

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

ԵՎՐՈՊԱՅԻ
ՆԱՅԱԳԵՏՆԵՐ
III

ՎԻԿՏՈՐ ԼԱՆԳԼՈՒԱՆ
ՀԱՅԱԳԵՏ

ԵՐԵՎԱՆ 2003

ՀՏԴ941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Ն)

L 181 դ

Դոլուխանյան Ա.

L 181 դ Վիկտոր Լանգլուան հայագետ:
Եր., Լուսակն, 2003, 120 էջ:

III

*Նվիրում եմ եղբորս՝
Լևոն Գուրգենի Դոլուխանյանի
պայծառ հիշատակին*

L $\frac{0503020913}{0150 (01) 2003}$ 2003

ԳՄԴ 63.3 (2Ն)

ԵՐԲԼՆ - 2003

© «Լուսակն» հրատ.
2003 թ.

«Վիկտոր Լանգլուան հայագետ» մենագրությունը «Եվ-
րոպացի հայագետներ» մատենաշարի երրորդ գիրքն է: Ա-
ռաջին անգամ առանձին հեքագրություն է նվիրվում 19-
րդ դարի ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Վիկտոր Լանգ-
լուային (1829-1869թթ.): Գրքում ներկայացված են հայագե-
տի գնահատականները՝ փրված հայ գրականությանը, հայ
պատմագրությանը, թարգմանչությանը: Նա առաջինն է
ֆրանսերեն լեզվով հրատարակել Գրիգոր Մագիստրոսի
բոլոր թղթերի համառոտված բնագրերը: 1852-1853թթ.
Վիկտոր Լանգլուան գիտական ճամփորդությամբ շրջել է
Կիլիկիայում և մի քանի կարևոր հեքագրություններով
ներկայացրել Կիլիկյան հայկական թագավորության դիվա-
նագիությունն ու դրամական հարսությունը: Հարկա-
պես մեծարժեք են Վ. Լանգլուայի գնահատականները՝ փր-
ված Մովսես Խորենացու «Նայոց պատմությանը» և երկու
սովար հատորներում անփոփված 5-րդ դարի հայ պատ-
մագրությանը, որն արժևորվել է համաշխարհային պատ-
մագիության դիտարկման:

Նախաբեկում է գրականագետների, պատմաբանների,
բանասերների, ուսուցիչների, հումանիտար բաժիններում
սովորող ուսանողության համար:

*Խմբագիր՝
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Մուրեն Սահակյան*

19-րդ դարի ֆրանսիացի հայագետների մեջ առանձնանում է Վիկտոր Լանգլուան՝ իր մեծ նվիրմամբ, եռանդուն գործունեությամբ և արգասավոր հետազոտություններով:

Վիկտոր Լանգլուան ծնվել է Տիեփում (Ֆրանսիա) 1829-ի մայիսին: Մովսես Է Տին հրովարտականների (Chartes) դպրոցի արևելյան կենդանի լեզուների բաժնում, ուսման ընթացքում խորացրել է հայերեն լեզվի իմացությունը և հայագիտությունը դարձրել իր մասնագիտությունը¹:

1852-53թթ. Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն Երրորդի հանձնարարությամբ և նյութական աջակցությամբ ուղևորվել է Կիլիկիա և Փոքր Հայք: Մանրամասն ուսումնասիրել է Կիլիկիայի բնակավայրերը, պարսկական հուշարձանները, հայկական վանքերում եղած ձեռագրերը, հայերի և նրանց փրոդ մահմեդականների կենցաղը, փոխհարաբերությունները: Դրանք հետագայում հրատարակել է մի շարք հետազոտություններում: Փարիզ է վերադարձել նյութական և գիտական փաստերի հարուստ պաշարով: Նեպոլեոն Է աղյուսից թրծված արձաններ, որոնք վերցրել է գերեզմանապաններից և 100-ի չափ արձանագրությունների պարճեններ՝ հունական, հռոմեական, բյուզանդական, հայկական:

Նրա ճամփորդական գեկույցներն արժանացել են հայրենի հնախույզ Ռաուլ Ռոշեդի խիստ քննադատությանը: Մակայն երկրասարդ գիտնականը շարունակել է իր ուսումնասիրությունները և մեծ եռանդով զբաղվել դրամագիտությամբ՝ այդ բնագավառին ընծայելով մեծագույն հավաք: Միաժամանակ պարսկական բացառիկ արժեք է տեսել հրովարտականների բնագրերում և մանրախույզ ուսումնասիրել է Կիլիկիայի Ռուբինյան թագավորական գերդաստանի հրովարտականները:

Նույն ժամանակահատվածի մեկ ուրիշ նշանավոր հայագետ Էդուարդ Դյուրրինեն, հայ պարմիչների մասին հետազոտություն պատրաստելիս, Վիկտոր Լանգլուային է հանձնարարել հայկական դրամների մասին պարմող բաժինը, որովհետև վերջինս հմուտ էր

¹ Վիկտոր Լանգլուայի կենսագրությունը տես՝ ՆՄՄ, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 482-483, Գ. Զարբիանյան, Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի և մարենագրության յարևմուտք (ԺԴ-ԺԹ դար), Վենետիկ, 1895, էջ 219-228, Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մարենագիտություն և հանրագիտարան հայ կեանքի, երկրորդ պրակ, Թ-Մ, Վենետիկ, 1911, էջ 965-1003: Մարենագիտական և կենսագրական փաստեր, տես Պ. Ղովհաննիսյան, Մովսես Խորենացու մարենագիտությունը, Երկասիրություններ, Երևան, 1991, էջ 77-78:

հայկական դրամագիտության մեջ, իսկ այդ բնագավառը մինչև Լանգլուան ֆրանսիական գիտության մեջ լիովին բացակայում էր: Վիկտոր Լանգլուան սիրով հանձն է առնում խոսքանալով ջանալ ու կարգի բերել Կիլիկիայի Ռուբինյան հարստության մինչև մեզ հասած դրամների պարսկական-գիտական մեկնությունները: Նա կապ է հաստատում նշանավոր հոգևորական Գ. Այվազովսկու հետ, որի խորհուրդներն օգտագործում է իր հետազոտությունը շարադրելիս: Մինչև այդ, Ռուբինյան հայկական թագավորության դրամներով զբաղվել էր Ն. Կոմես վարդապետ Միսիլյանը, որը նրանց մասին ուսումնասիրություն էր գրել մի ողջ տետր ծավալով:

Վիկտոր Լանգլուայի հայագիտական, ինչպես նաև արևելագիտական գործունեությունն ընթանում էր ֆրանսիական պետության հանձնարարությամբ և հսկողությամբ: 1861 թվականին վերստին պետական հանձնարարությամբ ուղարկվում է Իփալիա, որպեսզի այնտեղի մարենագրաններում ու գրադարաններում գտնի համապարասխան այն պարսկական աղբյուրներն ու փաստերը, որոնք ներկայացնում են հայկական ու ֆրանսիական թագավորների միջպետական փոխհարաբերությունները՝ խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում:

Ահա այս նպատակով Վ. Լանգլուան բննել է Ճենովայի, Թուրինի, Վենետիկի դիվանները:

Վիկտոր Լանգլուայի հայագիտական վաստակը հսկայական է. նա բննել է հայ գրականության, պարմության, հրովարտագիտության, վիմագրության, հայ եկեղեցու՝ 19-րդ դարի վիճակի խնդիրներ: Նա տուկ աշխատություն է նվիրել Մովսես Խորենացու ջանալով ապացուցել հայ պարմահոր վավերականությունը և 5-րդ դարի հայ լուսավորական շարժման գագաթներից մեկը լինելը²:

Վիկտոր Լանգլուան մի մեծարժեք աշխատություն է նվիրել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության կյանքին, նրա ստեղծմանը՝ ուսումնասիրությանը կցելով ակնարկ հայ ժողովրդի պարմության, գրականության վերաբերյալ՝ բնորոշելով իրեն ժամանակակից հայագետներին:

Չափազանց մեծարժեք է նաև Գրիգոր Մագիստրոսին նվիրված հետազոտությունը, որի մեջ նա համառոտված ներկայացնում է Մագիստրոսի ութուններեք թղթերի ֆրանսերեն թարգմանությունները:

Վիկտոր Լանգլուան նաև փառանդավոր գրող ճանապարհորդ է,

² Victor Langlois, Etudes sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, Paris, 1861. Նույնի հայերեն թարգմանությունը տես Լանգլուա Վ., Մովսես Խորենացի և նրա պարմությունը (թարգմանեց Սր. Պալասանյանը), 1863:

այդ են վկայում նրա՝ Կիլիկիա կապարած գիտական ուղևորությունների հրապարակված փաստաթղթերում:

Նրա հայագիտական հետազոտությունների պատկեր հայ պատմիչների ժողովածուի երկու հատորներն են, որոնք լույս աշխարհ են եկել Նուբար Փաշայի, Վենետիկի Ս. Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության մի շարք հայրերի և ազգային հայագետների անմնացորդ աջակցությամբ:

Վիկտոր Լանգուայի կայնքի մասին որևէ խոսք գրողները չեն մոռացել համառոտ խոսել նաև Նուբար Փաշայի մասին: Նուբար Փաշան (1825-1899) եղել է եգիպտահայ պետական-քաղաքական գործիչ: Մերել է Նուբարյան հայ գերդաստանից: Նախնական կրթությունը ստացել է Ջմյունուհայի հայկական դպրոցում: Պարսնի հասակում փեղափոխվել է Եգիպտոս, 1844-49-ին սովորել է Փարիզում: 1850-ից սկսած պարասխանաբու պաշտոններ է վարել, փարբեր փարիների եղել է Եգիպտոսի արտաքին գործոց նախարար, ինչպես նաև՝ պրեմիեր մինիստր: Ստեղծել է Եգիպտոսի Օրենսգիրքը: Զբաղվել է եգիպտահայ զաղութի, ինչպես նաև հայ ժողովրդի ազգային ճակատագրով, նպաստել է «Արմավենի» հայերեն պարբերականի հրատարակմանը: Կազմակերպել է «Նայ պատմիչներ» ժողովածուի թարգմանությունն ու հրատարակումը: Եղել է 1878-ի Բեռլինի կոնգրեսին ուղղված հայկական ծրագրի հեղինակը: Նուբար Փաշան Եգիպտոսին մատուցած ծառայությունների համար ստացել է շքանշաններ, փիլղոսներ, կանգնեցվել է նրա կիսանդրին, նրա անունով փողոցներ են կոչվել Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում:

Վիկտոր Լանգուան եղել է նաև հայ ժողովրդի ազգային շահերի ջերմ պաշտպան: 1863 թվականին, ցնցված Զեյթունի հայերի ապստամբության փաստով, գրել է «Թուրքիայի հայերը և Զեյթունի ապստամբությունը» հոդվածը:

Նայագետը վաղ է հեռացել կյանքից. նա վախճանվել է ասթմայի նոպայից՝ 1869-ին:

Վիկտոր Լանգուան ջերմ կապերի մեջ էր ոչ միայն Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայերի, այլև Ռուսաստանի կայսերական ակադեմիայի նշանավոր արևելագետների ու հայագետների հետ՝ հարկապես Մարի Ֆելիսիպե Բրոսսեի և Մկրտիչ Էմինի: Նա եղել է Վենետիկի Մխիթարյանների «Ակադեմիայի», ինչպես նաև Մոսկվայի Լազարյան ձեռնարանի պատվավոր անդամ, Թուրինի գիտությունների ակադեմիայի անդամ, ստացել է Ասպերի թագավորա-

¹ ՄՄ, հ. 8, Երևան, 1982, էջ 400-401: Այս նույն փաստերը կան և՛ Գ. Զարբանյանի, և՛ Ա. Ղազիկյանի մոտ՝ երկու դեպքում էլ Վիկտոր Լանգուայի առիթով:

կան շքանշան:

Ներկա մենագրությունը առաջին ծավալուն շարադրանքն է՝ Վիկտոր Լանգուայի հայագիտական ողջ գործունեությունը լուսաբանող:

Վիկտոր Լանգուան իր հեփագոփական հեփաքրքրությունների առանցքներից մեկը դարձրել է հայ միջնադարյան գրական հուշարձանների ուսումնասիրությունը:

ՎԻԿՏՈՐ ԼԱՆԳԼՈՒՄՆ ԵՎ ՆԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վիկտոր Լանգուան իր հեփագոփական հեփաքրքրությունների առանցքներից մեկը դարձրել է հայ միջնադարյան գրական հուշարձանների ուսումնասիրությունը:

Այդ գրականությանը նա ծանոթացել է Փարիզի գրադարաններում և հափկապես Վենեփիկի Մխիթարյանների մափենադարանում: Նրա երկարամյա աշխափասիրության արդյունքներից դարձավ Մխիթարյան միաբանությանը նվիրված մենագրությունը, որը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը կոչվում է "Notice sur le couvent Arménien de l'île s. Lazare de Venise" («Նամառոփ փեղեկություն Վենեփիկի Ս. Ղազար կղզու հայկական վանքի մասին»), և երկրորդ մասը խորագրված է "D'un aperçu sur l'Histoire et la littérature de l'Arménie" («Ակնարկ Նայասփանի պափմության և գրականության»):

Չնայած Վ. Լանգուան իր գիրքը խոհեմաբար կոչում է համառոփ փեղեկություն և ակնարկ, սակայն սեղմ ծավալի մեջ այն ունի շափխափացված փարողություն¹:

Այս գրքի առաջին հափվածն սկսվում է «Մխիթարի և Մխիթարյան միաբանության պափմությունը և Ս. Ղազար կղզու նկարագրությունը» ենթախորագրով ("Histoire de Mekhitare; de la Congrégation Mékhithariste et description de l'île de S. Lazare"):

Գիրքն սկսվում է Ս. Ղազար կղզու անմոռանալի նկարագրով: Այն ներկայացնում է Ս. Ղազար կղզու վրա գրնվող հայկական վանքը, որփեղից երևում են Վենեփիկի Դոժերի պալափը, երկու հսկա սյուները, որոնք կրում են սուրբ Թադեոսի արձանը և թևավոր առյուծ ու ավեփարանիչ սուրբ Մարկոսի արձանը: Կղզին ամբողջովին թաղված է կանաչի մեջ: Այս կղզում փիրում են խաղաղություն, բարեպաշտություն և գիփական մթնոլորփ՝ հասփափված հայկական մի փոքրիկ հոգևոր գաղութի կողմից, որը հիմնել է Մխիթար Մեբասփացին: Մխիթարյան միաբանության կրոնավորները Եվրոպայի ոփքերի մոփ հիմնել են հայոց ազգի օրրանը, որն իր հայացքով նայում է դեպի Արևելք:

¹Notice sur le couvent Arménien de l'île S. Lazare de Venise, suivie d'un aperçu sur l'Histoire et la littérature de l'Arménie par Victor Langlois, membre de l'Académie Arménienne de s. Lazare de Venise, de l'Académie des sciences de Turin, chevalier de l'ordre Royal, religieux et militaire des ss. Maurice et Lazare, Venise, 1869.

Սուրբ Ղազար կղզին վենեփիկյան ժամանակագրություններում առաջին անգամ հիշափակվում է 12-րդ դարում: Ս. Նիլարիոն վանքը այդ ժամանակահափվածում դափարկվում է մի հրովարփակով, հեփոփարածքն անցնում է առաքինի ու հարգված մի մարդու՝ սենյոր Լեոնե Պաուլինիին, որոշ ժամանակ անց Վենեփիկի հանրապեփությունը կղզյակը գնում է Պաուլինիից և դարձնում է Արևելքից եկած բորոփների բնակավայր²: Երբ Աֆրիկայից և Ասիայից եկած բորոփները վերացան, կղզին ծածկվեց խիփ կանաչով և լքված բնակավայր էր, ուր կային Ադրիափիկի խեղճ ձկնորսների մի քանի հյուղակներ:

1715 թվականի ափրիլին փասներկու հայ վանականներ՝ հալածական թուրքական արշավանքից, հասնում են Վենեփիկ: Նրանց գլխավորում էր Մխիթար Մեբասփացին: Նա ծնվել էր հին Մեբասփայում և հայ ծնողների միակ զավակն էր: Նիսուսի անունով կոչվել է Մանուկ: Մանուկը ցուցաբերում է եզակի խելացիություն իր խիստ եռանդուն մփքի և աշխափասիրության շնորհիվ: Նա ուսումնառում է Կարմիր վանքում: Տասնհինգ փարեկանում Անանիա եպիսկոպոսից սփանում է Մխիթար անունը, հոգևոր հանդերձներ և սարկավազի ասփիճան: Քսան փարեկանում կարգվելով քահանա՝ նա շրջում է Ասիայում և իր հայրենակիցներին քարոզում է Ավեփարանի վարդապեփությունը: Նա այցելում է Ս. Էջմիածին՝ հայ կաթողիկոսների նսփավայրը, հեփո վերադառնում է Մեբասփա, հեփո անցնում է Բասեն, ուր փեղի եպիսկոպոսը նրան վափահում է երեխաների ուսուցումը, հեփո անցնում է Միրիա, լինում է Նալեփում, ուր հանդիպում է ֆրանսիացի միսիոներ Անփուան Բովիլեին ու որոշում է այցելել Ղոն: Վերցնելով այս հոգևոր հորից հանձրարական նամակ՝ նա նավ է նսփում Կիարոս գնալու համար, սակայն ծանր հիվանդանում է՝ անկափար թողնելով իր ծրագիրը: Նա վերադառնում է Մեբասփա, իր առողջություն-

²Սուրբ Ղազար կղզու մասին «Նայերի Վենեփիկը» գրքում կարդում ենք. «Այսփեղ կային վարձու մի քանի բանջարանոց, երկու լավ ջրհոր, սակայն կղզին անմարդաբնակ էր: Նին շինությունները համարյա թե ծածկված էին խիփ թանթրվեներիով, և դրանց հասնելու համար անհրաձեշար էր հաղթահարել բազմաթիվ չորացած թփեր ու վայրի եկքաններ: Պարերը նկարագարող սփիսակ աղային ուրվաքարերը և վարդագույն քարաքոսի գարդաբանդակները օգնում են Մխիթարին երևակայությանը վերականգնել կղզյակի ժամանակագրությունը՝ Թ. դարում Ս. Նիլարիոն վանքի բենեդիկտյան նսփավայր, ԺԲ դարում բորոփների արգելանոց, ԺՁ դարում աղքատ հիվանդների ծերանոց, ԺԷ դարում Կրեփեից արփաքսված Դոմինիկյանների ժամանակավոր բնակավայր, այնուհեփո բացարձակ լքված վիճակ: Սակայն հենց այս վայրի լքվածության շնորհիվ կղզին գեղափեսիլ և առողջարար էր թվում, և Մխիթարն այնփեղ փեսավ իր վանքը, ծաղկուն մենասարանը և մշակույթի կենփրոնը» (փե՛ս Ալեքսանդր Ներսեփ, Պաուլա Կոնի Ռափրի դի Դեզիո, Նայերի Վենեփիկը, Տասնվեց դար պափմության և առասպելի միջով, իփալերենից թարգմանեց Սոնա Նարությունյանը, Երևան, 2000, էջ 229):

նը վերականգնելու համար, և հաստատվում է Սուրբ Նշան վանքում, ուր ստանում է վարդապետի աստիճան: Նա ձեռնարկում է մի նոր ճամփորդություն Փոքր Ասիայով դեպի Կոստանդնուպոլիս՝ իր հայրենակիցներին քարոզելով կաթոլիկական հավատի ճշմարտությունը: Նանգամանքները նրան ստիպում են վերստին վերադառնալ Բասեն, նորից զբաղվում է քարոզչությամբ, երբ սկսվում է մի սարսափելի համաճարակ, որն ամայացնում է այդ վայրերը: 1700-ին նա հասնում է Կոստանդնուպոլիս և հաստատվում է Բերա թաղամասում՝ իր երեք աշակերտների հետ: Նենց Բերայում էլ նա սկսում է փայագրել իր առաջին գրքերը և այսօր էլ դրվում է Մխիթարյան միաբանության հիմքը: Կոստանդնուպոլսում մնալը դառնում է անհնար, և Մխիթարն իր միաբանության համար որոնում է նոր ու խաղաղ վայր ու մեկնում է քրիստոնյա Մորեա: Բերայից մեկնելուց առաջ նա հավաքում է իր աշակերտներին և նրանց բաժանում է առանձին խմբերի, իր թշնամիներից աննկատ հեռանալու համար: Նա քաջալերում է իր միաբաններին, ասում, թե նրանց հովանավորելու է Աստվածամայրը³: Շուտով միաբանները հավաքվում են Մողոնում՝ անցնելով հազարավոր դժվարությունների միջով: Մողոնում հաստատվելուց անմիջապես հետո, Մխիթարը հաստատվում է միաբանության խիստ կանոնակարգը և որոշում է կառուցել վանք ու եկեղեցի: Թվում է, թե ամեն վրանգ անցել էր, սակայն Աստված Մխիթարի և նրա միաբանության համար պարտադիր էր նոր փորձություն: Մի սարսափելի նոր արշավանք են սկսում թուրքերը Մորեայի վրա: Նայկական եկեղեցին ավերվում է և այրվում, միաբանները մի կերպ նավ են նստում ու մեկնում Վենետիկ:

1715 թվականի ապրիլին նրանք հասնում են Վենետիկ և Մենափից խնդրում հովանավորություն: 1717-ի սեպտեմբերի 8-ին Մենափը որոշում է Մխիթարին ու նրա ընկերներին հարկացնել քաղաքից դուրս փարածք՝ Սուրբ Ղազար կղզին: Նայ հոգևորականները սկսում են վերանորոգել կղզու ավերակները և բարեկարգել շրջապատող միջավայրը: Մխիթար Սեբաստացին իր եռանդով օրինակ է ծառայում բոլորին: Նա ոչ միայն վերակառուցում ու վերանորոգում է շինությունները, այլ շարունակ պարապում է գիտությամբ, և նրա հիմնած փայարանը սկսում է արտադրել բազմաթիվ հատորներ, որոնք ուղարկվում են Կոստանդնուպոլիս, Ասիա և վերջապես բոլոր այն վայրերը, ուր կային հայկական ցեղի թեկուզ փոքրաթիվ մարդիկ:

Վանքը լիովին ավարտուն փեսք է ավանում 1740-ին՝ հենց Մխի-

³Մխիթարյանների խորհրդանիշը մի խաչ է, որի չորս թևերի վրա կան հեթանոսական փառերը՝ Ռ. Կ. Վ. Ա. որոնք նշանակում են՝ Որդեգիր Կուսին, Վարդապետ Ապաշխարության (փե՛ս Langlois V., Notice sur le couvent Arménien de l'île s. Lazare de Venise, p.11).

թար Սեբաստացու ջանքերով, և այդ վկայում է համապատասխան արձանագրությունը հայերեն ու լատիներեն լեզուներով՝

ՄԵՆԱՍՏԱՆՍ ԱՅՍ ԸՍՏ ԲՈՒՆՈՒՆ
ՇԻՆԵԱԼ ԵՂԵԻ Ի ՓԱՌՍ ՓՐԿՉԻՆ.
ՅԱԲԲԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍԵԲԱՍՏԱՅԻՈՅ
ՄԸՆԻԹԱՐԱՅ ՎԱՐՂԱՊԵՏԻՆ

FUIT HOC MONASTERIUM TOTUM
TEMPORE MECHITAR PETRI EX SEBASTE,
I. ABBATIS EXTRUCTUM, AN. 1740.⁴

Սակայն դրանից ոչ շատ անց Մխիթարը փազնապալի հիվանդանում է. երեք փարի շարունակ պաշտելի աբբահայրը պայքարում է անբուժելի հիվանդության դեմ և 1749-ի ապրիլի 27-ին վախճանվում է 74 փարեկան հասակում: Նրա մարմինը ամփոփվեց վանքի մատուռի խորանի ներքո: Այդ ժամանակից սկսած Ս. Ղազար կղզու միաբանությունը, ի պատիվ նրա հիմանդրի, կոչվեց Մխիթարյան: Մխիթարին հաջորդեց Մելքոն Կոստանդնուպոլսեցին: Նրա ժամանակ էլ հենց Մխիթարյանների մի մասը նույնանուն միաբանություն հիմնեցին Ավստրիայում՝ Վիեննայում:

Մելքոնը վախճանվեց 1800-ին և նրան փոխարինեց Ազոնց Գյուվերը, որը ծնվել էր Տրանսիլվանիայի հայկական գաղթօջախում: Նա առաջինն էր, որ ստացավ արքեպիսկոպոսի աստիճան: Նրա պաշտոնավարությունն ընթացել է ծանր ժամանակահատվածում: Բռնապարտը, հաղթելով Իտալիայում, նվաճեց Վենետիկը և վերացրեց Վենետիկի հանրապետությունը: Սակայն ձեռք չբռնեց հայկական միաբանությանը, ավելին՝ այն թույլատրեց կոչել ակադեմիա (կաճառ)⁵: Քսանչորս փարի աբբահայր լինելուց հետո Ազոնցին փոխարինում է Սուքիաս Սոմալը՝ 1824-ին: Ս. Սոմալը խթանում է Միաբա-

⁴Langlois Victor, Notice sur le couvent Arménien de l'île s. Lazare de Venise, p.15.

⁵ Այդ մասին գրված է. «Նապոլեոնը լավ էր տրամադրված հայերի հանդեպ, սակայն անցավ համարյա երեք փարի, մինչև որ 1810 թվականի սեպտեմբերի փասին Ս. Ղազար հասավ երիտասարդ Պեպրոսը՝ օգոստոսի փասնչորսին երկու օրինակից կնքված հրամանագրով, որով Նապոլեոնը հայտարարում է, որ Վենետիկի Ս. Ղազար կղզու հայ վարդապետները պահպանում են իրենց ներկա կարգավիճակը: Սակայն կայսեր բարեհոգությունը սրանով չէր սահմանափակվում: Փրանսիայի հյուպարոսի միջոցով Աբբահայր Ազոնցը պաշտոնապես փեղեկացավ, որ Ս. Ղազարի Միաբանությունը, համարվելով գիտությունների կաճառ, միշտ կվայելի կայսեր բարոյացակամությունը (փե՛ս Ա. Ներմեպ, Պառլա Կոնի Ռ-արտի դի Դեզիո, Հայերի Վենետիկը, Տասնվեց դար պարտության և առասպելի միջով, իրավերենից թարգմանեց Սոնա Հարությունյանը, Երևան, 2000, էջ 242-243):

ասարվածաշնչային ավանդության՝ ջրհեղեղից հետո Նոյի տապանն է այնպեղ հանգրվանել: Այս լեռնաշղթան շրջապարված է մի շարք բնակավայրերով՝ Մինգրելիա, Իմերեթիա, Գուրիա, Վրաստան, Կախեթիա, Շիրվան, Զիլան, Ադրբեջան և Քրդստան: Փոքր հայքը հասնում է մինչև Տրապիզոն, այն կցված է Մեծ հայքին, մյուս կողմից հարևան է Կապադովկիային, Կիլիկիային, Սիրիային:

Կիլիկիան, որ 3 դարեր շարունակ եղել է հայկական թագավորություն, անջարված է եղել Փոքր հայքից Տավրոս լեռնաշղթայով: Բոլոր կողմերից այն շրջապարված է լեռներով, միայն մի կողմից ողողվում է Միջերկրական ծովով:

Մեծ հայքը բաղկացած է 15 նահանգներից, որոնք ունեն իրենց գավառները: Նահանգներն են՝ Բարձր հայք, Տայք, Գուգարք, Ուփք, 14-րդ հայք, Տուրուբերան, Արարապ, Վասպուրական, Մյունիք, Արցախ, Փայրակարան, Աղձնիք, Մոկս, Կորդույք, Պարսկահայք: Վ. Լանգլուան հիշեցնում է, որ հույների գերիշխանության ժամանակ եղել են՝ Առաջին հայք, Երկրորդ հայք, Երրորդ հայք:

Հայագետը նկատում է, որ իր ժամանակ՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, ավելի շուրջ 60-ական թվականների վերջին, Հայաստանի բաժանումը խիստ փարբեր է նախորդող շրջաններից: Թուրքերը, որոնք փրկում են երկրի Արևմտյան մասում, այս լայնածավալ երկիրը բաժանել են փաշայությունների մեջ, որոնց գլխավոր քաղաքներն են Էրզրումը, Կարսը, Բայազետը, Վանը, Դիարբեքիրը: Ռուսները Պարսկաստանից նվաճել են Հայաստանի Արևելյան հարվածը՝ ընկած Քուռ և Արաքս գետերի միջև: Այդ հարվածի գլխավոր քաղաքներն են Երևանը, Նախիջևանը, Ասրապատը, Շաքին, Շիրվանը, Շամախին, Բարդան, և նրանց մեջ է Էջմիածինը, որտեղ գտնվում է Հայաստանի կարևորագույն հոգևոր կենտրոնը:

Վիկտոր Լանգլուան առանձնացնում է պարմական Հայաստանի այն հնագույն քաղաքները, որոնք նրա ժամանակ չեն կորցրել իրենց պարմական նշանակությունը և դեռ մնում են որպես հայկական կարևորագույն կենտրոններ՝ բնակեցված կամ ամայի՝ Կարինը՝ 19-րդ դարում Էրզրում, Անին՝ Բագրատունիների մայրաքաղաքը, որի ավերակները հիացմունք են պարճառում ճանապարհորդներին, Վաղարշապատը, որը նույն հոգևոր կենտրոն էջմիածինն է, Վանը, Ուռհան կամ Եղեսիան՝ Աբգար արքայի մայրաքաղաքը, Մծբինը և վերջապես Երևանը:

Լանգլուան հիշեցնում է հայրնի պարմական փաստը, ըստ որի երկիրը կոչվում է Հայաստան՝ նախնի հայկի անունով, որը Թորգոմի որդին էր, Թիրասի որդին, Գամերի որդին, Նոյի հաբեթ որդու որդին:

Նրա կարծիքով հայաստանը կախման մեջ էր Ասորեստանից մինչև Պարույրի ժամանակները, որն ապստամբեց օտարի լծի դեմ և նվաճեց անկախություն¹⁰:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքից հետո հայաստանը ընկնում է Մելեկյանների ձեռքը: Նեպո անցնում է պարթևներին, և Արշակ թագավորը հայաստանը հանձնում է իր եղբորը՝ Վաղարշակին, որը դառնում է հայաստանում Արշակունիների գերդաստանի հիմնադիրը: Վ. Լանգլուան խոսում է Տիգրան Մեծի մասին, որն ունեցել է արքայից արքա փորձողսը: Նեպո հիշապակվում է Աբգար թագավորը, որն, ըստ ավանդության, նամակ է գրել Հիսուս Քրիստոսին և եղել է վերջինիս ժամանակակիցը: Ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդածի՝ Վ. Լանգլուան նշում է, թե Աբգար թագավորը հավաքացել է Հիսուսին: Հայագետը Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակների հայաստանը դիպում է որպես փառահեղ մի էջ երկրի պարմության մեջ, որին հաջորդող շրջաններում խիստ սրվում են հայպարսկական հարաբերությունները և զրադաշտականության հակամարտությունը քրիստոնեության դեմ:

Վ. Լանգլուան ճշգրտեմ է գնահատել Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի դերը հայ ժողովրդի կյանքում. «...Մուրք Ներսեսի աշակերտը՝ Մաշտոցը, այդ ժամանակաշրջանում շնորհեց իր ազգին մի այբուբեն, որը պահպանվել է մինչև մեզ՝ շնորհիվ իր լեզվի, գրականության և կրոնի, և որը դարձել է իր ազգության գլխավոր հիմքը»:

Հայագետը ներկայացնում է Արշակունիների անկումը, պարսիկների ձեռնարկած կրոնական հալածանքները, խոսում Վարդան Մա-

¹⁰Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» ԻԱ գլուխը կոչել է՝ «Որ ի Սկայորդոյն Պարոյր՝ առաջին ի հայս թագաւորէ. օգնական լինի Վարթակայ Մարի. բառնալով զթագաւորութիւնն Սարդանապալայ»: Մ. Խորենացու երկի աշխարհաբար թարգմանության հեղինակը՝ Սյր. Մախասայանը, ուշագրավ բացատրություն է փվել Մ. Խորենացու հետևյալ մտքին. «Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասանեն յաստիճան: Վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել, և բազումս ասել առարկութիւնս ճառից. զորոց մեզէն իսկ զհիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի չորս հազներգութիւնս, զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ իմաստնոց իմաստագունին (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 64-65): Սյր. Մախասայանը ծանոթագրությունների բաժնում գրում է. «... (որովհետև Խորենացու խոսքը, թե այսպեղ պետք է մեծ գործ կատարենք, չի կարող վերաբերվել Պարույրին կամ Սկայորդուն, որոնց մասին չար քիչ բան է գրում, այլ հարկապես Տիգրան Երվանդյանին), իսկ այդ երեք փոդերը փայլեցնում են Դավիթ Անհաղթի լեզուն և ոճը: Իսկ թե ինչու պարզ անունը չի տալիս Խորենացին՝ ինձ թվում է, թե սա հետևանք է նրա բարեկրթության և փափկանկապության: Ընդհանուր ավանդությամբ՝ Դավիթ Անհաղթը Խորենացու քրոջ որդին էր, ուստի հեղինակն անհարմար է գրել իր զբոսում գովաբանել իր քրոջ որդուն» (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 470):

միկոնյանի բարձրացրած ապստամբության, Հայաստանի՝ մարզպանական երկիր դառնալու, արաբական արշավանքների մասին:

Վերջապես 9-րդ դարում Մեծ Հայքում վերականգնվում է հայկական թագավորությունը, և Բագրատունիների թագավորական նստավայրը դառնում է Անին:

Վ. Լանգլուան սխալվում է, երբ ասում է, թե վերջին Գագիկ Երկրորդ Բագրատունին իր երկրի փարածքը հանձնել է Բյուզանդիային և դրանից հետո նրան սպանել են¹¹:

Անին բյուզանդական կայսերը հանձնել են Վեստ Սարգիսը և Պեպրոս Գեփաղարձ կաթողիկոսը: Վ. Լանգլուան խիստ համառոտ խոսում է Կիլիկիայի Ռուբինյան, այնուհետև Լուսինյան թագավորությունների մասին: Յուրովի ափսոսանքով հայագետը նշում է, թե Հայկի կողմից ստեղծված հնագույն պետությունն ընկավ մահմեդականների լծի փակ: Մակայն ինչպես նրան ժամանակակից մյուս հայագետները, Լանգլուան էլ նշում է, թե Հայաստանի մի զգալի մասը 19-րդ դարում միացել է Ռուսաստանին և պահպանվել:

Գրքի երկրորդ մասում ժամանակագրական կարգով թվարկվում են հայ գրողները՝ սկսած չորրորդ դարից մինչև 19-րդ դարի 60-ական թվականների վերջը, սակայն հարկապես վերջին դարերի մատենագիրների շարքում կան բացթողումներ, իսկ 18-19-րդ դարի գրողներ ճանաչվում են միայն Մխիթարյանները: Վ. Լանգլուան խորապես համոզված է, թե հեթանոսական շրջանում հայերն ունեցել են գրականություն, որը չի պահպանվել: Նա արտահայտում է արդեն մերժված մի կարծիք, թե չորրորդ դարի հեղինակներ էին Գրիգոր Լուսավորիչն ու Ագաթանգեղոսը: Որպես մեսրոպապառ գրականության սկիզբ՝ քննում է հինգերորդ դարը, մանրամասն խոսում գրերի ստեղծման պատմական հանգամանքների մասին: Հինգերորդ դարի մատենագիրներ է համարում Եզնիկին, Խորենացուն, Մամբրե Վերձանողին՝ Մ. Խորենացու եղբորը, Նովհան Մանդակունուն, Եղիշեին, Ղազար Փարպեցուն, Դավիթ փիլիսոփային: Վեցերորդ դարի հայ մատենագիրներից հիշարակում է Աբրահամ Եփեսոսացուն, Պեպրոս Սյունե-

¹¹Langlois Victor, Notice sur le couvent Arménien de l'île S. Lazare de Venise, p.42.

Ցավոք Վիկտոր Լանգլուան ծանոթ չի եղել Մարի Բրոսեի երկհատոր մեծարժեք ուսումնասիրությանը ("Les ruines d'Ani"), որի մեջ ներկայացվում է Գագիկ Երկրորդի արժանապատիվ պալատի մասին Մոնամախին, երբ վերջինս Վեստ Սարգսի և Պեպրոս կաթողիկոսի միջոցով սրանում է Անին: Գագիկ Երկրորդի պալատի մասին հետևյալն է. «Ընդունենք, որ նրանք փվին դրանք, դու, ուրեմն, կարող ես մտածել, թե դու՞ ես դրանց բնիկ փոքր: Ինչպես կարող ես դու վերցնել ուրիշի թագը և քաղաքները, որտեղ է քո արդարությունը» (տե՛ս M. Brosset, Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie, sous les rois Bagratides, aux Xe et XI s., histoire et description; IIe partie, 1861, p.135:

ցուն, յոթերորդ դարից՝ Կոմիտաս կաթողիկոսին, Նովհան Մամիկոնյանին, Անանիա Շիրակացուն, Մովսես Կաղանկատվացուն, ութերորդ դարից՝ Նովհան Օձնեցուն, Սարգիս Սյունեցուն, 9-10-րդ դարերից՝ Նովհաննես Դրասխանակերպցուն, Թովմա Արծրունուն, փասնեբորդ դարից՝ Սամվել Կամրջաձորցուն, Մեսրոպ երեցին, Գրիգոր Նարեկացուն, Ասողիկ վարդապետին:

Գրիգոր Նարեկացուն Վ. Լանգլուան բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Գրիգոր Նարեկացի՝ պերճ գրող, վսեմ բանաստեղծ, Հայաստանի Պինդարոս¹²: Նրա ինստունիինգ սրբազան ողբերը միացնում են բանաստեղծական կապարելության բոլոր փեսակները: Նրանց ոճը վսեմ է, գրված բանաստեղծական արձակով, մրբերը մեծախորհուրդ են և հիասքանչ: Այս երկի բազմաթիվ հրապարակությունների մեջ լավագույնը Գաբրիել Ավետիքյանի ծանոթագրածն է»:

Հիշարակվում են և չորս ներբողներ՝ նվիրված Սուրբ Խաչին, Սուրբ Կույսին, Առաքյալներին, Սուրբ Հակոբ Մծբնեցուն¹³:

Տասնմեկերորդ դարում հիշարակում է Գրիգոր Մագիստրոսին, Պեպրոս Գեփաղարձին, Անանիա Մանահնեցուն, Արիստակես Լաստիվերցուն, Գրիգոր Վկայասերին, Միսիանոսին, փասներկուերորդ դարում՝ Ներսես Շնորհալուն, Նովհաննես Սարկավագին, Մալթեոս Ուռնայեցուն, Սամվել երեցին, բժիշկ Մխիթար Ներացուն, Գրիգոր Տղային, Ներսես Լամբրոնացուն, Մխիթար Գոշին, փասներբերորդ դարում՝ Գրիգոր Սկնռացուն, Մխիթար Անեցուն, Արիստակես Քերականին, Նովհաննես Վանականին, Վահրամ Մեծին, Կիրակոս Գանձակեցուն, Մաղաքիա Աբեղային, Վահրամ Բաբունուն, 13-14-րդ դարերում՝ Նովհաննես Երզնկացուն, Սարգիս Օրբելյանին, Խաչատուր Կեչառեցուն: Տասնհինգերորդ դարում՝ Թովմա Մեծովեցուն, բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացուն, փանյոթերորդում՝ Միսենոս Լեւացուն, որը լափհներենից թարգմանել է Դիոնիսիոս Արեուպագացու փիլիսոփայական-աստվածաբանական խորթին գործերը, բառարանագիր Սարգիս Ռոշթային:

Վիկտոր Լանգլուան մեծ հիացմունքով է խոսում հարկապես 17-րդ դարում աշխարհի փարբեր մասերում բացված հայկական փարանների մասին: Դրանք բացվում են Վենեթիկում, Նոմում, 1616-ին՝

¹²Պինդարոս - հույն քնարերգու (ծնվ. Ք.ժ.ա. 518, մահ. 438): Ծագում է դորիական մեծ ընթանից: Քնարերգական արվեստը սովորել է Աթենքում: Նրանից մեզ են հասել 4 գրքեր: Գրել է հիմներ, դիֆերամբներ: Իր վսեմ ոճով քնարերգությունը հասցրել է կապարելության: Ք.ժ.ա. 480-ին եղել է փառքի գեներալ, վախճանվել է լինելով շար մեծապատիվ:

¹³Գրիգոր Նարեկացու այս չորս ներբողների մասին տե՛ս Խաչատրյան Պողոս. Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադարը, գիրք առաջին, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 81-93:

Լեօպոլ-ում, 1624-ին՝ Միլանում, 1633-ին՝ Փարիզում, 1640-ին՝ Նոր Ջուդայում⁴, 1640-ին՝ Լիվոռնոյում, 1660-ին՝ Ամստերդամում, 1673-ին՝ Մարսելում, 1677-ին՝ Կոստանդնուպոլսում, 1680-ին՝ Լեյպցիգում, 1690-ին՝ Պադուայում: 17-րդ դարի մայրենագիրների մեջ հիշատակում է Առաքել Դավրիժեցուն, որը հավաքում է իր ապրած ժամանակաշրջանի դեպքերը՝ 1601-ից մինչև 1662 թթ: Ոսկան Երևանցին սկզբում ուղարկվում է Նոլանդիա, ապա Մարսել՝ հայոց փախչողական գործը զարգացնելու համար և ի թիվս այլ գործերի հրապարակում է Աստվածաշունչը:

Վ. Լանգլուան ժամանակագրական կարգով շարունակում է հայ գրողների թվարկումը 18-րդ դարում: Կոմիտասը՝ մի մարտիրոս, Կ. Պոլսում 1707-ին գրում է բազում գործեր, որոնց թվում մի ժամանակագրություն՝ հույների, հայերի, պարսիկների մասին: Նրա եղբայրը՝ Երեմիան, թողել է պարսկական բնույթի գործեր:

Մխիթարյանների փախչողական գործերի մեջ կարևոր է նկարագրող Աստվածաշունչը, որն, ըստ Վ. Լանգլուայի, իր օրերում շար եզակի ու փնտրված գիրք էր Եվրոպայում⁵: Նա կարևոր է համարում Մաթթեոսի Ավետարանի բացատրությունը, Հայերենի քերականությունը, Մեծ բառարան Հայկազյան լեզվի երկը:

18-րդ դարում հանդես եկած գրողներից հիշատակվում է Մաղաքիա Տիրացուն, որը գրել է փարեգություն ու վերջում ավելացրել է իր ժամանակի դեպքերը: Վ. Լանգլուան որպես բեղուն գրող հիշատակում է Կոստանդնուպոլսի պարոնիարք Նակոբ Նալբանդին: Նա խոսում է Աթանասի կազմած եռալեզու բառարանի մասին՝ իրավերեն, հայերեն, թուրքերեն: Հայագետը մի առանձին հիացմունքով է խոսում Մի-

⁴Նոր Ջուդայի փախչողական գործը, որն Արևելքի առաջին փախչողական է եղել, գործել է 1636-ին, խաչատուր Կեսարացու ջանքերով:

⁵ Խոսքն այսպեղ, անշուշտ, 1733-ին Մխիթար Սեբաստացու ջանքերով փախչողական Աստվածաշունչի մասին է, որի փնտրողների վրա գրված է. «Աստվածաշունչ գիրք հնոց է և նորոց կրակարանաց, շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց է ճշմարտասիրաց թարգմանաց: Չոր գլխի ամաց բազմաց Յամի Տեառն 1666. և ի թուին Հայոց ՌճժԵ, հրամանաւ Տեառն Յակոբայ Հայոց Կաթողիկոսի գլխակարգեալ և փնտեսեալ ըստ Լափինացոց, նաև զհամաձայնութիւն հանուրց գրոց աստուածաշունչից իրերաց առընթեր կարգեալ փեռն Ոսկանայ վարդապետի Երևանցոյ և առաջնով փախչողութեամբ ի լոյս ածեալ: Իսկ այժմ նոյն լուսագոյն թղթովք, ազնուագոյն պարկերօք, գեղեցկագոյն ծաղկագրօք, զգուշագոյն սրբագրութեամբ, և բազմօք ծախիւք՝ վերստին փախչողութեամբ ի լոյս ածեալ, աշխատասիրութեամբ և ջանիւ Տեառն Մխիթարայ Վարդապետի Սեբաստացոյ՝ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ: Ի փառս մեծագոյն Աստուծոյ: Եւ ի յօգուր մանկանց եկեղեցոյ: Յամի Տեառն 1733 և թուին Հայոց ՌՃՁԶԲ» (Այս գրքի մասին մանրամասներ տես Ն. Ոսկանյան, Բ. Կորկոտյան, Ա. Սավայան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Հայ հնարիւյ գրքի մայրենագիրություն, Երևան, 1988, էջ 311-313):

քայել Չամչյանցի «Հայոց պարմության» մասին, որը կազմված է երեք ստվարածավալ հատորներից, գրված է մեծ բազմագիրականությամբ և իր տեսակի մեջ եզակի է որպես ամենամբողջական Հայոց պարմություն: Նա հայտնում է, թե Մ. Չամչյանցի պարմությունը թարգմանվել է անգլերեն ու իտալերեն, իսկ Ղ. Ինճիճյանի հնախոսությունն ու աշխարհագրությունը՝ գերմաներեն: Մխիթարյաններից շար բարձր է գնահատում Ազոնց Գյուլերին, Գ. Ավետիքյանին, Նյուրմյուլլան եղբայրներին, Գ. Այվազովսկուն և հատկապես Ղևոնդ Ալիշանին, որին անվանում է աշխարհագրագետ, պարմաբան, բանասեր, համայնագիրակ մրաժող:

Վիկտոր Լանգլուան մանրամասն թվարկում է այն կարևոր երկերը, որոնք Մխիթարյանների կողմից թարգմանվել են հայերեն: Դրանցից են Բայրոնի քնարերգությունը, Կեսարի կյանքը, Հոմերոսի «Իլիականն» ու «Ոդիսականը», Մոֆոկլեսի ողբերգությունները, Վերգիլիոսի բոլոր երկերը, Հորացիոս, Ցիցերոն, Մենեկա, Պլուտարքոս, Թեոֆրաստես, Մուրբ Ավգուստին և այլն, և այլն:

Վ. Լանգլուան կարևոր հրապարակումներից է համարում Հին և Նոր Կտակարանների, Սաղմոսների, «Ժողովողի», Մաթթեոսի Ավետարանի, Պողոս Առաքյալի թղթերի մեկնությունները, հանրագիրականների փախչողությունները՝ կենսագրական, պարսկական, 18-րդ դարի համաշխարհային պարմությունը, Ֆրանսիայի պարմությունը, Ռուսական կայսրության պարմությունը, Օսմանյան կայսրության պարմությունը, Ամբողջական խոսք Հռեփորական արվեստի, Թվաբանության, Տոմարագիրության, Երկրաչափության, Եռանկյունաչափության, Նավարկության, Մանրանկարչության, Բժշկության, Ֆիզիկայի, Արվեստաբանության, Փիլիսոփայության, Արդարադատության մասին գրքերը: Մխիթարյանները հրապարակել էին փաստերկու հատորից կազմված երկրագնդի աշխարհագրությունը, մեկ այլ ընդհանուր աշխարհագրություն՝ քարտեզներով և պարկերազարդ ներդիրներով, որում Հայաստանի հարվածը հրաշալի լուսաբանված է հին հեղինակների և բոլորովին նոր ճանապարհորդների կարծիքների հիման վրա: Մի աշխարհագրական արվեստ, համարված լավագույնը՝ իր նախաբանով, մաթեմատիկական, ֆիզիկական և քաղաքական արվեստներով: Վ. Լանգլուան խոսում է նաև երկհատոր «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանի մասին՝ լույս տեսած 1836-ին⁶: Հայագետը նշում է, թե հայերենի այդ ակադեմիական բառարանը բառե-

⁶Տես Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, երկասիրություն երկից վարդապետաց յաշակերությունէ մեծին Մխիթարայ Աբբաօր Ն. Գաբրիելի Անտիքյան, Ն. Խաչատրոյ Սիրմեւեան, Ն. Մկրտիչ Ազեբեան, հ. 1, Վենետիկ, 1836, հ. II, 1837:

րի բացառությունները փախս է ըստ դասական հեղինակների բնագրերում ունեցած գործածության՝ գուգակցելով դրանք հունարենի ու լատիներենի հետ: Նա նշում է նաև Արսեն Բագրատունու քառասուն փարվա գիտական հետազոտման արդյունքը հանդիսացող հայերենի լիակատար քերականությունը: Նրա կարծիքով Արսեն Բագրատունին հայ բանաստեղծություն բերեց Նորացիուսի, Վերգիլիոսի, Միլտոնի բանաստեղծական արվեստը: Նայ ժողովուրդը հպարտ է, որ Արսեն Բագրատունին ստեղծել է էպիկական մի հրաշալի երկ՝ կոչված «Նայկ»¹⁷:

Վ. Լանգլուան հիշարարկում է այն համեմատական քերականություն-բառարանները, որոնք գրել են Արսեն Բագրատունին (ֆրանս-հայերեն), իտալերեն, հայերեն, թուրքերեն-երկխոսություններով (Գաբրիել Ավետիսյան), անգլերեն-հայերեն, հայ-անգլերեն (Պասկալ Օշե), ռուս-հայերեն (Մինաս Մեդիչի), գերմաներեն-հայերեն (Հինդոգլու), մի բազմալեզու քերականություն, որը պարունակում է փարբեր լեզուների գլխավոր արմատները (թուրքերեն, պարսկերեն, արաբերեն, թաթարերեն) ուրիշ լեզուների հետ ունեցած վերլուծական համեմատությամբ, որի հեղինակը վերստին Մինաս Մեդիչին է, այդ երկն արժանացել է ռուսական ցար Նիկոլայ Առաջինի Ոսկե մեդալին:

Վ. Լանգլուան բոլոր երկրների գիտնականներին մատուցած նվեր է համարում մի շարք հունական բնագրերի հայերեն հրատարակությունները, որոնք առավել ամբողջական պահպանվել են հենց գրաբարյան թարգմանությամբ, ինչպես, օրինակ, Եվսեբիոսի Ժամանակագրությունը և Փիլոն Եբրայեցու երկերը: Նայագետը շարք մեծածեղ գործ է համարում Սուքիաս Սոմալի "Quadro"-ն, որը դար առ դար ներկայացնում է հայ գրականության անցած ճանապարհը¹⁸:

Նայագետը նկատում է, որ նույն պահին, երբ Մխիթարյան միաբանությունը եռանդուն զարկ էր փվել հայ գրականության զարգացմանը, նա մենակ չէր, բոլոր այն փեղերում, որտեղ հայեր կային, մտածում էին հայ գրականության առաջընթացի մասին:

Ներազոտության վերջում Վ. Լանգլուան խոսում է այն հայագետների մասին, որոնք իրավամբ խթանել են Եվրոպայում հայագիտության զարգացմանը: Առաջինը նրանց մեջ Մեն Մարտենն է, որը գրել է Նայաստանի պարմության և աշխարհագրության մասին՝ «...Որոնք հենց իրենց ճշգրիտ խորագրով համարվել են մեր ժամանակաշրջանի ամենագեղեցիկ գրական հուշարձանները»¹⁹: Եթե վաղաժամ մահը

¹⁷Խոսքը 1858-ին Վենետիկում լույս տեսած Արսեն Բագրատունու «Նայկ Դիցազն» ծավալուն պոեմի մասին է:

¹⁸St'u Somal S., Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia, 1829.

¹⁹Langlois Victor, Notice sur le couvent Arménien de l'île S. Lazare de Venise, p. 76.

Մեն Մարտենին չկարող էր գիտությունից, ապա հայկական մշակույթը Ֆրանսիայում կստանար շարք մեծ զարգացում:

Իր ժամանակի նշանավոր արևելագետների մեջ Վ. Լանգլուան առաջինը նշում է Ռուսական գիտությունների ակադեմիայի անդամ Մարի Բրոսսենին, հետո Բորեին, աքբա Կապելլեֆիին, Նոյմանին, Պետերմանին, Ֆելիքս Նևին և Էդուարդ Դյուլորիենին:

Արևելքի վրա հափկապես ուշադրություն են սևեռում այն հնագիտական հայրենագործումները, որոնք կատարվում են եվրոպացիների կողմից՝ արևելքում կատարած պեղումների հետևանքով: Շարդենի, Թուռնեֆորպի, Ժոբերի ուղևորությունները ներկայացնում են Նայկի երկիրը: Դյուբուա դը Մոնպեռոն առաջինն էր, որ մանրախույզ ձևով և խնամքով ներկայացրեց Մեծ Նայքը, նրան հետևեցին Մ. Թեքսիեն, Բրոսսեն, Աբիշը, Վագները, Խանիկովը և հայր Ներսեսը: Նրանք այցելեցին Կովկաս, եղան Նայաստանում և իրենց ճամփորդական գեկույցները փապարեցին Արշակունիների, Բագրատունիների, Ռուբինյանների մասին: «Այսօր էլ, - ասում է Վ. Լանգլուան, - խիզախ հետազոտողներն ամեն օր այցելում են Նայաստանի քիչ հայրնի մասերը, և ոմանք այցելում են նրան հարևան երկիրը՝ Միրիա, ուր կան գաղթական հայեր՝ ասիական հողում խաչակիրների հանդիպած առաջին քրիստոնյաները»²⁰:

Վիկտոր Լանգլուայի գիրքն ավարտվում է Մխիթարյանների՝ նրա մասին ասված խիստ համառոտ եզրափակիչ խոսքով. «Այս գործի հրատարակողներն իրենց պարտքն են համարում մի քանի բառ ավելացնել պարոն Վիկտոր Լանգլուայի մասին, որին վաղաժամ մահը չափազանց շուրջ կտրեց հայագիտությունից: Նա ոչ միայն երևելի հայագետ էր, այլև գիտնական հայագետ, որն իր օգտակար ու հետաքրքիր երկերով մեծ ծառայություն է մատուցել գրական աշխարհին»²¹:

Եվ նշվում են Վիկտոր Լանգլուայի գիտական արտադրանքի ամենակարևոր գործերը՝

- ա) ճամփորդություն դեպի Կիլիկիա,
- բ) Նայկական դրամների գիտական մեկնաբանում,
- գ) Ռուբինյան գերդաստանի ժամանակահատվածի փաստաթղթերի ժողովածուի հրատարակում,
- դ) Միքայել Ասորու ժամանակագրության թարգմանություն,
- ե) Մխիթարյանների գործակցությամբ հայ պարմիչների ժողովածուի հրատարակումը, որի առաջին հատրն արդեն լույս է տեսել, և

²⁰Նույն փեղում, p. 77:

²¹Նույն փեղում, p. 77-78:

երկրորդը գրնվում է Կապարանում²²»:

Գրական առումով մեծարժեք է Վիկտոր Լանգլուայի ուսումնասիրությունը՝ նվիրված Գրիգոր Մագիստրոսին և նրա թղթերին, որը լույս է տեսել «Journal Asiatique»-ում 1869-ին²³: Վիկտոր Լանգլուան մանրամասն ներկայացնում է Գրիգոր Մագիստրոսի կյանքը, գործունեությունը և ընթերցողին ու եվրոպական հայագիտությանն է հանձնում միջնադարի բացառիկ տաղանդի փեր այդ գիտնականի ու մարտնչի թղթերի համառոտ թարգմանությունը՝ թվով ութսուներեք նամակ: Նրա երկից երևում է՝ հեղինակը հրաշալի ուսումնասիրել է փաստանմուշի դարերի պատմական ժամանակաշրջանը և քաջածանոթ է այդ ժամանակահատվածը լուսաբանող պատմական աղբյուրներին, որոնց հաճախակի անդրադառնում է՝ համապատասխան նշումներ կատարելով փողպակեղաններում:

Վիկտոր Լանգլուան իր հետազոտության սկզբում նշում է, թե հետազոտվող հայ մարտնչի չի պատկանում կրոնական դասին, սերում է Նայասարանի նշանավոր նախարարական փերից մեկից, եղել է զինվորական և իր գործունեությամբ կարևոր դեր է կատարել հայրենիքի ճակատագրական խնդիրներում: Նրա կյանքի վերաբերյալ հասել են մի շարք փաստեր: Ներազոտության սկզբում հայագետը տեսականորեն հիմնավորում Գրիգոր Մագիստրոսի դարակազմիկ երևույթ լինելը հայ ժողովրդի պատմական ընթացքի և նրա գիտական ու գրական մտքի զարգացման մեջ: Չարմանալի է՝ քաղաքական ու ռազմական շարունակական զբաղվածության մեջ գրնվող գործիչն ինչպես էր կարողանում ժամանակ գրնել նվիրվելու նաև գրական ու գիտական գործունեությանը: Ազգային միտքը նոր ձևով զարգացնելու համար Գրիգոր Մագիստրոսը հիմնովին ուսումնասիրեց հայ գրական արժեքներն իրենց ամբողջության մեջ, նա սովորեց հունարենն ու ասորերենը, հավաքեց ձեռագիր արժեքներ այդ երկու լեզուներով և թարգմանեց դրանք հայերեն, որոնց մասին նա վկայում է իր բազում թղթերի մեջ²⁴:

Գրիգոր Մագիստրոսն ականափես էր Նայասարանի օրինական

²²Նույն տեղում, ք. 78:

²³V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869.

²⁴Նույն տեղում, էջ 2:

փերերի գահի անկմանը, որը փերի ունեցավ մեր թվարկության 11-րդ դարի կեսերին մոտ: Այդ ժամանակահատվածում Նայասարանը բոլոր կողմերից ենթարկվեց մահմեդականների հարձակմանը՝ միաժամանակ պայքարելով Բյուզանդիայի բռնապետության դեմ: Քաղաքական այս ծանր վիճակը՝ հարձակումները հույների, պարսիկների, արաբների կողմից, աննպաստ էին ազգային գրականության զարգացման համար: Գրիգոր Մագիստրոսը, սակայն, ջանքեր չի խնայում բարձրացնելու ազգային լեզուն և գրականությունը, բացում է դպրոցներ, խրախուսում ազգային հավաքն ու լեզուն պահպանող հոգևորականներին, պաշտպանում նրանց աղանդավորներից և օտար նորաբանություններից²⁵: Մագիստրոսն այնքան էր նվիրված հայ գրականությանն ու հայ եկեղեցուն, որ երեք օրում գրում է մի հոգևոր պոեմ՝ իր մեծ նվիրումը հաստատող²⁶: Վ. Լանգլուայի կարծիքով Գրիգոր Մագիստրոսի բազմազգիտությունը (érudition) երևում է հենց նրա թղթերից: Նա չափազանց շար էր կարդում և յուրացնում էր շար գիտելիքներ, ու դրանք շարադրում էր իր թղթերում: Նա հիանալի գիտեր հոգևոր և աշխարհիկ պատմությունը, հունական և արևելյան դիցաբանությունը, քերականությունը, փիլիսոփայությունը, բնագիտությունը, բժշկությունը, մաթեմատիկան և սիրում էր քննախոսել բոլոր այդ գիտաճյուղերի մասին: Նրա ամեն մի նամակը պարունակում է ամենաարթն թեմաների շուրջ հետաքրքիր նյութեր և «մեր հեղինակին առավել ճշգրիտ բնորոշում չի կարող լինել, քան կոչել հանրագիտակ (encyclopédiste)»²⁷: Վիկտոր Լանգլուան ասում է, թե իրեն երկար են զբաղեցրել Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը և, ցավոք, ինքն իր ձեռքի փակ ունի այդ թղթերի միայն մեկ ժողովածու, որը պարճեն է Էջմիածնի մի ձեռագրի, որը պատկանում է Ռուսաստանում գրնվող Վլադիմիրի գիմնագիտային փերներին՝ Մ. Էմինին, որը սիրով թույլ տվեց այն արտագրել: Այս ձեռագիրը ճանաչվում է որպես Մագիստրոսի թղթերի ամենալրիվ ժողովածուն և պարունակում է ութսուներեք թղթեր: Նա հիշատակում է, որ թղթերը ճշգրտեն հասկանալու համար դիմել է Փարիզի Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի փերներներին, որոնք պատրաստական օգնել են վերծանելու այդ հսկայածավալ նամակագրությունը: Լանգլուան հիացմունքով է խոսում Մուրադյան վարժարանի աշակերտների գրագիտության և եռանդի

²⁵Նույն տեղում, էջ 3:

²⁶Խոսքը «Առ Մանուչե» կամ «Նազարափողան» պոեմի մասին է, որի ստեղծագործական պատմության մասին խոսք կլինի այս գրքում:

²⁷V. Langlois, Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.3.

մասին, իսկ նրանցից մեկը՝ Մ. Էմինի անվանակիցը, մեծագույն եռանդով ընդօրինակեց ձեռագիրը: Միաժամանակ այդ ընդօրինակողի խոր ծանոթությունը թղթերի բնագրին մեծապես օգտակար էին նրա միջոցով թղթերի չհասկացված հափվածները ընկալելու համար: Վ. Լանգլուան նշում է, թե առաջին անգամն է, որ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը հեփագոփվում են իրենց ամբողջության մեջ²⁸: Ուսումնասիրության 4-րդ էջից սկսած Վիկտոր Լանգլուան շարադրում է Գրիգոր Մագիստրոսի մանրամասնված կենսագրությունը: Գրիգոր Մագիստրոսը սերում է Մուրեն-Պահլավ փոհմից, որոնք ծագում են Պարսից Արշակունիներից²⁹: Վ. Լանգլուան ասում է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը ծնվել է 10-րդ դարի վերջին կամ 11-րդ դարի սկզբներին³⁰: Նրա հայրը նահապետական Վասակն էր՝ Բջնի ամրոցի փերը (Վ. Լանգլուան Բջնին ծանոթագրում է որպես Արարաբյան նահանգի Նիգ գավառի ամրոց): Նայագեպը, հենվելով Մաթթեոս Ուռհայեցու որոշ փաստերի վրա, եզրակացնում է, թե Գրիգոր Մագիստրոսն իր արմարներով կապված է Գրիգոր Լուսավորչի և Մահակ Պարթևի հետ: Գրիգորը երիտասարդ հասակից նվիրվում է գինավորական գործին և մասնակցում է ճակատամարտերի և Բյուզանդիայի կայսր Մոնամախի ու հայոց արքա Գագիկի ժամանակ շափ նշանավոր գինավորական էր ու հայրնի իր քաջությամբ: Երբ Գրիգորի հայրը՝ Վասակ Պահլավունին, սպանվում է³¹, նա փոխարինում է իր հորը: Նայագեպը նշում

²⁸ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերի բնագրին առաջարկում ու ծանոթագրություններով առաջին անգամ հրատարակել է Կ. Կոստանյանը Ալեքսանդրապոլում, 1910-ին (Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910): Կ. Կոստանյանի Թղթերի ժողովածուն ավարտվում է ԶԲ (82) թղթով, որն ունի հետևյալ խորագիրը՝ «Առ ոմն, որ իմաստաբար ոչ ուղղապետ» (էջ 233): Նրանից հետո մինչև ԶԸ (88) գալիս են չափածո գրվածքները, որոնք «Առ Մանուչե» պոեմի հետ փակագրված են Գրիգոր Մագիստրոսի «Տաղասացութիւնք» ժողովածուի մեջ (փե՛ս Գր. Մագիստրոս, Տաղասացութիւնք, Վենեթիկ, 1868): Այս ժողովածուի «Առ Մանուչե» պոեմի սկզբում Մագիստրոսը մանրամասն նկարագրում է պոեմի ստեղծման պատմությունը: Նա արար բանաստեղծ Մանուչեին բացատրում է՝ եթե Մուհամեդը 40 փարում գրեց Ղուրանը, ապա ինքը 4 օրում Աստվածաշունչը կդարձնի չափածո: Այս առաջարկը Մանուչեին թվում է անիրական այն աստիճան, որ գրագ է գալիս դավանավորի լինել. «Իսկ նա բազում գրաս ի մեջ եղեալ, թե կարասցես առնել դու գաղղ, յայնժամ լինիմ և ես քրիստոնեայ» (էջ 9): Կ. Կոստանյանը Թղթերի ծանոթագրությունների մեջ (էջ 247) նշում է, թե առաջին անգամ է ամբողջությամբ հրատարակում Մագիստրոսի Թղթերը, մինչև այդ նրանցից մի քանիսը հրատարակել են Մ. Մանրյանը, Մ. Էմինը, Վ. Թորգոմյանը, Ն. Բյուզանդացին: Նա ծանոթ է Վ. Լանգլուայի թարգմանությանը և նշում է աղբյուրը (Journal Asiatique, Paris, 1869, ser. VI, t. 14, p. 5-64): Մագիստրոսի թղթերից փակագրված քաղվածքներ կան Գ. Զարբխանայանի, Գր. իսլաթյանցի, Ն. Մաթի, Տեր-Մկրտչյանի, Մ. Չամչյանցի, Վ. Լանգլուայի մոտ (էջ 248):

²⁹ Վ. Լանգլուան իր ասածը հաստատելու համար հղում է Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու «Նայոց պատմությունների» համապատասխան հատվածները: Տեղին ենք

է այն որոշիչ դերը, որն ունեցել է Գրիգոր Մագիստրոսը Գագիկ Երկրորդին Նովիաննես Սմբատ արքայի մահվանից հետո թափուր թագավորական գահին նստեցնելու կարևորագույն խնդրում: Նա նաև ներկայացնում է Մյունխաց իշխան Վեսպ Մարգսի ուրնձգությունները արքայական գահի նկատմամբ: Վեսպ Մարգսը պիտի էր Գրիգոր Մագիստրոսին, որն օգնում էր օրինական թագավորին՝ Գագիկ Երկրորդ Բագրատունուն, գահ բարձրանալ:

Նոզնած Վեսպ Մարգսի կազմակերպած խարդավանքներից՝ Գրիգոր Մագիստրոսը մեկնում է Տարոն՝ յուրօրինակ մի քաղաք իր համար, զբաղվում իր սիրելի գրական գործերով: Ս. Կարապետ վանքում նա հիմնում է իր դպրոցը, ուր հավաքում է արտակարգ ընդունակ աշակերտներ և սկսում է ուսուցանել նրանց: Վեսպ Մարգսին Անիի արքունիքում առավել մեծացնում է խարդավանքները Գրիգորի դեմ այն աստիճան, որ վերջինս թողնում է Տարոնը և մեկնում Բյուզանդիայի արքունիքը՝ Կոստանդնուպոլիս: 1044-ին հասնում է Կոստանդնուպոլիս և այնտեղ ջերմ ընդունելության արժանանում: Նա Մուրբ Մոֆիայի փաճարում հրապարակայնորեն բանախոսում է հույն փիլիսոփաների հետ, որոնք նրան համարում են Նայասարանի նշանավոր գի-

համարում այսպեղ մեջբերել Ստեփանոս Մալխասյանի՝ Մ. Խորենացու պատմության հետևյալ ծանոթագրությունը. «Պարթև թագավորների այս ցանկը, որ բերում է Խորենացին ԿԸ և ԿԹ գլուխներում, համեմատեցինք սինխրոնիկ ցանկի պարթևական թագավորների շարքի հետ: Չնայելով այս երկու ցանկերի մեծ տարբերության թագավորների թվի և անունների մեջ՝ Գուրշմիդը բարձր է գնահատում Խորենացու բերած ցանկը, որ նա առել է Բարծուսայից: Ըստ Գուրշմիդի՝ Խորենացու ցանկում կարճաբեր կամ աննշան թագավորություններ կցված են երկարաբեր կամ փառավոր թագավորություններին: Այս ցանկում Պարթև թագավորների մահվան փարիները ճշգրիտ համապատասխանում են ժամանակակից կլասիկական հեղինակների և դրամների փյալներին: Առհասարակ Գուրշմիդը գրելում է, որ Խորենացին լավաբերյակ է Պարսից գործերին (փե՛ս Մովսես Խորենացի, Նայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 501):

³⁰ Այժմ Գրիգոր Մագիստրոսի ծննդյան թիվը մոտավոր ձևով համարվում է 990 թվականը, իսկ մահվանը պարզ է՝ 1058թ.:

³¹ Վ. Լանգլուան փողաբարկում հղում է Մաթթեոս Ուռհայեցու պատմության հետևյալ հատվածը. «Մնալով միայնակ, քաջ Վասակը գազազած առյուծի նման մխրճվեց այլազգիների զորքի մեջ և ճեղքելով դուրս եկավ: Կապաղի մարտից հոգնած՝ նա գնաց բարձրացավ Սերկևիլի կոչվող լեռը և պատերազմի փանջաբներից հանգստանում էր ժայռի հովիտ: Փոխսարակյան գյուղացիները փեսնում են նրան և ոճրագործ Կայենի նման մեկը, գրվելով նրան վշտահար թուն մտած, ուժգին հարված հասցնելով՝ ժայռից ցած է գլորում: Ահա այսպես մեռավ քաջ Վասակ Պահլավունին (փե՛ս Մաթթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Նրազ Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 9):

տուններից³²: Նենց Կոստանդնուպոլսում էլ նա ծանոթանում է երկու արաբ էմիրների հետ, որոնք հաստատվել էին այդ քաղաքում: Այդ արաբներն էին Մանուչեն և Իբրահիմը: Մանուչեն մի ջերմեռանդ մահմեդական էր, որ չէր ներում ավերարանիչներին, Սուրբ գիրքը ոչ չափածո գրելու համար: Գրիգորը արաբ էմիրին հաճույք պատճառելու համար գրագ է գալիս գրելու հազար տողից բաղկացած մի պոեմ, որը կպարկերի Նին կրակարանի հիմնական դրվագները՝ մինչև Նիսուս Զրիսպոսի գալը: Մանուչեն էլ խոստանում է դառնալ քրիստոնյա՝ «եթե նա կարարի իր խոստումը երեք օրում»³³: Դա տեղի է ունեցել 1049-ին, Մագիստրոսը կարարել է խոստումը և Մանուչեն հավարափոխ է եղել:

Մեկ ուրիշ արաբ էմիր՝ Իբրահիմը, որը մայրական կողմից հայ էր՝ Միսակի ցեղից, չափածո նամակով դիմում է Գրիգոր Մագիստրոսին՝ նրան ներկայացնելով իր կասկածները քրիստոնեական հավաքի ճշմարիտ լինելու հարցում: Լանգլուան ասում է, որ, ցավոք, այլ պարմական փաստեր Իբրահիմի մասին հայտնի չեն, բացի Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերից:

Կոստանդնուպոլսում եղած ողջ ժամանակահատվածում Գրիգոր Մագիստրոսը վայելում է Մոնամախ կայսեր բարեսիրությունը, որը նրան պարգևում է Մագիստրոսի փիլոզոսը³⁴:

³² «Նմանապես և Գրիգոր Պահլավունին՝ (ինա՝ Գրիգոր Մագիստրոս-Ա. Դ.) Վասակի որդին, որը նույնպես մեծ գիտելիքների տեր մարդ էր. նրա՝ հոռոմոց փրված բոլոր պատասխանները հիացմունք էին պատճառում: Նա անչափ կրթված, բոլոր գիտություններն ուսումնասիրած, Աստուծո Նին ու Նոր Կրակարանները կարարելապես յուրացրած մարդ էր: Նա իմաստասերների հետ Սուրբ Սոփիայի աբայանում էր նստում և բանավիճում հոռոմ վարդապետների հետ: Սա ևս դասվում է հայ ժողովրդի վարդապետների շարքին» (տե՛ս Մաթթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 121):

³³ 1868-ին Վենետիկում լույս տեսած պոեմի նախաբանում նշված է 4 օր և ոչ թե երեք, գուցե Վ. Լանգլուայի ձեռքին եղած բնագրում երեք օր է եղել (տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոս, Տաղասացությունք, Վենետիկ, 1868, էջ 9): Մ. Չամչյանը նույնպես նշում է 3 օր - Ա. Դ. (տե՛ս Մ. Չամչյանց, Նայոց պարմություն, հ. II, էջ 927):

³⁴ Վ. Լանգլուան փողափակում տալիս է մագիստրոս բառի բացատրությունը այն համարելով մեծապարիվ փիլոզոս բյուզանդական արքունիքում և բառի բացատրության համար նշում է աղբյուրները՝ Ղ. Ինճիճյան, Մ. Չամչյանց: Մ. Չամչյանցը գրում է, «Իսկ Գրիգոր Մագիստրոս ցուցնալ յամենայնի հաւարարմութիւն մեծ առաջի Մոնոմախոսի կայսեր, ևս և գործեալ բազում երևելի գործս իշխանութեան նորին՝ պարտեցաւ ի նմանէ և էառ պարիս մագիստրոսութեան, որ էր անուն մեծի իշխանութեան ի կարգս զօրավարաց և յայն օրէ կոչեցաւ նա մագիստրոս կամ մաժիստր» (տե՛ս Մ. Չամչյանց, Նայոց պարմություն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 929): Magister բառը «Латинско-русский словарь»-ում բացատրված է՝ 1) начальник, глава, правитель, смотритель (տե՛ս «Латинско-русский словарь» - Москва, 1986, стр. 466): «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» հեղինակները բացատրում են «Մագիստրոս-բառ լատիներեն, Magister-պար, զորավար, իշխանապետ, դուքս, որպիսի եղև և Գրիգոր Մագիստրոս, վասն որոյ ղնի ի վերագրի թղթոց նորա «Գրիգորի Մագիստրոսի գերապանձ իշխանի Պահլավունոյ հայոց...» (տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, էջ 188):

Իմանալով բյուզանդական կայսեր՝ դեպի Մագիստրոսն ունեցած վերաբերմունքի մասին՝ Գագիկ Երկրորդը, լրջորեն վախեցած, դառնությամբ լի մի նամակ է հղում իր հին զորավարին: Գրիգոր Մագիստրոսը պատասխանում է նամակին, բողոքելով իր անմեղության համար, նրան ասելով, թե մարմության համար պեք է ամբաստանել միայն Վեսպ Սարգսին: Այդ նույն միջոցին բյուզանդական կայսրն ամեն փեսակի միջոցներ էր փնտրում Անին և Բագրատունիների հայկական տարածքները իր կայսրությանը միացնելու համար. մտածում է Գագիկին կանչել Կոստանդնուպոլիս և Անին վերցնել նրա ձեռքից: Վեսպ Սարգսի, որը բյուզանդական կայսեր հետ նյութել էր դավը, շտապեցնում էր կայսերը Գագիկ Երկրորդին իր մոտ կանչելու համար: Եվ Գագիկը, հավատալով կայսեր խոսքերին, որոշում է մեկնել³⁵: 1044 թվականին Կոստանդին Մոնամախը ուղարկում է բանակ՝ Անին գրավելու համար: Տեղի ունեցած ճակատամարտում հույները ջարդվում են: Վ. Լանգլուայի կարծիքով Գրիգոր Մագիստրոսը չի եղել Անին բյուզանդացիներին հանձնողների մեջ և չի եղել դավաճան³⁶:

Անին նվաճելուց հետո Գրիգորը շտապ թողնում է Նայասարը, մեկնում Կոստանդնուպոլիս, փորձում Գագիկին վերադարձնել գահին, սակայն, զգալով իր ապարդյուն ջանքերը, համակերպվում է ստեղծված քաղաքական իրավիճակին, հանձնում է Բջնին, իր մյուս

³⁵ Վիկտոր Լանգլուան Մաթթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության, Մ. Չամչյանցի պարմության համապատասխան հարվածների հետ հղում է նաև իր օգտագործած՝ Ար. Լասփիվերցու պարմության հետևյալ մասը. «Չորս հարյուր իննսունչորս թվականին առնվեց Անին, բայց ոչ պարտադրական կարգով, այլ խաբեական խոսքերով, որովհետև ավերարանով ու խաչով երդվելով համոզեցին Գագիկին՝ թագավորի հրամանով, որ ասում է. «Միայն քեզ տեսնելուց հետո թագավորությունը կրամ քեզ և թո քաղաքին ու երկրին հավիտենական ժառանգ կհաստատեն»: Ինչպես ասել են իմաստունները, իմաստունը երդվում է, և անփորձը հավատում, և դարձյալ. «Ստրուների խոսքերը լորի պես պարարտ են, և հիմարները կլանում են դրանք»: Երդումների ու խաչի, թե խակամության ու երկյուղած բնավորության պատճառով, չգիտեմ, Գագիկը հավատաց և քաղաքի բանակները փվեց Պեթրոսին, որ այն ժամանակ մեր Լուսավորչի հայրապետական գահի աթոռակալն էր, և մեծամեծ ուխտ ու պայմանով երկրի բոլոր հոգսերը հանձնեց նրան: Նա Վահրամի և իրեն թագավորեցնող մյուս իշխանների խորհուրդը չստեց, այլ ենթարկվելով նենգավոր Սարգսի սաղոսարքին՝ դուրս եկավ քաղաքից ու գնաց Նուսաստան անդառնալի ուղևորությամբ՝ կարթով բռնված մի ձկան նման կամ ծուղակն ընկած մի թռչունի պես: Թագավորը նրան տեսնելով՝ ո՛չ երդումները մտաբերեց և ո՛չ էլ խաչի միջնորդությունը, այլ փակեց նրան իր մոտ ու պահանջեց. «Տո՛ր ինձ Անին, և փոխարենը ես քեզ կտամ Մելիտինեն իր շրջակա գավառներով»: Բայց նա հանձն չառավ» (տե՛ս Արիստակես Լասփիվերցի, Պարմություն, թարգմանությունը Վ. Ա. Գևորգյանի, Երևան, 1971, էջ 35-36):

³⁶ V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.10.

կալվածքները բյուզանդական կայսրությանը, փոխարենը քաղաքներ և գյուղեր սրանում Միջագետքում և հասարակում այնպիսի³⁷:

Վ. Լանգլուան գրում է, թե Միջագետքից բացի կայսրը Գրիգոր Մագիստրոսին է հանձնել Նայասարանի Տարոն և Վասպուրական նահանգների կառավարումը³⁸: Այդ ընթացքում թուրքերը նոր հարձակում են սկսում, որի դեմ բյուզանդական կողմից կռվում են վրաց նշանավոր իշխան Լիպարիպը և հայերի կողմից՝ Գրիգոր Մագիստրոսը, սակայն միացյալ այս ուժերը պարտվում են, Լիպարիպը գերի է ընկնում, Գրիգոր Մագիստրոսը վերադառնում է իր նստավայրը: Ճակարամարտը փրկել է ունեցել Բասենի մոտ և ժամանակի պարմիչ Արիստակես Լասփիվերցին իր պարմության ԺԳ գլուխը կոչել է.«Այն մեծ պարերազմի մասին, որ եղավ Բասենի դաշտում, որտեղ հռոմեները պարտվեցին»³⁹:

Գրիգոր Մագիստրոսը վախճանվել է 1058-ին՝ առաջացած փարիքում, նրա մարմինը փեղափոխում են Սուրբ Կույսի վանքը՝ Կարինում: Ըստ Վ. Լանգլուայի իր ապրած ժամանակ Գրիգոր Մագիստրոսի գերեզմանը դեռ պահպանվում էր⁴⁰:

Գրիգորն ունեցել է շատ երեխաներ. նրա ավագ որդին՝ Վահրամը, սկզբում նվիրվում է ռազմական գործին՝ ինչպես հայրը, բայց հետո դառնում է հոգևորական և ընտրվում է կաթողիկոս Գրիգոր Երկրորդ Վկայասեր անվամբ: Նա Վկայասեր է կոչվել ասորի և հույն վկաների պարմությունները հայերենի թարգմանողներից մեկը լինելու պարճառով: Գրիգորն ուներ ևս երեք որդիներ՝ Վասակը՝ Անտիոքի դուքսը, Վասիլը և Ֆելիպեն և երկու աղջիկ, որոնց անունները պարմությունը չի պահպանել: Իր կենդանության օրոք Գրիգորը կորցրել է մեկ աղջկան և երկու որդիներին, որովհետև նրա երկու ավագ որդի-

³⁷Միքայել Չամչյանցի «Նայոց պարմության» մեջ դեպքը նկարագրված է հետևյալ ձևով. «Չայս ամենայն լուեալ Գրիգորի Մագիստրոսի, որ դեգերեր յաշխարհին յունաց, դարձաւ ի Կոստանդնուպոլիս՝ ղեղ ինչ առնել և սպեղանիս ղնել մեծի խոցուածոյս, որով հարաւ թագավորութիւն հայոց: Եւ փեղեկացեալ ամենայնի որք եղենն՝ ինքն ևս դարձաւ ի կողմն կայսեր և եղև կամակից նախարարացն, որպէս գրէ զայս և ինքն ի թուղթն յղեալ առ կրոնաւորս Սանահնի վանացն: Եւ գիտեցեալ ստուգիւ, թէ այսուհետև աշխարհս հայոց ոչ գրանել ինչ հանգիստ՝ ետ կայսեր մուրհակաւ գեայրենի ամբողջս իւր՝ զԲջնի, զԿայեան և զԿայծոն և էառ ի փեղի ևոցա զքաղաքս և զգիւղս ի սահմանս Միջագետքաց գրով և մարանեաւ ժառանգել զայն որդուց յորդի» (տե՛ս Մ. Չամչյանց, Նայոց պարմություն, հ. II, էջ 934):

³⁸V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p. 11.

³⁹ Արիստակես Լասփիվերցի, Պարմություն, թարգմանությունը Վ. Ա. Գևորգյանի, Երևան, 1971 էջ 51:

⁴⁰ V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p. 19.

ները վախճանվել են հորից հետո: Գրիգոր Վկայասերը վախճանվել է 1105-ին, իսկ Վասիլն ընկել է երկու հույն նիզակավորների հարվածից՝ 1077-ին: Գրիգորը, չնայած դավաճանության այն անորոշ կասկածի, որն առկա է նրա հիշատակի վրա, մնացել է իր հայրենակիցների համար մեծ ու խոր հիացմունքի առարկա: Ներսես Շնորհալին իր «Վիպասանութիւն» պոեմում, փառաբանելով Գրիգոր Մագիստրոսին, ասում է, թե բանաստեղծում էր ինչպես Նոմերոսը և խոսում էր ինչպես Պլատոնը, նրա աստվածասիրությունը դեպի եկեղեցիները, վանքերը, որբերն ու այրիները, դեպի աղքատ մարդիկ, անսահման էր: Գրիգոր Մագիստրոսը հավասարապես զբաղվում էր թե՛ հոգևոր և թե՛ աշխարհիկ գիտություններով: Ներսես Շնորհալին, Արիստակես Լասփիվերցին, Մարթեոս Ուռհայեցին և շատ ուրիշներ նրան համարում են Նայասարանի նշանավոր գիտնականներից ու մրաճողներից: Վ. Լանգլուան համոզված է, որ Գրիգոր Մագիստրոսն իր ժամանակի համար եղել է, իրոք, արտասովոր մարդ: Բավական է հիշել այդ աշխարհիկ մարդու հետաքրքրությունների շրջանակը: Նա սովորում էր լեզուներ, մեկնում քերականություններ, թարգմանում հունարեն և ասորերեն գրքեր, ուսումնասիրում էր եկեղեցու և աշխարհիկ պարմությունը, առասպելաբանությունը, բնագիտությունը, բժշկությունը, մաթեմատիկան, քննում էր աստղագիտության գաղտնիքները. նա չէր կամենում հեռու լինել գիտության բոլոր ճյուղերից, և դա երևում է նրա բազմաթիվ նամակներից: Նրա մեծ մղումն էր՝ առաջ փանել իր երկրի գիտությունն ու գրականությունը, դրա համար նախապարտապարտ էր պարարտ հող՝ աճեցնելով այնպիսի աշակերտներ, որոնք պետք է շարունակեին իրենց ուսուցչի գործը: Գրիգոր Մագիստրոսը կրթութ զորոնող էր, նրա աշխատասիրությունը սահմաններ չէր ճանաչում: Նա կյանքի վերջում բողոքում էր, որ իր առողջությունը դարձել է խախտութ և խանգարում է լարված աշխատանքին: Իբրահիմ ամիրային ուղղված մի նամակում նա խոստովանում է, թե կարողացել է բոլոր հնարավոր գրքերը, չի գլացել ստուգելու քաղեական, հունական, եթովպական, պարսկական և այլ աղբյուրներ, բայց ամեն ինչ իմանալ հնարավոր չէ: Վ. Լանգլուան ասում է, թե Գրիգոր Մագիստրոսն ունեցել է ընդարձակածավալ բազմագիտություն, հրաշալիորեն մարզված հիշողություն, լայնախոհ ու նրբին մրաճողություն և աշխատել է հեշտորեն: Եթե նա ապրեր հինգ դար ավելի վաղ, այսինքն՝ հայ գրականության ոսկեդարում, ապա անկասկած կլիներ այդ դարաշրջանի ամենամեծ ու նշանավոր գրողներից մեկը⁴¹:

41 Նույն տեղում, էջ 16:

Վ. Լանգլուայի ուսումնասիրության երկրորդ մասը կոչվում է՝ «Գրիգոր Մագիստրոսի նամակները (թղթերը)» ("Correspondance de Grégoire Magistros"):

Գրիգոր Մագիստրոսը սրբեղծագործում էր երկու եղանակով՝ արձակ և չափածո: Նայագեպը համառոտակի է կանգ առնում չափածո գործերի վրա՝ բավարարվելով նշել միայն խորագրերը: Չափածոյի գազաթը համարում է «Նազարափողեան» պոեմը («Նազար փուն ու փանաուր», "Poeme des mille strophes"), որի ամեն փան առաջին փողը յոթ ութ է, երկրորդը՝ ութ: Նայագեպը նկատում է, թե Ս. Ղազար կղզու Միաբանության գրադարանն ունի այդ պոեմի չորս ձեռագիր օրինակ, որոնք անփիպ են, ինչպես անփիպ են Միջագեպի դուքսի բոլոր գործերը⁴²:

Գրիգոր Մագիստրոսի որոշ բանաստեղծություններ անանուն չափածո թղթեր են: Դրանցից են՝ «Ներբողեան ի սուրբ խաչն»՝ նվիրված կաթողիկոս Պետրոս Գեփաղարձին, մյուսը կոչվում է՝ «Ներբողեան ի խաչանիշ գաւազան»: Այս երկու գործերը գրվում են Ս. Ղազարում պահվող ձեռագրում և փպագրվել են 1868-ին:

Արձակ գործերից են՝ «Մեկնութիւն քերականութեան Դրակացոյն»՝ գրված ավագ որդու՝ Վահրամի խնդրանքով: Այս մեկնությունը երկար ժամանակ օգտագործվում էր Նայասարում, և Նովիաննես Երզնկացին, որը շար պարվական քերականության հեղինակ էր, իր գործում հիշում է Մագիստրոսի այս երկը⁴³: Վ. Լանգլուան նշում է, թե Ս. Ղազար կղզում կա Գրիգոր Մագիստրոսի քերականության մեկնության երկու բնագրեր: Գրիգոր Մագիստրոսը կարդում և գրում էր հունական և ասորական այնպիսի գրքերի մասին, որոնց թարգմանությունները կազմում են միջնադարյան արևելյան քրիստոնեական մտքի գանձարանը: Իր թղթերից մեկում, որն ուղղված է Սևանի վանքի վանահայր Սարգսին, Գրիգորը պարմում է, թե ինքը չի դադարում թարգմանել այն գրքերը, որոնց հայերեն թարգմանությունները չկան, ինչպես, օրինակ, Պլատոնի «Ֆեդոնը» և «Տիմոսը» և ուրիշ փիլիսոփաների գործեր, վերջապես Էվկլիդեսի երկրաչափությունը: Յավոք Մագիստրոսի այդ թարգմանությունները մեզ չեն հասել: Ս. Ղազար կղզում, ինչպես գրում է Մուքիաս Մոմալը, կա միայն մի շար կարճ

42 Նույն փեղում, էջ 16-17:

43 «Մագիստրոսի գործը մանրամասն քննելով, նա հայտնում է, թե «աշխատել էր ի հաւարումն մեկնութեան սորա և մինչ առ մերս ժամանակ այնու վարժեին վարդապետքն մեր գաշակերտալսն իւրեանց» (փե՛ս Արմենուի Երզնկացի Մրապան, Նովիաննես Երզնկացի Պուգ, Կյանքը և գործը, Երևան, 1993, էջ 44):

հարված Էվկլիդեսի երկրաչափության⁴⁴:

Գրիգոր Մագիստրոսն ունեցել է բազում աշակերտներ, որոնց մեջ ամենաապահովներն էին Եղիշեն և Բարսեղը: Առաջինը Պետրոս Գեփաղարձի կողմից նշանակվում է Սեբաստիայի եպիսկոպոս, որին Գրիգոր Մագիստրոսը շնորհավորական թուղթ է հղում այդ պաշտոնում ընտրվելու համար՝ միաժամանակ խորհուրդներ փալով, թե ինչպես առաջ փանի իր նոր պարտականությունները:

Ըստ Վիկտոր Լանգլուայի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի մեզ հասած նամակագրությունը կազմում է ութսուներեք թուղթ, որոնցից միայն երկուսն են չափածո⁴⁵: Մագիստրոսի բոլոր թղթերը շոշափում են բազում սյուժեներ, որոնց մեջ հեղինակը կողք կողքի դնում է փիլիսոփայությունը, աստվածաբանությունը, դիցաբանությունը, պարմությունը, բնագիտությունը և այլն: Նրա ոճը, որի մեջ զգացվում է հեղինակի ապրած ժամանակի որոշ բարբարոսությունը, հեշտ ընկալելի չէ, ճոռոմաբան և հավակնոտ գրելաձևը, որով նա հարստացնում է հայկական թղթի գրական փեսակը, պարունակում է մտքի համար շար հեփաքքի խոսքեր: Դժվար է հասկանալ նրա աստվածաբանական-փիլիսոփայական նրբախնդիր պահանջներ պարունակող խառնիխուռն գրելաոճը: Նուևարեն լեզվի դարձվածքները լայնորեն օգտագործված են նրա լեզվում և խառնված են հայերենին: Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը կարելի է բաժանել երեք փեսակների՝ 1) վարդապետական թղթեր, 2) փիլիսոփայական թղթեր, 3) ընդամենական թղթեր: Այս բաժանումը կարարել է Գարեգին Զարբանալյանը, և նրան հետևել են ուրիշները: Վարդապետական թղթերի մեջ կարևորագույնը նվիրված է թոնդրակյան աղանդին և ուղարկված է ասորի պարրիարքին, երբ Մագիստրոսը Վասպուրականի ու Տարոնի կառավարիչն էր: Գրիգորի պարասխանն ուղղված ամիրա Իբրահիմին, որը խնդրել էր մեկնել քրիստոնեական հավաքի առասպելները և բացատրել նրանց ճշմարտացիությունը՝ այն նույնպես շար հեփաքքի է: Վ. Լանգլուայի կարծիքով Մագիստրոսի փիլիսոփայական թղթերը պակաս հեփաքքի են, քան վարդապետականը⁴⁶: Նա երբեմն իմաստասիրում է մրգերի, ձկների շուրջ, բառախաղեր անում, և երբեմն

⁴⁴ V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.18.

⁴⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը ոմանք հաշվում են ՆԷ (77), ոմանք՝ Ղ (90), ոմանք՝ Զ (80), Կ. Կոստանյանը կարծում է, թե դրանք ԶԷ (87) են (փե՛ս Գր. Մագիստրոս, Թղթերը, էջ 250):

⁴⁶ V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.20.

նրա ոճն անհասկանալի է դառնում: Նամակներից մեկն ուղղված է իր աշակերտ Կահրամին և պարունակում է այնպիսի օտար բառեր, որոնց իմաստը անըմբռնելի է. դրա մեջ նա խաղում է բառերով՝ կազմելով իր անունը՝ Գրիգոր Մագիստրոս, և նամակում կան որոշ անհեթեթություններ: Ընդհակառակը, նրա ընկերների թղթերը հասկանալի են և շար ուշագրավ: Նենց այդ կարգի թղթերում է երևում նրա բնավորությունն իր ամբողջության մեջ: Դրանց մեջ է, որ նա տեղեկացնում է բազում մասնավոր դեպքերի մասին՝ հենց իր կյանքից, իր կյանքի փոփոխությունների և ընկերների անդամների մասին: Այդ վերջիններից է Պետրոս Առաջինին՝ Գեորգարձին, ուղղված նամակը, որում Մագիստրոսը կաթողիկոսին բացատրում է, թե ինքը վաղ դիրք է բռնել հավանաբար Գագիկ թագավորի նկատմամբ, նմանապիպ մի նամակ ուղղում է Սևանի վանահայր Մարգսին, որին ուզում է պատմել հայոց արքայից իր կրած հալածանքների մասին, և ի վերջո Սյունյաց Նովհան եպիսկոպոսին գրված նամակը իր հորեղբոր՝ Կահրամ սպարապետի մահվան առիթով: Այս նամակում նա գեղեցիկ ոճով խոսում է քաջ զորավարի արժանիքների մասին: Բանաստեղծական քնքշանքով հիշում է, թե ինչ խնամք է փարել հորեղբայրը իր մանկության օրերին, նրա սիրտը հուզվում է, և նա ազատություն է փալիս արտասվախառն տողերին:

Առաջաբանի վերջում Վիկտոր Լանգուան ասում է, որ հերթով կներկայացնի Մ. Էմինի ունեցած ձեռագրում եղած թղթերը, հարկապես թարգմանելով ամեն մի թղթի մեջ եղած ամենակարևոր հարվածները:

Առաջին թուղթը, որը ներկայացնում է ընդարձակ թարգմանության մեջ՝ ուղղված է ասորի պարրիարքին և պատմում է թոնդրակեցիների աղանդի մասին:

Նենց այս թղթով բացվում է Գրիգոր Մագիստրոսի նամակագրական ժողովածուն: Մագիստրոսը թուղթը գրել է որպես պատասխան ասորի պարրիարքի նամակի, երբ նա բյուզանդական կայսրության կողմից նշանակված էր Տարոնի և Վասպուրականի կառավարիչ: Թղթից երևում է, որ Մագիստրոսը պայքարել է թոնդրակեցիների աղանդի դեմ, որն ընդհանրություններ ուներ մանիքեանության հետ, և որը փարածվել էր նաև Ամիդում: Նախ Գրիգորն ասորի պարրիարքին ասում է, թե ստացել է նրա նամակը: Նա օրինակներ է բերում Դավթի Մաղմոսներից և Պողոս առաքյալի թղթերից՝ համբերությամբ զինվելու և Տիսուս Քրիստոսի խորհուրդներին հետևելու մասին: Գրիգոր Մագիստրոսը խորհուրդ է փալիս կարդալ Նարեկա վանքի վանահայր Անանիա Նարեկացու գործը՝ ընդդեմ թոնդրակեցիների

աղանդի: Նա նրան հիշեցնում է վաղանուն Սմբարի մասին, որն ապրել է Նովհանի և Սմբար Բագրատունու ժամանակներում: Այս Սմբարը ուսուցանում էր թոնդրակեցիների աղանդը Մջուսիկ կոչված պարսից մոզի միջոցով: Նա Ծաղկոսն գավառի Զարեհավան գյուղից էր, ապրում էր Թոնդրակ գյուղում, որը գտնվում է Ապահունյաց գավառում: Նա իրեն ներկայացնում է որպես արքեպիսկոպոս, քարոզում է վաղթարագույն միջեր, գաղտնի է պահում իր ուսմունքը, նա հրամայում է ծաղրել սրբազան մյուռոնը: Մագիստրոսն ասում է, թե թոնդրակեցիներն իրենց ուսմունքը պահում էին շափ գաղտնի՝ նման Պյութագորասին և Թեոփիլին, որոնք գերադասում էին քաղցից մեռնել, քան հայտնի դարձնել իրենց միջերը: Մագիստրոսը հետո հիշատակում է թոնդրակեցիների հիմնական գլխավորներին՝ Թեոդորոսը կամ Թորոսը, Անանեսը, Արքան, Մարգիսը, Կյուրեղը, Նեսուն և Ղազարը, որին Նայաստանի և Վրաստանի պարրիարքներն անիծել են: Ինքը հարցաքննել է հավաքի հետևորդներին, և նրանք ասել են, թե իրենց ուսմունքը ոչնչով փարբեր չէ քրիստոնեությունից: Մագիստրոսը հեգնանքով ասում է, թե ինքը կներկայացնի նրանց ճարտարանքը: Նրանք իրականում սափանայի հետևորդներ են: Իրենց քրիստոնյա ձևացնող այդ աղանդավորները չեն ընդունում Սուրբ գիրքը, խաչը, եկեղեցին, հոգևոր զգեստները, պատարագը: Նրանք ծաղրում են Քրիստոսին, անարգում են Սուրբ Կույսին: Նրանց առաջնորդը վերցնում է խմորը, այն թաթախում է գինու մեջ և շարժում է ասելով. «Ահա քրիստոնյաների խաբեությունը»: Նրանք շարունակ գրպարում են եկեղեցուն: Մեկ ուրիշ պարագլուխ՝ Ղազարը, նորանոր չարիքներ է բերում մեր եկեղեցուն: Մագիստրոսն ասում է, թե Միջագետք գալուն պես ինքը հալածել է այդ աղանդը, որն ավերածություններ է անում քրիստոնյաների շրջանում: Այդ անհավաքները շարունակ քարոզում են, թե չկա ոչ դրախտ և ոչ էլ Աստված՝ ինչպես ասում էին էպիկուրյանները: Գրիգորն ասորի պարրիարքին կոչ է անում նզովել թոնդրակեցիներին և թույլ չտալ, որ նրանք մոտենան իր հավաքացյալներին: Նա թոնդրակեցիներից նամակ է ստացել, որում վերջիններս փորձում են չքմեղանալ, վկայություններ են բերում Սուրբ Եպիփանի «Պարունակաց գրքից» և ուրիշ նշանավոր հայ հոգևորական հայրերից: Բայց ինչպես նկատել է Անանիա վարդապետը, նրանց ուսմունքը կապ չունի Տին ու Նոր Կրակարանների հետ: Ինչպես մեղուները ամենագեղեցիկ ծաղիկներից հյութ են հավաքում մեղր պարաստելու համար, ինչպես բժիշկները պարաստում են լավագույն դեղերը հիվանդներին ողջացնելու համար, այնպես էլ նրանք նյութում են ամբարշտությունը: Նրանք ոչ մի փարբերություն չեն

տեսնում կնոջ և փղամարդու միջև և ոչ էլ՝ ընտանիքի: Նրանք Աստվածածնին չեն պաշտում: Նրանք ասում են, թե չեն հավատում Հին և Նոր Կտակարանների վարդապետությանը: Գրիգոր Մագիստրոսը գուցահեռներ է անցկացնում թոնդրակեցիների և պավլիկյանների միջև: Պավլիկյանները սերում են Պողոս Սամոսատացուց: Պավլիկյանները քրիստոնյաներ են, որովհետև իրենց բերաններում շարունակ ունեն Ավետարանը և առաքյալների գրքերը: Մակայն նրանց կարծիքով Մովսեսը չի տեսել Աստուծուն, այլ հանդիպել է Դևին, և ի վերջո սաքանան է երկնքի և երկրի արարիչը, բոլոր ազգերի և բոլոր ստեղծվածների հեղինակը: Եվ այս բոլորով հանդերձ նրանք իրենց համարում են քրիստոնյա: Այդ աղանդի որոշ ներկայացուցիչներ մոգեր են և գալիս են մոգ Զրադաշտից, նրանց, ովքեր կապ ունեն մոգերի հետ, պաշտում են արևը և կոչվում են արևորդիք⁴⁷: Մագիստրոսը խոսում է թոնդրակեցիների մի ճյուղի մասին, որոնք կոչվում են Կաշեցիք: Թոնդրակեցիներն ունեն անառակ վարքագիծ. նրանք ունեն անառակաբաններ, որոնք կոչվում են Շնավանք ("maison de débauche"):

Ներքև նկարագրում է, թե իր հրամանով ինչպես են այրել այդ փնեքը և նրա բնակիչներին բշտել են երկրից դուրս: Հոգևորականներին հրաման է տրված թոնդրակեցիների դեմքին շիկացած երկաթով «աղուեսաղորշմ» դնել: Գրիգոր Մագիստրոսը նշում է, թե աղանդավորության դեմ պայքարում հայոց և ասորի եկեղեցիները պետք է լինեն միասնական:

Գրիգոր Մագիստրոսի երկրորդ թուղթը վերստին վերաբերում է աղանդավորությանը:

Վ. Լանգլուան գրում է, թե այս նամակում էլ Գրիգոր Մագիստրոսը խոսում է թոնդրակեցիների առաջնորդ Սմբատի մասին, որին կոչում է աղուես, ավերիչ, մոլորեցնող, խավարի բարեկամ: Թոնդրակ գյուղը նա անվանում է կրակի բույն, որի մեջ այրվում է ամեն սրբազան բան: Մակայն Սուրբ Հոգին հանգցնում է այդ կրակը աստվածային ցողի միջոցով: Մագիստրոսը բացատրում է Թուլ բառը որպես ցրող, իսկ Խնունը՝ որպես մթության մեջ արգելափակող: Նա ասում է, թե կարդացել է թոնդրակեցիների թուղթը՝ ուղղված պարրիարքին, որը լի էր մոլորություններով: Նրանք հայտարարում են, թե կաթողիկոսը հրաժարվում է նրանց ընդունել եկեղեցում, որովհետև նրանք

⁴⁷Վիկտոր Լանգլուան արևորդիք է համարում նրանց, ովքեր պաշտում էին հնավանդ կուռք հանդիսացող կրակը, որի հավատը եղել է նախքան քրիստոնեությունը: Այդ աղանդը պահպանվել է մինչև Ներսես Շնորհալի, մինչև 12-րդ դարը, և վերջինս հարույթ թուղթ ունի նրանց մասին (տե՛ս նույն փնեքում, էջ 25):

դիպվում են որպես ախտավոր բորոպներ: Գրիգորը վերստին անդրադառնում է թոնդրակյան աղանդի տեսակետներին, որոնք նա շարադրել էր նախորդ թղթում և հիշատակում է աղանդի գլխավորներին, որոնցից Ղազարին անվանում է Շեկ շուն ("le chien roux"):

Մագիստրոսի երրորդ նամակը գլխավորապես ունի, որը դառնում է Գրիգոր Մագիստրոս, սակայն այդ չափածո գործն անհնար է թարգմանել ֆրանսերեն, որովհետև Վ. Լանգլուայի կարծիքով այն ամբողջովին կազմված է բառախաղի վրա և հենց այդ պատճառով անթարգմանելի է:

Չորրորդ թուղթը ուղղված է Նայաստանի կաթողիկոս Պետրոս Գետաղարծին, այն ժամանակահատվածում, երբ քահանայապետը վերադառնալով արքայից զբաղեցնում է իր պաշտոնը, նրանից խնդրում է Սուրբ Եփրեմի գիրքը հավաքի մասին, որ նա կարդացել էր երբ արքայում⁴⁸:

Հինգերորդ նամակն ուղղված է Աշոտի որդուն, որը գրել է Գրիգորին՝ իր հորը կարեկցելու համար:

Այս նամակից Վ. Լանգլուան թարգմանում է այն հատվածները, որոնք ունեն դաստիարակչական եզակի նշանակություն: Մագիստրոսը չի ուզում խառնվել հոր և որդու հարաբերություններին ու իրեն չի տեսնում դատավորի դերում: Միաժամանակ գրում է, թե որդուց իմացել է, որ Աշոտը հալածել է իրեն հոգևոր ձևով դաստիարակող վարդապետին: Նրա կարծիքով դա եղել է կոպիտ սխալ, որովհետև հոգևոր հայրերն ավելին են քան ձևողները՝ փրկված բնությունից, որովհետև աստվածային խոսքը նրանց միջոցով է սերմանվում մարդկանց մեջ:

Արժեքավոր է վեցերորդ թուղթը՝ ուղղված արաբ էմիր Իբրահիմին (Աբրահիմ ամիրայ): Գրիգոր Մագիստրոսը շնորհավորում է Իբրահիմին քրիստոնեական հավատի խնդիրներում խորանալու համար, որովհետև այդ ամիրան հոր կողմից Աբրահամի ցեղից էր, իսկ մոր

⁴⁸Վիկտոր Լանգլուան փողոտակում որոշ փաստեր է բերում Պետրոս Գետաղարծի կենսագրությունից: Նա գահ է բարձրացել 1019-ին՝ Բագրատունի արքա Հովհաննես Սմբատի ժամանակ, հետո նա 15 ամիս բանտարկված է մնում Բջնիում: 1036-ին նա վերստին կաթողիկոս էր Աղվանքի կաթողիկոս Նովսեփի միջնորդությամբ: Գազիկ երկրորդի գահընկեց լինելուց հետո նա միանում է գահընկեց անող իշխաններին, հետո մեկնում է Կոստանդնուպոլիս, Կոստանդին Մոնամախի մոտ: Կայսրը նրան ջերմորեն ընդունում է, սակայն երեք փարի պահում է իր մոտ: Ի վերջո ազատություն է ստանում Կարսի թագավոր Սենեբերիմի որդի Արոմի միջնորդությամբ: Ըստ Մ. Չանչյանցի վախճանվել է 1058 թվականին: Ինչպես ասում է Արիստակես Լասարիվերցին «Պետրոսը սաստիկ գանձասեր էր» (տե՛ս Արիստակես Լասարիվերցի, Պատմություն, թարգմանությունը Վ. Ա. Գևորգյանի, Երևան, 1971 էջ 54), նրա հարստությունը շատ մեծ էր, նա ուներ հինգ հարյուր գյուղեր:

կողմից հայ էր՝ Միսակի ցեղից: Նա նրան հիշեցնում է Աստու խոսքումը՝ փրկված Աբրահամին՝ բազմացնել նրա ցեղը և համեմատում է Նալոբի փասնեթկու որդիներին կենդանակերպի փասնեթկու նշանների հետ: Թուղթն այնուհետև ստանում է իմաստասիրական բնույթ, և հիշարակվում են հին Հունաստանի նշանավոր փիլիսոփաները՝ Փերիքոնը, Արիստոտելը, Ամովնը, Պլատոնը, Սոկրատեսը, Պյութագորասը, Պոլիմիդեսը, Հոտիոսը, Պիպալիասը: Նա նշում է նաև Պարոմեոսին, որն իր պալատում հավաքել էր բոլոր բանաստեղծների գրքերը: Գրիգորը պատասխանում է այն հարցերին, որոնք փարբեր թեմաների համար փվել էր Իբրահիմը, որպեսզի իմանա նրանց պատասխանը: 1) Ինչպե՞ս են ապացուցում Աստու գոյությունը: 2) Ո՞վ է խոսել Մովսեսի հետ Մինա լեռան վրա՝ Աստված, թե՞ հրեշտակը: 3) Որո՞նք են այն երկու հրեշտակները, որոնք որոնում էին Աբրահամին, Մոդոմի հարցով: 4) Ադամն իր կամքով կերավ արգելված պտուղը, թե Աստված նրան դատապարտեց այդ անել: 5) Չարն ու բարին Աստու՞ ստեղծածն են, թե Աստված ստեղծել է բարին, իսկ սատանան՝ չարը: 6) Աշխարհիկ փիլիսոփաները Աստու մեջ տեսնում են մեկ էություն, թե՛ երեք: 7) Քսանչորս մարգարեները նո՞ւյն են, ինչ Մուհամեդը: 8) Որո՞նք են մարդեղության ապացույցները: Նամակագիրը վկայակոչում է քաղղեացի Աբյուդենեսին, Բյուռոսին, Ադամի ստեղծման հարցերում, ինչպես նաև Ջրադաշտին, հետո խոսում է առաջին մարդու ստեղծման և նրա անկման մասին: Ի դեպ, բոլոր հարցերին պատասխանելիս Գրիգոր Մագիստրոսը հենվում է ոչ միայն քրիստոնեական Սուրբ գրքերի վրա, այլև հեթանոս փիլիսոփաների հայացքների: Նա վկայում է Պյութագորասին և նրա աշակերտներին, հարկապես Պերիկլեսին, հետո նա դնում է Հոմերոսին, որին մեծապես պարվում են Հունաստանում և Եգիպտոսում, խոսում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Անդիսթենեսի, Կղեանդեսի, Սոֆոկլեսի, Օրփեոսի, Միբիլլայի և ուրիշների մասին:

Այս ընդարձակ նամակը Գրիգոր Մագիստրոսն ավարտում է քննախոսելով Հիսուս Զրիստոսի ծնունդը, որը ներկայացվել է մարգարեների և առաքյալների կողմից:

Ութերորդ նամակն⁹⁹ ուղղված է իր աշակերտներ Բարսեղին և Եղիշեին, որոնցից Մագիստրոսը խնդրում է Արիստոտելի գրքերը: Այս նամակն ամբողջությամբ հրատարակել է անգլիացի նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Կոնիբերը անգլերեն լեզվով «Համեմատություն հին հայերեն թարգմանության եւ յոյն բնագրի Արիստոտելի Ստորո-

⁹⁹ Շարադրանքի մեջ որոշակի նամակներ բաց են թողնվում այս գրքի ծավալային դիֆակսիոսի - Ա. Դ.:

գութան՝ Յաղագս Մեկնութան, Յաղագս աշխարհի, Յաղագս Առաքիւնութանց եւ մուրրութանց եւ Պորֆիրի Ներածութան» ուսումնասիրության մեջ¹⁰⁰: Նամակը ներկայացնում է այն ուսումնական ծրագիրը, որը մշակել էր Գրիգոր Մագիստրոսը հայկական օրինակելի դպրոցների համար. «Եւ ի խոյզ ելանել ջերմագոյն և քաջողջական խոհականութեամբ և փրամաբանական հափուածոց, հոմերական և պղարոնական նախասականին և այլոցն բոլոր արհեստից և մարտնից. զի ամենայնի իմաստասէրն խոստովանեալ լիցի զգիտութիւն և ուրացեալ զանգիտութիւն, մանավանդ ըստ կարողութան քառիցն արհեստից. թուական, երաժշտական, երկրաչափական, աստղաբաշխական: Այսոցիկ հետևել բաւական է: Այս իսկ եթէ Արիստոտելի հաւաքմունքը, այն է, որ ասացեալն է «յաղագս երկնային մարմնոյն և գնդափեսութեան երկրի», կամ «յաղագս օրինադրութեան կենցաղոյս» յորս յիշարակէ, և գորակութեանցն քակումն, և զախտիցն բաժանմունս, զոր անուանեն խորհրդական. առաքեա այսր զդա: Ապա թէ միայն Պորֆիրի առաստիւնք իցէ բաց որոշեալ ի խնդրոյ քոխաորին հնգից ստորոգութեանցն, որք են այսոքիկ. սեռ, փեսակ, պարբերութիւն, յարուկ և պարահումն կամ եթէ ութիցն որք են, դիփաւորութիւնն, պիտանացուն, պարճառս, մակադրութեան կարգն, վարդապետական, յեղանակն, թէ առ ինչ մասն փարբերումն, կամ զիրն իսկ Ըստագիրացոյն. գոյացութիւն, որակ, քանակ, առ ինչ, ո՞ր, ե՞րբ, կալ, ունել, առնել, կրել. այսոքիկ ոչ են մեզ ըզձալի ի հեռաստանէ զսոսա խնդրել, քազի փրամադրութիւնքս այս վաղ ուրեմն պարահեաց մեզ, մինչ փակաւին պարանեակ եղելոյ»¹⁰¹:

Գրիգոր Մագիստրոսն առանձնացնում է չորս գիտաճյուղեր՝ մաթեմատիկական, երաժշտությունը, երկրաչափությունը, աստղաբաշխությունը և ասում է, թե ինքը դեռևս պարանի հասակից հետամուտ է եղել արտաքին գիտությունների մեջ խորանալուն:

Ուշագրավ է իններորդ նամակը, որը պարունակում է Ողոմպիանոսի մի առակը՝ բնագրային արժեք ունեցող, քանզի ինչպես վկայում է Վ. Լանգլուան դրա հունական օրինակը կորած է. "dont les œuvres sont perdues en grec"¹⁰²: Նամակն ուղղված է Բջնիի եպիսկոպոս Եփրեմին, որը նրան ուղարկել էր նոներ: Մագիստրոսը սկսում է խորհրդա-

¹⁰⁰ Տե՛ս Օբսիդորի մասնադիպական ժողովածու, Վաղարշապատ, 1893, էջ 1-51: Ֆ. Կոնիբերը համառոտ խոսում է Գրիգոր Մագիստրոսի անձի մասին և ապա դնում այս նամակի բնագիրը, որն ինքը քաղել է Մյունխենի մարենադարանում պահվող մի ձեռագրից (փե՛ս նշված աշխատությունը, էջ 10):

¹⁰¹ Նույն փեղում, էջ 10:

¹⁰² V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.33.

ծել նռան մասին՝ այն անվանելով Բաքոսի (Դիոնիսիոս) արյուն, ինչպես կարծում են մեծ մասամբ, նա բերում է նռան պարսկական անվանումը «անար», իսկ նուրը կոչվում է հունարեն grenade: Եվ նա պարմում է Ողոմպիանոսի հեփուլայ առակը: Մի առյուծ ննջում էր, մեղունների պարսը փորձում է նրա արամների վրայից վերցնել վերջին խնջույքի մնացորդները: Առյուծը պոչով բշտում էր իրեն ճանձրացնողներին, բայց ոչ մեկը փեղից չէր շարժվում: Առյուծը, հոգնելով այդ անզգույշ մակաբույծներից, չրխկացնում է արամները, և փակում երախը: Մի քանի մեղուններ հասցնում են փրկվել և ներկայանում են Ակկարովնի արյանին: Դաբավորը նրանց ասում է. «Մի մրեք երբեք քնած առյուծի երախը, այլապես դուք կջախջախվեք նրա արամների փակ, ավելի լավ է բզզացեք ձեր պալապում: Բզզացեք ձեր փեթակում, ըստ ձեր ցանկության, բայց բուրովին մի գնացեք արքունիք»³⁷: Նեփո բերվում է առակի բարոյախոսական եզրակացությունը: Մրեք ձեր փունը, ձեր խրճիթը և երգեցեք այնպեղ, բայց մի գնացեք կաճառ, այլապես դուք կվարանգվեք ճգմվել առակի մեղունների պես:

Տասներորդ թուղթն ուղղված է մի կաղ վարդապետի, որին Գրիգորը հրավիրում է գալ Եպիփանի փոներին: Գրիգոր Մագիստրոսն այդ թղթում բերում է Նուսիոսի կազմած եկեղեցական փոների ցանկը:

Տասնմեկերորդ նամակն ուղղված է Թոռնիկ Մամիկոնյանին, որի մեջ Գրիգոր Մագիստրոսն իմաստասիրում է ձկների մասին, քանի որ Թոռնիկը խոստացել էր իրեն ուղարկել «կարմրախայտ ձուկն»:

Մագիստրոսն այսպեղ խոսում է իրական և առասպելական ձկների մասին: Նշում է հուշկապարիկներին, կես մարդ, կես ձուկ Տրիպոնին, որին կոչում են Ուվդակովն, ձկներին, որոնք հեփուում են Օրփեոսին և Դելֆինին, որ նրան փրկեց Միցիլիա վերադառնալիս: Նեփո հիշում է մի եթովպացու, որը նավ նստեց Ախճքնում, և որը փրկվեց մի ձկան կողմից: Նեփո նա հիշում է եգիպտական ձկանը՝ Փագրոս անունով, Աշոհակ ձկանը, որը փեսանելով Խոսրով արքայի հարձերից մեկին, լաց եղավ Փիսոնի գեփափին, նրան նեփեց մի հոյակապ մարգարիպ, որի միջոցով կինը ստացավ արքայի բարեհաճությունը, այդ մարգարիպը կոչվեց Աստծու նվեր՝ Աստվածաբուր, Բիփոն ձուկը և այլն: Գրիգորը շնորհակալություն է հայտնում Թոռնիկին կարմրախայտ ձկների համար և վերստին խնդրում է ուղարկել նորերը:

Տասնչորսերորդ նամակը նորից ուղղված է Թոռնիկ Մամիկոնյանին, որը Գրիգորին հրավիրում է մասնակցելու մի եկեղեցու օրհնու-

³⁷ Նույն փեղում:

թյան փոնին: Նա օգտվում է այս առիթից քննախոսելու համար Մուրբ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից հիմնված առաջին եկեղեցիները, ինչպես, օրինակ, Մուրբ Կարապետը, Մուրբ Աթանազիները: Նա ջերմորեն խոստանում է ներկա գրնվել այդ եկեղեցու օրհնությանը, որին կմասնակցի շափ ժողովուրդ: Խոսում է եկեղեցիների հոյակապության մասին, որոնք շոյում են մարդկանց աչքերն իրենց խորաններով, դռներով, կամարներով, քանդակներով և այլն:

Տասնհինգերորդ նամակը պարասխան է Մյունյաց Նովիան եպիսկոպոսին և նրանում խոսվում է իր հորեղբոր՝ Վահրամի մահվան մասին: Տողարակում Վիկտոր Լանգլուան, օգտվելով Մարթեոս Ուոհայեցուց, Բրոսսեի «Անիի ավերակները» աշխատություններից և ուրիշ երկերից, մանրամասն խոսում է Վահրամ Պահլավունի Սպարապետի և նրա մահվան մասին³⁸:

Մագիստրոսը ողբում է հորեղբոր՝ Վահրամի մահը, որը մեծ կորուստ էր և՛ Նայասարանի, և՛ իր համար: Նա հիշում է այն քնքշանքը, որ ուներ հորեղբայրը իր մանկության փարիներին: Թուղթն ավարտվում է մի երկար ներբողով, որը հայ ներբողագրության ընդհանրից է: Տասնվեցերորդ թուղթը պարասխան է Գագիկ Երկրորդ արքայի նամակին: Մագիստրոսը շնորհակալություն է հայտնում արքային, որը նրան զուշացնում է թշնամիներից սպասվող վրանգի մասին: Ինքը զիպի, որ մի քանի նենգ մարդիկ կամենում են ոչնչացնել իրեն մաքնությանը, բայց ինքը սպասում է նրանց՝ ասելով. «Պարոն, հաճեցեք «օգնել» ինձ»: Նա բերան էլ չի բացում իրեն արդարացնելու համար: Նամակում փողեր են բերվում Մուրբ գրքերից:

Տասնութերորդ նամակն ուղղված է կաթողիկոս Պեփոս Առաջին Գեփարդարձին և գրված է այն պահին, երբ քաղաքի ամբոխն ապստամբել էր նրա հայրապետական հեղինակության դեմ: Նա վշտակցում է կաթողիկոսին և խնդրում է իրեն ուղարկել Անանիա Շիրակացու գործերը, որին անվանում են «մեծ քնկոնն»:

Գրիգորը պարզամում է կաթողիկոսին մխիթարվել հիշելով հին ժամանակների բազմաթիվ նշանավոր դեմքերի, որոնց հալածել են իրենց հայրենիքում: Դրանցից են Եվրիպիդեսը, որն աքսորվեց իր հա-

³⁸ Վահրամը՝ Նայասարանի սպարապետը եղել է երրորդ թե չորրորդ որդին Գրիգոր Պահլավունու՝ Գրիգոր Մագիստրոսի պապի: Նա աչքի է ընկել բազում պարերուզմներում: Նա գոհվել է Դվինի ազատագրման ժամանակ՝ մահմեդականների դեմ բյուզանդական զորքի հեփ կռվելիս: Նրա հեփ գոհվել է նաև նրա որդին: Նահապակվելիս Վահրամը ութսուն փարեկան էր: Նրա մարմինը փեղափոխել են և թաղել Մարմաշեն եկեղեցում՝ իր կնոջ՝ Սոֆիի կողքին (փե՛ս V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.35-36):

մաքաղաքացիներից՝ հակառակորդ Ապպիևոսի պարճառով, Պլապոնը, վաճառվեց Սիցիլիայում, չնայած Էպիկուրյաններն ասում են, թե նա այնպեղ էր իր հաճույքների համար, Սոկրատեսը նույնպես մեռավ համաքաղաքացիների պարճառով, Նոմերոսը, Դեմոսթենեսը և հռեպոր Ռդիսևսը: Գրիգորը հիշեցնում է Տիպոկրատեսին, որն իր գրքի մի հատվածում գրում է Պրյուդոսին՝ խորհուրդ փալով հեռու մնալ հեշտասիրական հաճույքներից: Տեպո նա խնդրում է կաթողիկոսին իրեն ուղարկել Անանիա Շիրակացու գործերը, որոնք պարունակում են ուսուցողական հսկայական նյութ՝ մաթեմատիկայի և երաժշտության վերաբերյալ: Հիշարկում է նաև նույն հեղինակի մի ուրիշ գործ՝ նվիրված երկրաչափությանը և ասպրագիտությանը, խոսում է Պլապոնի երկերի մասին և ավարտում է հիշելով Պրոդմեսոսին:

Տասնիններորդ նամակն ուղղված է Սանահինի վանքի հոգևորականներին, որոնք մեղադրում էին Մագիստրոսին Միջագետք ուղարկված իրենց նամակին չպատասխանելու համար: Մագիստրոսը սկզբում փիլիսոփայում է որոշ խնդիրների շուրջ և հետո ասում է, թե նրանց նամակն իրեն պարճառել է ուրախություն: Տեպո Սանահինի հոգևորականներին համեմատում է Թեբեի ճգնավորների հետ, որոնց մասին երկար ճառում է: Վերջում խոսքանում երբեք չմոռանալ Սանահինի միաբաններին:

Քսաներորդ թուղթն ուղղված է Մարմաշեն վանքի վանահայր Սուրենեսին, որին պարմում է իր ապրած ժամանակի դժբախտությունների, մասնավորապես իր ծանր խնդիրների մասին:

Քսաննեկերորդ թուղթն ուղղված է Սևանի վանքի վանահայր Մարգսին, որում Գրիգորը ողբում է Նայասարանին բաժին հասած չարիքները: Նա ասխոսում է, որ արքան փոխարեն իր խորհուրդները լսելու, ունկ է դնում Մարգսին: Այս առիթով հիշեցնում է Նյուբար Մադեսի մահը Արամի ձեռքով և միաժամանակ վկայակոչում է հեթանոս ժամանակների ազգային բոլոր անվանի դեմքերին և հերոսներին, Արշակունի մեծ արքաներին և Բագրատունիներն: Նա բերում է մի անվանացանկ, որը մտապահելը դժվար է:

Քսաներկուերորդ թուղթն ուղղված է Պեպրոս Գեպաղարձին, որը նրան խնդրել էր ուղարկել իր երկու աշակերտներին՝ Բասիլին և Եղիսեին: Նա սիրով հանձնում է իր երկու աշակերտներին կաթողիկոսին, որովհետև վստահում է նրանց մի լավագույն հոգապետի:

Քսաներեքերորդ թուղթը հղում է Իբրահիմ ամիրային («Աբրահիմ Ամիրայ»), որը Գրիգորին խնդրել էր իմաստասիրել փիլիսոփայության և կրոնի մասին: Մագիստրոսի համար հաճելի անակնկալ էր ամիրայի նման խնդրանքը, և նա անմիջապես շտապում է կատարել

վերջինիս պահանջը: Նրա կարծիքով կյանքում պետք է պաշտել երեք բան՝ նախ հավաքը, հետո իմաստությունը, և վերջապես փառանքը: Գրիգորը հիշարկում է որոշ մարդկանց և թագավորների անուններ, որոնք կապված են եղել գիտությանը՝ Սողոմոնը, Պիկկոսի որդի Պերիկլեսը, Պլապոնը, Փողամեռը, Նեքրանեբոսը: Տեպո երկար քննախոսում է նամակում բարձրացված հարցերի շուրջ:

Քսանհինգերորդ նամակն ուղղված է Սևանի վանահայր Մարգիս վարդապետին, որում Մագիստրոսը խոսում է Գագիկ արքայի երիտասարդ փարիքի մասին և փորձում է արդարացնել իր սխալներն՝ ասելով, թե թագավորի երիտասարդ փարիքը չէ, որ սխալների պարճառ է դառնում, այլ իրենց կատարած մեղքերի հանրագումարը, որոնց համար Աստված պարճում է: Այս թղթում նա դնում է Ժողովողից (X, 16) բերված հայտնի փողը. «Վա՛յ, քեզ, երկիր, երբ քո թագավորը մանուկ է»:

Տեպաքրքիր է քսանիններորդ թուղթն՝ ուղղված Դանիել երաժշտին, որի մեջ Գրիգորը պարմում է հետևյալ գրույցը: Պորֆիրիֆոնոսը իր սրինգով զարնանը նվագակցում է թռչուններին և նմանեցնում է նվազը նրանց երգին: Նա ավելացնում է, թե մի օր էլ, երբ նա երգում էր Օրփեոսի բանաստեղծությունները, շենքը պահող սյուներն ինքնաբերաբար ոսպեր են արձակում, որոնց վրա նստած թռչունները դայալում են: Ապոլոնը, նախանձելով այս երաժշտին, մեռցնում է նրան, բայց Տերկուլեսը Բաքոսի աղոթքով նրան վերադարձնում է կյանքը: Այդպես է պարմվում Դիոնիսիոս Պելեպոնեսցու գրքում: Աթենացիները պաշտում են նրա արձանը Պառնասում:

Երեսուներորդ նամակն ուղղված է Դանիելին, խոսում է այն թմբիկի մասին, որի մեջ Գրիգորը պարմում է Պոռոկլեսի⁵⁵ կոչված Պոպիոսեսան, մարտը Ռդիսևսի հետ (Ադիսեսոս), նույն ձևով Դիովմիդեսինը Պարեսի հետ: Նա խոսում է նույնպես Ռոսպոմի մասին:

Երեսուննեկերորդն ուղղված է մի իշխանի, որի անունը չկա նշված, վերջինս Գրիգորին խոսարացել էր ուղարկել մի կաթսա, և այն ուշացել էր նրան հասնելու: Մա առիթ է, որ Մագիստրոսը խոսի ամենահռչակավոր կաթսաների մասին, որոնք կան հոգևոր և աշխարհիկ գրքերում: Երեսնայի կաթսան, Տիպանեսան հսկայական կաթսան, որի մեջ նեպեցին խեղված Բաքոսին, որի մեջ սպանեցին Պելոսին, որի միջից այն սլացավ դուրս: Տեպո նա հիշում է փաճարի կաթսաները,

⁵⁵ Վ. Լանգլուան փողարկում գրում է՝ չի հանդգնում ասել, թե այս անունը Պարպոկլեսն է, որը այլափոխվել է արտագրողների մեղքով (տե՛ս V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.42):

որոնց մեջ ղևաքահները ղնում էին ողջակիզվողներին:

Երեսունմեկերորդ նամակն ուղղված է մանիքենիությանը, խոսվում է եկեղեցիների կառուցվածքի մասին:

Գրիգոր Մագիստրոսն ասում է, թե թոնդրակցիները չեն ընդունում սրբապարկերները և դա համարում են կռապաշտություն: Նա կոչ է անում հավաքացյալներին աղոթել սրբերի նկարների առջև և պահպանել նրանց հիշատակը: Այս թեմայով նա քննախոսում է՝ սկսած կենաց ծառի սկզբնավորումից և շարունակում սուրբ գրքերի պատմություններով:

Երեսունհինգերորդ թուղթն ուղղված է Վեսպ-Վահրամին՝ իր որդուն և յուրաքանչյուր պարբերություն սկսվում է Վահրամ անվան փառերով:

Երեսունյոթերորդը շափ հեփաքրթիր է՝ ուղղված է Աբասի որդի Գագիկին: Մագիստրոսն ասում է, թե ինքը հեփուում է այն փրամաբանությանը, որի մասին գրում է Արիստոփել Մփրագիրացին, որովհեփև նա ասում է, թե նշանավոր մրաժողներին պեքք է պատվել ազգային հերոսներին հավասար: Նեփո նա ներբողում է Տելեփոս Գրիգորին և միջնորդում է Գագիկին ընդունելու նրան՝ կաճառ հիմնելու համար: Մագիստրոսն ավարտում է նամակը մեջբերելով Արիստոփելին, Պլատոնին, Հոմերոսին և այլոց:

Երեսունութերորդ նամակը հղված է մի մարդու, որն անկեղծորեն չէ փիլիսոփա: Այս նամակում վերսփին արժարծվում են հունական դիցաբանության սյուժեները: Գրիգորը հիշում է Պենտոկլեսին, որը հիմներ էր երգում Բաքոսին՝ Ապոլոնի փաճարում: Մագիստրոսը բացատրում է. «Ապոլոն որդի Արամագոյայ»⁵⁶:

Քառասունմեկերորդ նամակում, որն ուղղված է Ծապուի անունով մի կրոնավորի, փրվում են այդ անվան այլալեզու արտահայտությունները: Մագիստրոսը ղնում է անվան «Մարուր Վոամեան ձևը»: Նա ասում է, թե արաբերենում այն Մապուր է («Sapour en arabe»), եբրայերենում Մավուր⁵⁷: Այս նամակի ավարտը չափածո է:

Քառասուներեքերորդ նամակն ուղղված է հայր Անանիային և պարունակում է դիցաբանական անուններ հունական հեթանոսական պանթեոնից՝ «Արամագո»⁵⁸, Եռակլե, Դիոնիսիոս, Ապոլոն, Դեմեդեր,

⁵⁶ V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.45, անունները բերվում են ըստ թղթերի բնագրի - Ա. Դ.:

⁵⁷ Նույն փեղում:

⁵⁸ Մագիստրոսը Ջևսին միշտ կոչում է Արամագո (Ա. Դ.): Ազատանգեղոսը 5-րդ դարում Արամագոը դիտում է որպես Ջևսի համարժեքը. «Եւ անդ կորժանեցին գրագինն Ջևս դիցն Արամագոյայ, հորն անուանեալ դիցն ամենայնի: Եւ անդ կանգնեալ գրերունական նշանն, և զաւանն ամրականան հանդերձ ի ծառայութիւն եկեղեցոյն նուիրելին» (փե՛ս Ազատանգեղոս, Տայոց պատմություն, Երևան, 1983, էջ 440):

Աքիղայ, Աթենայ, Պոսիդոն, Կեկրոփա, Մողպեայ, Սեբիդայ, Արփենայ, Արգոդի, Մեմելե, Ռեայ, Ափոռոդիդես և այլք»⁵⁹: Նա նշում է նաև, որ եգիպտացիները պաշտում են Նեղոս գեփը, Փագրոս ձկանը և այլ աստվածների:

Քառասունչորսերորդ նամակում հայր Մոսթանեսին գրում է մի ոսկե մափանու մասին: Գրիգորը բավականին երկար խոսում է այս զարդի բնույթի մասին, ասում է, որ նմանները առաջ են եկել արաբական արքունիքում, որ դա ուղարկված է միապետի կողմից: Նրա կարծիքով Մարմաշենի վանքի վանահայր Մոսթանեսին ուղարկված այդ մափանին՝ ոսկե կոնդակով, ունի արտասովոր ծագում: Այն պատրաստված է անեղծ ձևով, վրան կրում է թագավորի փակագիրը («Cette bague porte la chiffre du roi»)՝⁶⁰, որը կարծում են գրված է Զրիստոսի վերքից հոսած արյամբ: Եվ ծերակույտի փիլիսոփաները կարծում են, թե այդ մափանին Մոսթանեսին ուղարկել է Կոստանդին Մոնամախ կայսրը:

Քառասունվեցերորդ թուղթը վերսփին հղված է Սևանի վանքի վանահայր Մարգսին: Այս նամակը պարունակում է շափ կարևոր փաստեր Գրիգոր Մագիստրոսի թարգմանական գործունեության մասին: Նա խոստովանում է, թե շարունակ թարգմանում է այն գրքերը, որոնք ինքը չի գտնում հայերեն լեզվով: Պլատոնի երկու գրքերը՝ «Ֆեդոնը» և «Տիմեոսը» («Բեդուն», «Տիմեոս»), որոնցում ճառեր կան գուշակությունների և ուրիշ փիլիսոփաների մասին: Նա հիշատակում է Օլիմպիադորոսին⁶¹, որին թարգմանել է Դավիթը (փիլիսոփա), նշում է նաև թե սկսել է թարգմանել է Էվկլիդեսի երկրաչափությունը: Մագիստրոսն ասում է, եթե փեր Աստվածը կամենա երկարացնել իր կյանքը, ապա ինքը կջանա խնամքով հայերեն թարգմանել այն, ինչ չի թարգմանվել հույն և ասորի հեղինակներից:

Խիստ արժեքավոր է քառասունութերորդ նամակը՝ ուղղված Մուկսի և Մանագլեփի եպիսկոպոս Գրիգորին՝ ձմռանը փեղացած հեղեղաբեր անձրևների և փոթորկի մասին: Մագիստրոսը ձմեռը համեմա-

⁵⁹ V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.47.

⁶⁰ Նույն փեղում:

⁶¹ Դավիթ Անհաղթն իր «Փիլիսոփայության սահմանումները» երկում երկու անգամ հիշատակում է Օլիմպիադորոսին. «Ինչպես ասում էր փիլիսոփա Օլիմպիադորոսը, բնությունը գրել է մի սքանչելի հնարք՝ աղբարացնելով հարստացնել և կեղծ հարստությամբ աղբարացնել» (էջ 55), «Այդ առթիվ փիլիսոփա Օլիմպիադորոսն ասաց. «Եթե Պլատոնի գրվածքը չկանխեր իմ մղումը, ես փաժանաբար հափած կլինեի կյանքիս հոգնաթախանձ հանգույցը» (էջ 76), (փե՛ս Դավիթ Անհաղթ, Երկեր, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1980):

փում է ծերունու հետ, այնուհետև մի քանի խոսք է ասում յուրաքանչյուր անսի վերաբերյալ: Նեփո նա է բերում գողթան երգիչների երգած հայ հին վիպասքի մի չքնաղ կտոր, որը ներկայացնում է Արփաշես արքայի կենսաբաղձությունը:

Ո՛ր փայր ինձ գծուխ ծխանի և գառաօփն նաւասարդի,

Զվագելն եղանց և զվարգելն եղջերուաց,

Մեք փող հարուարք և թմբկի հարկանէաք⁶⁴:

Այս հարվածը Կարապետ Կոստանյանցի հրապարակության մեջ ունի մեկ փող ավելի:

Ո՛ր փայր ինձ գծուխ ծխանի

Եւ գառաօփն Նաւասարդի,

Զվագելն եղանց և զվարգելն եղջերուաց,

Մեք փող հարուարք և թմբկի հարկանէաք,

Որպես օրէն էր թագաւորաց⁶⁵:

Վիկտոր Լանգլուան հարվածը ֆրանսերեն թարգմանել է հետևյալ ձևով.

Qui me rendra la fumeé du brasier et le joyeux matin de navassart,

Et l'élan des biches et la légéreté des cerfs,

Alors que nous faisons retenir les trompes et résonner les tambours!

Խիստ ուշագրավ է Մագիստրոսի հիսունվեցերորդ նամակը՝ ուղղված Կիրակոսին՝ հույն կղերականին: Ողջ նամակը բժշկության և բնագիտության մասին է, որում Գրիգորը քննախոսում է մարդու հարկությունների շուրջ և Կիրակոսին խորհուրդ է փախ կարողալ Կաղդիանոսի երրորդ գիրքը: Նա ասում է, թե հայերի գրքերը բժշկության և բնագիտության վերաբերյալ հունարենից չեն թարգմանված, քանի որ հույները փոխառել են այն ամենը, ինչ գիտեին հրեաները, քաղդեացիները, եգիպտացիները, եթովպացիները:

Վաթսունվեցերորդ նամակը նորից ուղղված է Նայասարանի կաթողիկոս Պետրոս Առաջինին: Գրիգորը սկզբում ներբողում է հայրապետին, որն իր բոլոր ջանքերով պայքարել է քրիստոնեության դեմ և հսկել է իր հոփին: Նա մաղթում է, որ վերջինս դեռ երկար մնա իր կաթողիկոսական աթոռին: Նեփո նա խոսում է իր որդու մահվան մասին: Նա հիշում է երիտասարդ որդուն, որն աչքի էր ընկնում իր փարիքի հայ

⁶⁴ V. Langlois, Memoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XIe siècle, Paris, 1869, p.49.

⁶⁵ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթերը, ԼԳ, էջ 87: Ակադեմիկոս Աշոտ Աբրահամյանը գողթան այս երգին կցել է այսպիսի բացատրություն. «Ո՛ր փայր» բառացի նշանակում է՝ ո՛վ կփար. անցյալ անկախար ստորադասականի անցյալ ապառնու իմաստով: Տվյալ դեպքում գործածված է որպես բացականչական արտահայտություն՝ այս. ո՛ր է թե լինեք. ո՛ր է թե փար» (Կեն Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրարարի ձեռնարկ, Երևան, 1976, էջ 398):

երեխաների մեջ հափուկ փայլով, և շնորհակալ է, որ Ասրված նրան փարավ իր մոփ, քանզի հուսով է, որ ծաղկափթիթ հասակում մեռած որդին կլինի դրախփում: Նա ավարփում է նամակը՝ օրհնելով Ասրծուն և նրան ուղղելով իր փառափրությունը:

Վաթսունյոթերորդ թուղթն ուղղված է մի եպիսկոպոսի. նրանում Գրիգորը քննախոսում է արքայական կաղնու մասին: Նա քննախոսում է հին աշխարհի նշանավոր կաղնիների հետ կապված գրույցները՝ օգտվելով հունական դիցաբանությունից:

Վաթսունութերորդ նամակն էլ ուղղված է դարձյալ մի եպիսկոպոսի և նվիրված է խնձորներին: Նա իր նամակագրին ասում է, թե արդեն ինքը խոսել է նոնների մասին⁶⁶ և հիմա քննախոսելու է խնձորների վերաբերյալ: Նա հիշում է հին աշխարհի նշանավոր խնձորները, Աֆրոդիտեին փրված խնձորը, Բաբելոնի խնձորը, Մողոմոնի խնձորը և այլն: Վերջապես նա ասում է, թե Նիպոկրափն իր իններորդ գրքում ներբողում է խնձորը որպես երիտասարդացնող պտուղ, որը կարող է օգտագործվել կարմիր հիվանդության՝ Ափրորական խափի դեպքում: Այդ հիվանդությունը Վ. Լանգլուան համարում է քութեշը ("scarlatin"). Դիսկոռինոսը խնձորը դեղ է համարում հիվանդությունների դեպքում:

Վաթսունիններորդ նամակում, որն ուղղված է Մոկսի և Մանագկերփի եպիսկոպոսին, Գրիգորն ասում է, թե Պլափոնը երբեք չէր կամենում ճառել Ասրվածության մասին, որովհետև այդ նյութը պահանջում է շար մեծ գգուշություն, և ինքը քննախոսում է այդ նյութը փիլիսոփայորեն:

Յոթանասուներկուերորդ նամակում՝ ուղղված մի արքեպիսկոպոսի, Մագիստրոսը պատմում է աշխարհի նշանավոր ձիերի մասին, հարկապես հիշում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու Բյուցեֆալ⁶⁷ անունով ձին:

Յոթանասունչորսերորդ թուղթը ուղղված է «առ ոմն», սակայն մասնագետների կարծիքով այն հղված է «Առ որդին իւր»: Վ. Լանգլուան ասում է, թե այն բանաստեղծական մի հարված է, որն սկսվում է.

Լուսաք թե եկ պապն պաղակ
Վարփանասարն պիսակ:

⁶⁶ Լանգլուան ենթադրում է, թե նամակն ուղղված է Բջնի Եփրեմ եպիսկոպոսին, որին նամակ էր գրել նոնների վերաբերյալ:

⁶⁷ Բյուցեֆալը եղել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու սիրելի ձին: Կովոդները նկատում էին, որ ձին իր սրվերից խննթանում էր: Բյուցեֆալը սպանվել է մ.թ.ա. 326-ին: Նրա գերեզմանի վրա Ալեքսանդրը հիմնել է Բյուցեֆալ քաղաքը:

Ներագա անբողջական տպագրություններում այս երկու տողն ունեն ուրիշ պատկեր.

Լուսք, թե եկն պապակ, վարդապաքաղն պիսակ...⁶⁶

Թղթի վերջում բավականին բարդ ձևով Գրիգոր Մագիստրոսը քննախոսում է բանաստեղծական տեսակների շուրջ:

Յոթանասունհիգերորդ թուղթը վերստին հեքաբրքիր պատում է՝ քաղված հունական դիցաբանությունից: Նամակագրին դիմելով՝ Գ. Մագիստրոսն ասում է, որ չնայած նրան շաք քիչ է ճանաչում, բայց ուզում է նրան մաքուր փիլիսոփայական մի ընծա: Նախ խորհուրդ է տալիս հեքաբեկ Տիսուսի իմաստությանը, հեքո հիշատակում է Կռիփասի երկը, որի մեջ պատմվում է, թե Բաքոսը տնկում է խաղողի որթը, սակայն փորանները փորանում են Բաքոսին, երբ նա դեռ երեխա էր, նրան մասնատում և նրա խեղված մարմնի մասերը դնում են կրակի վրա: Իմանալով այդ սպանության մասին՝ Արամազդը շանթահարում է փորաններին և հավաքելով հաշմված մարմնի մասերը մի արկղում, դրանք հանձնում է իր որդուն՝ Ապոլոնին: Մա էլ այն տանում է Պառնաս, և նրա փաճարի դռան մոտ մեծանում է մի հիասքանչ խաղողի որթ, որի միայն մի ողկույզից ստացվում էր փասնութ հազար չափ գինի: Ներք Գրիգոր Մագիստրոսը խոսում է այն խաղողի այգու մասին, որը Նոյ նահապետը տնկում է Ակոռիում (Վ. Լանգլուան փակագծերում գրում է. «Petit village au pied de l'Ararat»- «Փոքրիկ գյուղ Արարափի ստորոտին»):

Յոթանասունութերորդ նամակն ուղղված է Սարգսին՝ կոչված Տելեփիս, որն ունեցել էր ջերմային տենդ: Գրիգորը նրան գրում է դեղի մասին և հանձնարարում է Եպիդիմեուս բժշկական երկը:

Յոթանասունիններորդն ուղղված է Գրիգոր Ննծուցին՝ կոչված «փիլեփիս», որ թողեց իր վանքը՝ Վարագա լեռ գնալու համար:

Մագիստրոսը Գրիգորին հիշեցնում է, թե Աստված կամենում է հավաքել հոգևորականներին միևնույն բնակատեղում, նա դնում է Սուրբ գրոց խոսքերից տողերը. «Ո՛ր Տերը կմնա ձեր բնակատեղում, և ո՛վ կապրի ձեր սուրբ լեռան վրա», հեքո մեկ ուրիշ մեջբերում Եսայի մարգարեից. «Նավն ընթանում է նավահանգիստ, և սակավա-

⁶⁶ Տե՛ս Գանձարան հայ հին բանաստեղծության, աշխատասիրությանը Պ. Խաչատրյանի. Երևան, 2000, էջ 217: Այս տաղը մարտական տրամադրությանը տրոհված հայրենասիրական բանաստեղծություն է, որում Գր. Մագիստրոսը որդուն հիշեցնում է, թե նա Թորգոմյան Տայկի թոռն է և Արամանյակի որդի Կաղմոսի շառավիղը, որը երբեք չպետք է երկնջի, այլ միշտ պետք է հաղթի՝ պարծենալով Տիսուսով.

Աղէ՛, գինեա՛, գինուորեա՛, սպառագինեա՛, դու վառեա՛,

Արիաբար դու մրցեա՛ ի հանդիսի ի սրադին:

Այս տողերը հայ միջնադարյան քնարերգության եզակի կենսաստատար տողերից են:

պետ մարդը գնում է անապատ»: Նա հիշեցնում է, թե մեծ սրբերը, ինչպես Պողոսը, ապրում էին լեռների վրա, անապատներում և գետերի եզերքին: Ներք Մագիստրոսը կարարում է շեղում և խոսում է լեռների մասին՝ ըստ Սուրբ գրքերի և աշխարհիկ երկերի:

Վերջին թուղթը՝ ութսուներեքերորդը, վերստին ուղղված է Գրիգոր Ննծուցին և սկսվում է մի շեղումով՝ նվիրված հազար բառին: Այս թղթում, ինչպես նկատում է Վիկտոր Լանգլուան, արտագրողները գեպտեղել են մի շարք այլ թղթերից հատվածներ:

Ավարտելով Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի համառոտ նկարագիրը՝ Վիկտոր Լանգլուան նկատում է, թե հեշտ է առավել ծավալուն խոսք ասել Միջագետքի դուքսի մեծահարուստ նամակագրության մասին, բայց ինքը բավարարվել է նշել ամփոփ ձևով ամեն նամակի բովանդակության հիմնական մասը՝ ուղղված հասցեատերերին: Կարելի է տեսնել, որ այդ նամակների մեծ մասը հեքաբրքիր են հնադարի վերաբերյալ տեղեկություններ պարունակելու պաճառով, սակայն առավել ուշադիր դրանք զննելով, կարելի է եզրակացնել, որ նամակագրությունը հիմնավոր ձևով ներկայացնում է այդ շրջանի գրական աղբյուրները⁶⁷: Պետք է նկատել նաև, ավելացնում է Վ. Լանգլուան, որ Գրիգոր Մագիստրոսը վկայակոչում է քիչ հայտնի անուններ, որոնք չենք գտնում անփիկ աշխարհի նշանավոր գրողների բնագրերում:

«Այս ամենով հանդերձ Մագիստրոսի թղթերը փասնակերորդ դարի հայ գրականության ամենագարմանալի կոթողն են, և մնում է ցանկալ, -ասում է Վ. Լանգլուան, -որ Վենեփիկի Ս. Ղազարի ակադեմիան հրատարակի այդ կարևոր նամակագրությունը «Ազգային մատենագիրների ժողովածուում», որի թողարկումը սկսվել է»:

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը փասնակերորդ դարի հայ գրականության ամենագարմանալի կոթողն են, և մնում է ցանկալ, -ասում է Վ. Լանգլուան, -որ Վենեփիկի Ս. Ղազարի ակադեմիան հրատարակի այդ կարևոր նամակագրությունը «Ազգային մատենագիրների ժողովածուում», որի թողարկումը սկսվել է»:

⁶⁷ Վիկտոր Լանգլուան, հավանաբար ելնելով Մագիստրոսի ապրած ժամանակաշրջանի քաղաքական անկումներից և համեմատելով այդ հատվածի գրականությունը 5-րդ դարի մատենագրության հետ, այն անվանում է անկումի գրականություն «à des sources littéraires de la décadence»: Պետք է նկատել, որ արդի գրական մտքեցումներում նման բնորոշում չկա - Ա. Դ.:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

**ՃԱՆԱԳՐՎՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ԿԻԼԻԿԻԱ,
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՆԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ
ԴՐԱՄՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ**

Վիկտոր Լանգլուան Ֆրանսիայի Նապոլեոն Երրորդ կայսեր հանձնարարությամբ և նյութական աջակցությամբ 1852-1853 թվականներին այցելում է Կիլիկիա, Փոքր Նայասփան, հնագիտական հետազոտություններ կատարելու: Նա ընդամենը քսաներեք փարեկան էր, սակայն ուներ իր գործի կարևորության գիտակցումը և անսահման նվիրվածությունը՝ իրեն վստահվածը հնարավորին չափ անթերի կատարելու: Այդ հետազոտման արդյունքներին նա անդրադարձավ իր կարճատև, սակայն գիտական առումով բեղուն ու օրինակելի կյանքի փարբեր փարիներին:

Դեպի Կիլիկիա կատարած ճամփորդության առաջին գրավոր հաշվետվությունը եղավ 1854 թվականին Փարիզում լույս տեսած «Տեղեկագիր Կիլիկիայի և Փոքր Նայքի հնագիտական հետազոտությունների (1852-1853 թթ. ընթացքում) երկը: Ուսումնասիրության համառոտ նախաբան-խոսքում հայագետը ընդհանուր գծերով պարոն նախարարին ներկայացնում է իր կատարածը. «1852 թ. մայիսի 2-եր որոշմամբ, Ձերդ գերագանցությունը ինձ հանձնարարել է հետազոտել Փոքր Նայասփանը, թագավորություն հիմնված միջնադարում՝ Փոքր Ասիայի մի մասում, հայրնի Կիլիկիա անունով»¹: Նա ասում է, թե ութ ամսվա ընթացքում ինքը շրջել է այս քրիստոնեական հին թագավորության բոլոր հնարավոր կետերը, որը մահմեդականների գրավումից և վերջին Լուսինյան թագավորության վերացումից հետո դարձել է հիմնականում Ադանայի փաշայություն: Նա հավատացնում է, որ իր էքսկուրսիաների ընթացքում հաջողությամբ այցելել է Փոքր Նայասփանի պարմական վայրերը և կարողացել է ուշադիր քննությամբ հնարավորինս նկարագրել այն ամենը, ինչ մնացել է հնագույն ժամանակների քաղաքներից ու հուշարձաններից: Ինքը ներկայացնելու է մի շարք արձանագրություններ՝ իր կողմից հայտնաբերված և դրանց նկարագրությունները, որքան որ դրանք մնացել են վաղնջական հուշարձանների ավերակների մեջ ցիրուցան եղած քարերի վրա: Եթե այդ արձանագրություններից շատերը թերի են, ապա դա չպետք է

¹ V. Langlois, Rapport sur l'exploration archéologique de la Cilicie et la Petite-Arménie, pendant les années 1852-1853, Paris, 1854, p.1. Յավոք քսանմեկերորդ դարասկզբին էլ շարունակվում է մահմեդականների կողմից ոչ միայն հայկական, այլև ընդհանուր քրիստոնեական մշակութային զանազան ոչնչացումը - Ա. Դ.:

է միայն վերագրել դարերի կործանարար ընթացքին, դրանց թերի լինելու պատճառը նաև մահմեդականներն են, որոնք երկիրը գրավելու պահից սկսած կործանել են քրիստոնեական հուշարձանների մեծ մասը, որովհետև դրանք նրանց հիշեցնում էին նախկին տերերին²:

Այնուհետև Վ. Լանգլուան առանձին-առանձին նկարագրում է իր այցելած բնակավայրերը, որոնց թիվն ապշեցուցիչ բազմաքանակ է: Նկարագրվում են Կոռիկոսը, Այասը, Տարսոնը, Լամբրոնը, Ադանան, Միսը և այլ բնակավայրերը: Գիտնականը բերում է հունարեն և հայերեն մի շարք արձանագրություններ՝ դրանց կցելով ֆրանսերեն թարգմանությունը, ներկայացնում է նկարագրված բնակավայրերի աշխարհագրական դիրքը, բնակիչների նիստուկացը, պարմական կարևոր հուշարձանները: Շատ ուշագրավ են հարկապես Տարսոն քաղաքի հայկական արձանագրությունները: Նայկական եկեղեցին, ըստ ավանդության, հիմնվել է Մուրբ Պողոսի կողմից, սակայն վերստին կառուցվել է իններորդ կամ փասներորդ դարերում և կոչվել է Մուրբ Կույսի անունով: Նրա պատերի վրա փորագրված են փաստահարուստ արձանագրություններ, որոնց հաղորդած դեպքերի մասին պարմությունը լուր է: Վիկտոր Լանգլուան բերում է այդ կարևոր արձանագրությունները.

† Ի Թու: Նաց:
ՈՒԷ: Նորոգեց
աւ պարիսպս Տարս
ունի ձեռամբ թագ.
Նայոց Նեթմոյ.³

Այս արձանագրությունը փորագրված է եկեղեցու արտաքին պատին: Եկեղեցու ներսի պատի վրա ագուցված փաստաբանաբարի վրա գրված է մեկ այլ արձանագրություն.

† ՄԲ	US †
ԵՓ	ԱՆ
Ո	Ս
†	†
Կա(ն)գնեց(աւ)	Ի բարեխաւս հոգոյն
արքայակ(ան)	տէր սրեփ
սուրբ նշանս	անոսի որ փոխեցաւ
ի թվ. հ. չԺԱ	ի Քրիստոս ետ այո կեանս

ԱՄԷՆ

³ V. Langlois, Rapport sur l'exploration archéologique de la Cilicie et la Petite-Arménie, pendant les années 1852-1853, Paris, 1854, p.34. Արձ. ուղղագր. Վ. Լանգլուայինն է - Ա. Դ.:

Դռան վերևի կողմնամասում կա մեկ ուրիշ փապանագիր՝ չափածո հորինված՝

Որ վասն անչափ սիրոյ քոյին
Բանդ ի կուսէ առեր մարմին,
Աղաչանաւք Աստուածածնին
Թող ըզյանցանաւն զԱլիքսին
Որ և հանգեալ ի մեծ թուին
ԶԿ հընգին.

Յորժամ գայցես յաշխարհ կրկին
Յարոյ զսա փառաւք քոյին. Ամէն.⁷

Մեկ ուրիշ արձանագրություն էլ կապվում է 1317 թվականին, երբ թագավոր էր Օշինը: Արձանագրությունը չափածո է և գրնվում է եկեղեցու խորանում.

† Կամաւք անմահ բարերարին,
Որ է պարծար հանուրց գոյին,
Սուրբ և հըզաւր արքային Աւշին
Տերամբ թագվոր Նայոց զարմին,
Կանգնեաց զամրոցս այս ահագին
Նոցունց որք աստ ապաստանին:
Ըզհիմնադիր այս ամրոցին

Ըզթագագարմըն Կոստանդին
Որ նա փիրէ մեծ դղեկին
Որ Դեղընքար անուն կոչին,
Աւարտեցան ջանիւք սորին
Եաւթն հարիւր վաթսուն ութին (ԶԿԸ):
Արդ որք ի սա ապաստանին
Եւ կամ մարմնոյ աչաւք նային,
Տալ փոխարէն զՏէր ողորմին,
Լինել ժառանգ Ադին դրախտին. ամէն⁸:

Մեկ այլ արձանագրություն Սուրբ Կույսի պատկերի մասին է, որն արձաթապապ է, պատրաստվել է դռան համար և ստեղծվել է ժողովրդի միջոցով.

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, էջ 36:

Զարձաթապապ սեշանոյ պատկերքս
որդբամթք ժողովրդե[ան].....
'ի դուռն Տարսունի սբ անձնի եկեղեցոյն
'ի թվին. Ա.⁷

Կա նաև մի մզկիթ-եկեղեցի, որը մզկիթ է առավել ուշ ժամանակներում, նրա առաջին կառուցողը եղել է Օշին թագավորը (1307-1320թթ.): Վ. Լանգլուան ներսի դռներից մեկի վերևում կարդացել է հետևյալ արձանագրությունը.

Այս դուռն Տեառն է արդարոց
և բնակարան (է) երկնայնոց.
Պահեաց զԱւշին արք(այ) Նայոց
որ քաւիչն է ամենայն գործոց⁸:

Միս մայրաքաղաքին վերաբերող հարվածն այսպեղ բաց է թողնվում, որովհետև մանրամասն ներկայացվելու է Վ. Լանգլուայի մեկ այլ աշխատության մեջ՝ «Ճամփորդություն դեպի Միս»:

Անավարզ քաղաքը գրնվում է Մսից դեպի հարավ կես օրվա ուղի ճանապարհի հեռավորությամբ: Այն հին բնակատեղի է, երևում են փառքի կամարի և հին թափրոնի ավերակները: Քաղաքի կենտրոնում է գրնվում փասնեկուերորդ դարի մի եկեղեցի: Մի հայկական դղյակ զարդարում է Անավարզի վերևում գրնվող ժայռը: Նրա ներսում երևում են եկեղեցիներ, զորանոցներ, խանութներ և այլ կառույցներ: Եկեղեցիներից մեկի վրա դրոշմված են Ռուբինյան հայկական թագավորական գերդաստանի անունները, սակայն եկեղեցին այնքան է խարխլված, որ շատ բան անհնար է կարդալ:

Արևելյան կողմում կարդացվում է հետևյալ արձանագրությունը.
«Յիշատակ է սա Աւշին սրբի Թորոս որդի Կոստանդին ար յարժանաւոր յաղաւթոն ձեր ի Քրիստոս Յիսուս փեր մեր. ամէն»⁹:

Արձանագրության մեջ հիշատակվում է Օշինը, որն ըստ Վ. Լանգլուայի Լևոն Առաջինի եղբայրն էր, հաջորդեց իր հորը՝ Թորոս Առաջինին: Մինչ այդ Միսը դեռ չէր դարձել Կիլիկիայի մայրաքաղաքը՝ այն մայրաքաղաք դարձավ Լևոն Երկրորդի օրոք: Անավարզի դղյակը մի յուրօրինակ միջնաբերդ էր, որը պաշտպանական մեծ հնարավորություն ուներ: Եգիպտոսի մահմեդականները, երբ գրավեցին Անավարզը, քանդեցին առաջին Ռուբինյանների գերեզմանները՝ կար-

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, էջ 38:

⁹ Նույն տեղում, էջ 44:

ծելով, թե մեռածների հետ թաղված են նրանց գանձերը: Ըստ Վ. Լանգլուայի՝ հայր Ղ. Ինճիճյանն իր «Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի» գործում կարևորում է հայ թագավորական ընտանիքի անունները պարունակող արձանագրությունը: Անավարզի դղյակի աշխարակներից մեկի վրա կա մեկ ուրիշ կարևոր արձանագրություն, որը խիստ խաթարված է.

«† Յամի Ուղերորդի թվականիս հայոց
մի ուրբեն . . . լեւոնի որդին
. նորա եղբայրն բարեպաշտն ունիր
(փոր) ու լերամբ ևս և ազար բնակութեամբն
. րկրաւոր փերութ. սկսեալ աշինէ սկ.
. յբ քաղաքաց անավարզա ձենքիայ խաբա.
. արգապարս աշխարհիս.
. (շ)ինեաց գպարիսպս հպարտեաց փար.»¹⁰

Հայոց 636 թվականը դառնում է Նուլիանոսի փոստի 1188 թվականը: Վ. Լանգլուան կարծում է, թե այդ արձանագրության վեցերորդ փողում հիշատակված Օշինը 1072-ին է եկել Կիլիկիա և հաստատվել է Լամբրոնի ամրոցում: Երրորդ փողում հիշատակված է Ռուբեն Երկրորդի որդի Լևոն Առաջինը, որը եղել է Հայաստանի մեծ իշխանը 1174-1181թթ.: Յոթերորդ փողում նշված են երեք քաղաքների կամ բերդերի անուններ՝ Անավարզ, Ձենքիա, Խաբա, որոցից վերջին անունը լրիվ անձանոթ է:

Վ. Լանգլուան ուշագրավ ձևով ներկայացնում է Կիլիկիայի կարևոր բնակավայրերից մեկը՝ Այասը: Այաս անվանումը համարում է հայկական: Այասը նավահանգիստ է և այն ծովածոցը, որի վրա այն գտնվում է, միջին դարերում կոչվել է Հայկական ծով, իսկ 19-րդ դարում այն կոչվում է Ալեքսանդրեպոլ: Այասն իր աշխարհագրական դիրքով մեծ նշանակություն է ունեցել թե՛ հնադարում և թե՛ միջին դարերում: Հին քաղաքը, որն ավելի արևելք է, Կիլիկիայի նախադուռն է: Մնացել են բազմաթիվ հեքթեր աղյուսե շինությունների, որոնք դեռ կարելի է տեսնել Այաս-չայ վտակի ափերին, և որոնք վկայում են վաղեմի հզորությունը: Միջին դարերում և հայերի փիրապետության ժամանակ Այասը դառնում է գլխավոր առևտրական նավահանգիստը, որով տեղափոխվում էին Փոքր Ասիայի ապրանքները: Այաս էին գալիս նավեր ձենովայից և Վենեթիկից, որոնք փոխանակում էին

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 46:

արևմուտքի ապրանքները արևելյանի հետ»: Այս քաղաքում էր գտնվում նաև մաքսատունը:

Վ. Լանգլուան խոսում է նաև Այասի՝ իր ժամանակվա դերի մասին:

Ներագրության վերջում Վ. Լանգլուան վերսփին հաղորդում է պարոն նախարարին, որ իր տեսած չքնաղ պարմական հուշարձանները առավել քայքայվում են, որովհետև մահմեդականները նպաստում են նրանց ամբողջական վերացմանը:

Բազմամարդ ու եռանդուն հայ բնակիչները Փոքր Հայաստանում մնացել են հազիվ հարյուր հիսուն հազար մարդ: Վ. Լանգլուան արձանագրում է երբեմնի հարուստ կյանքով ապրող հայերի ծանր վիճակը մահմեդական լծի տակ:

Գրական, ազգագրական, հնագիտական, բանասիրական, պարմական առումով մեծարժեք է Վիկտոր Լանգլուայի «Ճանապարհորդություն դեպի Միս» աշխատությունը:

1852 թվականի նոյեմբերի 20-ին Վիկտոր Լանգլուան թողել է Ադանան և մեկնել Կիլիկիայի հյուսիսը, որտեղ պետք է տեսներ միջնադարյան Հայաստանի բազմաթիվ հնագիտական հուշարձաններ:

Քանի որ Ադանայից մինչև Միս ընկած ճանապարհը լի էր վտանգներով, Վ. Լանգլուայի անձի ապահովության համար ձեռնարկվել են համապատասխան միջոցներ՝ նահանգի ղեկավար Զիա փաշայի միջոցով, որն իրեն փալիս է ուղեկցող զինվորական խումբ՝ բաղկացած փասնիկնգ հոգուց և հանձնարարական նամակ Մուրտազա-Բեկի անունով, որի հովանավորությունը կապահովեր անվտանգ հեքթերություններ կարարելը: Ֆրանսիական հյուպատոսության ներկայացուցիչը՝ Բողրոս Ռուկը, նրա զարմիկը և բազմաթիվ ծառաներ կազմում էին քարավանը՝ բաղկացած քսաներեք հոգուց: Ադանայի կաթոլիկ հայ եպիսկոպոսը՝ Նովիաննես Նաջյանը, որը գործ ուներ Ստում, միացել էր քարավանին:

Առաջին օրը քարավանը հյուրընկալվում է թուրքական մի ցեղացիների մի վարկած գոյություն ունի Քրիստոֆոր Կոլումբոսի ծննդավայրի մասին: Կարծում են, թե իր ծննդավայրը հանճարեղ այդ ծովագնացը չգիտեր և որպես ծննդավայր նշում են մի շարք երկրներ՝ Կորսիկա, Ֆրանսիա, Անգլիա, Իսպանիա, Հայաստան, Լեհաստան, անգամ Նորվեգիա (տես John's Legendary lost Bathroom Readers, The Bathroom Readers Institute, Ashland, Oregon, 1999, p.36- "Spain, Armenia, Poland, and even Norway, Norwegians say his real name was Christopher Bonde", p. 36):

ղախմբի կողմից: Նաջորդ օրը քարավանը հասնում է Մուրֆազա-Բեկի մոտ, որը իմանում է Վ. Լանգլուայի ներկայության մասին, հիսուն հեծյալներով ելնում է ընդառաջ և ուղեկցում է այն վրանը, որը նախափեսված էր նրանց ընդունելու համար:

Նաջորդ օրը, չնայած բեկի պնդումներին՝ մի քանի օր հյուրընկալվել իր մոտ, Վ. Լանգլուան մեկնում է դեպի Սիս, որը հեռավոր էր որպես արծվաբույնի փեսքով մի դոյակ՝ հորիզոնը եզրափակող լեռան կարարին բազմած: Մուրֆազա-Բեկը չուղեկցելով քարավանին՝ նրա հետ դնում է իր որդուն, որպեսզի ոչ միայն ուղեկցի, այլև ներկայացնի հյուրին հայոց պարիարքին, որը նստում էր Սսի վանքում: Երեք ժամ հետո խումբը հասնում է իր նպատակակետին: Միսը կառուցված է լեռների բարձրության վրա՝ որպես մի ամֆիթատրոն: Ինչպես Տարսոնում և Ադանայում, Սսի փները շարված են դարափափի ձևով ("les maisons de Sis sont à terrasses"), թվում է՝ փների մի շարքի փանիքները փողոց են մյուս շարքի համար: Վանքը կառուցված է հյուսիսում՝ քաղաքի բարձր մասում: Այն երևում է շափ հեռվից՝ շնորհիվ իր բազմաբանակ շինությունների: Մի սզկիթ և մի շուկա կազմում են Սսի թուրքական շինությունները: Դոյակը խոյանում է վերևում՝ ժայռերի գլխին: Կան վայրի թփուփներ, արևից խանձված, չորացած խոտ, որը կերակրում է այծերի և ոչխարների հոփերը: Քաղաքի ներքևի մասով հոսում է Կարաբուն-չայ գետը: Երբ գալիս է ձնհալի ժամանակը, գետը փոխվում է մի հեղեղի, որը սպառնում է քաղաքի ամրապատերին: Երբ Մահմեդ-Բեկը Վ. Լանգլուային ներկայացնում է վանքի եպիսկոպոսներին, վերջինս փեղեկացնում է, թե եկել է մի քանի օր վանքում մնալու, որպեսզի ուսումնասիրի հայկական ժամանակաշրջանի պատմական հուշարձանները և ապա հանձնում է Կոստանդնուպոլսի հայ պարիարքի նամակը: Պարիարքը, կարդալով այն՝ ժպտում է և ասում. «Փաշան կառավարում է Ադանան, բայց լեռանը փրում է Կուսան-օղլին»¹²:

Կուսան օղլին այն փարածքի փերն էր, որի վրա գտնվում էր Միսը: Նա ասում է, թե պարիարքը դարձել է այդ թուրք կառավարչի վասալը, որին շարունակ ընծաներ է փալիս:

Մուրֆազա բեկը՝ Կուսան օղլու ազգականն էր, և ինքն էլ իր հերթին պարիարքից պոկում էր ծանր փուրքեր և հաճախ միջնորդ է հանդիսանում վերջինիս և Ադանայի կառավարչի միջև՝ նրա շարունակական հարկապահանջության բավարարման խնդիրներում:

Պարիարքը կարգավորում է ուղեկցող խմբի խնդիրները, և Վիկտոր Լանգլուային ուղեկցում են արքայապահանջի հյուրերի սենյակը,

¹² V. Langlois, Voyage a Sis, capitale de l'Arménie au moyen age, Paris, 1855, p. 8.

որը վանքի ամենագեղեցիկ և լավագույն կացարանն էր: Նայագետը պարի վրա փեսնում է մեծաքանակ անուններ՝ թուրքերի, արաբների, հայերի հիշատակարաններ փարբեր լեզուներով և դրանց մեջ նրան մի անուն, որը հայտնի է հնագետների և արևելագետների շրջանում, հաճելի անակնկալ է պարծառում: Անունը գրված էր կավճով և մեծ փառերով.

CH. TEXIER, VOYAGEUR FRANÇAIS,

20 JUIN 1836¹³

Շ. ԹԵԻԵՐԵ, ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՃԱՆԱԳԱՐՆՈՐԴ,

20 ՀՈՒՆԻՍԻ 1836

Կրոնավորները Վ. Լանգլուային ասում են, որ իրենք փասնվեց փարի է, ինչ չեն փեսել եվրոպացիների, և վերջինը Թեքսիեն էր, որ անցնում էր Մսով՝ Մարաշ և Տրապիզոն գնալու համար:

Սսի ծագումն անհայտ է, և օժանդակ որոնումները, թե ովքեր են այն հիմնադրել, Վ. Լանգլուայի համար մնում են անպարուղ: Մակայն շափ հիմքեր կան պնդելու, թե քաղաքը գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներում: Քաղաքի հռոմեական անցյալին վերաբերող որևէ շինություն հնարավոր չէ գտնել, Վ. Լանգլուան կարծում է, թե դրանք անհետացել են, երբ Լևոն Երկրորդն այն դարձրել է Կիլիկիայի մայրաքաղաքը: Բազմաթիվ հեղինակներ և նրանց մեջ Բարկերը, որը երկար ժամանակ մնացել է Կիլիկիայում, կարծում են, թե դա հնագույն Պինդենիսուն է, որը եղել է պրոկոնսուլ (անթիպատ) Ցիցերոնի նստավայրը: Վ. Լանգլուայի կարծիքով ինչպիսի անցյալ էլ ունեցած լինի Միսը, պարմության մեջ այն հայտնի է դառնում մեր թվարկության փասներկուերորդ դարում: Լևոն Երկրորդը վերակառուցեց Միսը և նրա թագավորությունից սկսած հաջորդ Կիլիկյան թագավորները¹⁴ այնպեղ հիմնում են եկեղեցիներ, այլ հուշարձաններ: Նոր քաղաքը՝ Միսը, փոխարինում է Անավարզին, որը մինչ այդ Ռուբինյան առաջին իշխանների գերեզմանափեղին էր: Միսը պահպանում է իր առաջնային դերը Կիլիկիայի մյուս քաղաքների նկատմամբ մինչև 1374 թվականը՝ մինչև Եգիպտոսի մահմեդականները փրկանում են նրա վրա Լևոն Վեցերորդի ժամանակ՝ քանդելով ամբողջությամբ թագավորական պալատը և ավերելով դոյակի պատերը: Միսը, Վ. Լանգլուային

¹³ Նույն փեղում, էջ 9:

¹⁴ Վ. Լանգլուան որոշ հայերեն բառեր գրում է ֆրանսերենով և կողքին չի դնում թարգմանությունը, դրանցից է "takhavor"-ը:

լուայի բնութագրմամբ, իր այցելության ժամանակ մի փոքրիկ ավան էր՝ հինգ հարյուր փուն թուրք և հայ բնակչությամբ՝ խմբված հին դղյակի և վանքի շրջակայքում: Միսը ենթարկվում է Կուսան-օղլի ընփանիքի բեկին և Ադանայի փաշային, որի հարկապուներից շարունակական փորձեր են պահանջում:

Վիկտոր Լանգլուան մանրամասն նկարագրում է Ռուբինյանների գահակալության շրջանի հուշարձանները: Նայ թագավորների պալատը կոչվել է դարպաս: Նայագետը Միս հասնելուց չորս օր հետո ուղևորվում է դեպի թագավորական պալատ՝ վանքի եպիսկոպոսներից մեկի՝ Կարապետի հետ: Երկու ժամ չափազանց շոգի մեջ քայլելով՝ նրանք հասնում են ամրոցի դարպասներին: Ինչպես միջնադարի բոլոր ամուր բերդերը՝ Միս-Կալեսին նույնպես լքված է: Թուրք ցեղերը նրանում պահում են իրենց հոփերը՝ գրկելով առաջ խոփ: Դիպվածի բերումով այդ օրը ամրոցում արածում էր այծերի հոփ, և երիտասարդ հովիվը եկողներին հյուրասիրում է այծի կաթով:

Միս-Կալեսին ձվաձև է, ունի երեք դուռ: Ժայռը, որի վրա կանգնեցված է ամրոցը, ունի ոչ հավասար բարձրություն, որից էլ ամրոցի պարերը փարբեր չափերի են: Ամրոցը բացի իր անհավասար բարձրության, բաժանված է երեք մասերի, և ամեն մասը նստած է առանձին ժայռի գագաթին: Նարավային կողմում, ուր գրկվում է դիտանոց-աշարակը, շար ամուր է շինված և եղել է առաջին Ռուբինյան թագավորների նստավայրը: Լևոն Երկրորդը վերակառուցելով քաղաքը՝ մեծ նշանակություն է փվել արքայական պալատի ամրությանը: Կիլիկիայի մյուս քաղաքները՝ Տարսոնը, Ադանան, Կոռիկոսը, Մամեստիան գրկվում են դաշտավայրում և մարտից են բոլոր կողմերից թշնամու հարձակման համար և չեն ընձեռում հնարավորություն՝ դիմադրելու ահարկու թշնամիներին: Միսն, ընդհակառակը, իր դիրքով և ժայռերով շրջապատված գոփով, մահմեդական ելուզակների համար ծառայում է որպես դժվարին արգելք՝ նրանց մտքենալու քաղաքին, և հայերը կարող էին հեշտությամբ իրականացնել իրենց պաշտպանությունը:

Լևոն Երկրորդը ամրոցը կառուցում է ժայռի գագաթին, որն իշխում է քաղաքի վրա և նախագծում է նոր քաղաքը Բ.ձ.հետո 1186-ին: Առաջին Կիլիկյան հայ թագավորը չի ավարտում իր նախագծերն իրականացնելը, այդ գործը շարունակում է հաջորդներից մեկը՝ նրա Ջաբել դսպեր ամուսինը՝ Նեթում Առաջինը, որը գահ է բարձրանում Լևոնի մահից հետո: Նեթումն ավարտում է Լևոնի սկսած գործերը, դա շար լավ երևում է մի արձանագրությունից, որը ցավոք վնասված է. այն փորագրված է աշտարակի դահլիճի ներսում:

«ԻԹՈՒՄԿԱՆԻՍՏԱՅՈՑ

...ՆԻՅԱՆՇՐԱՆ

...ՆԻՆԵՍՄՈՅԹԱԿ»¹⁵:

Այս թերի արձանագրությունն ասում է, թե Նեթումը ավարտել է դիտակետ-աշտարակի կառուցումը, և այն դարձել է նստավայր հայ թագավորների համար: Աշտարակի հյուսիսային կողմում կա աստիճան, որը փանում է դեպի ամբար, ուր հավաքվում էր անձրևաջուրը: Շարունակելով շրջագայությունը ամրոցում՝ Վ. Լանգլուան փեսնում է նոր ամրություններ՝ կառուցված երկրորդ ժայռագագաթին:

Վ. Լանգլուայի կարծիքով Կիլիկիայի հայկական եկեղեցիներն ու մատուռները նման են նույն վայրերում եղած հունականին¹⁶: Նայկական եկեղեցիներն արտաքինից ունեն պարզ գարդարանք, իսկ ներսի մասում ունեն սյուներ և որմնանկարներ, որոնք ներկայացնում են հայ եկեղեցու սրբերին, մատուռներն առավել պարզ են: Եկեղեցու դիմացի մասը մի շքամուտք է, և կան երեք դռներ, որոնք ներս են փանում:

Միս-Կալեսիի երկրորդ գագաթի ամրություններն առավել փուժել են թուրք-սելջուկների և Եգիպտոսի մամեուկների հարձակումներից: Երրորդ և չորրորդ գագաթների արանքում կա հրաշալի ջրի մի ամբար, որն ըստ ավանդության օգնել է հայերին բուժելու զանազան հիվանդություններ: Երկրորդ և երրորդ գագաթների միջև կա մի քարանձավ, որը փեղացիներն անվանում են Գերշինիկ (Աղավնափուն), սակայն այնտեղ չկա ոչ մի աղավնի: Ամրոցի երեք փարբեր հարկաբաժիններում երևում են այլ շինությունների հետքեր՝ խանութներ, բանարներ, զորանոցներ և այլն:

Վիկտոր Լանգլուան առանձնակի պարկերում է թագավորների պալատը: Նա ներկայացնում է, թե ինչպես է Ղ. Ինճիճյանը այն պարկերել իր աշխարհագրության մեջ: Թագավորական պալատը կոչվել է դարպաս: Պալատն ուներ երեք հսկա դռներ: Դռների և պարուհանների վերևում եղել են արձանագրություններ, որոնց հետքերն անզամ ջնջվել են: Մակայն Ինճիճյանը փալիս է դրանց նկարագիրը:

¹⁵ V. Langlois, Voyage a Sis, capitale de l'Arménie au moyen age, Paris, 1855, p. 19.

¹⁶ Ավելի ուշ շրջանում կան հակառակ կարծիքներ: Ֆրանսիացի բյուզանդագետ Շառլ Դիլը գրում է. «Արևելքի քրիստոնեական արվեստի պարմության մեջ Նայաստանը գրավում է մի կարևոր փեղ: Արևելյան Պարսկաստանի և հելլենիստական Բյուզանդիայի միջև ունեցած իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ, նա կոչված էր բնականաբար խաղաղու մի միջնորդող դեր, այս երկու երկրների միջև: Սրանով է, որ նա ունեցավ մեծ մասնակցություն բյուզանդական արվեստի կազմավորման մեջ (փե՛ս Célébration solennelle du quinziesme centenaire de la traduction Arménienne de la Bible, Paris, 1938, p. 20):

Պալատում եղել է Սուրբ Սոփիայի եկեղեցին, որի համար Նեթուն թագավորը կառուցել է մի շար բարձր զանգակատուն: Լևոն Երկրորդի ժամանակ պալատն ունեցել է մի չքնաղ պարտեզ, որի հոյակապությունը, ըստ ականատեսների, դժվար է գրչով նկարագրել:

Միս քաղաքի կենտրոնում կա մեկ ուրիշ՝ շար փոքրիկ եկեղեցի, որը շրջապարված է բարձր պատերով: Պատերի և եկեղեցու արանքում կա մի գերեզմանոց: Այս եկեղեցին Սսում եղած հոգևոր շինություններից ամենահինն է՝ կառուցված Նեթուն արքայի կողմից և կոչվում է Սուրբ Մարգիս՝ հայ եկեղեցու ամենապաշտված սրբերից մեկի անունով: Եկեղեցու վրա կան զարդաքանդակներ: Քաղաքում կա նաև Ռուբինյանների դարաշրջանի մեկ ուրիշ եկեղեցի՝ Սուրբ Պողոսի և Պեարոսի անունով, որը լիովին ավերված է, կանգուն է մնացել միայն ավագ խորանի հետևի մասը: Կան նաև ուրիշ ավերված եկեղեցիներ: Եվ վերջապես կանգուն է Աստվածամոր փաճարը, որը գալիս է Ռուբինյան թագավորների ժամանակաշրջանից և վերակառուցված է մի քանի փարի առաջ ու սիրված ուխտապետի է հավաքացյալների համար: Այդ եկեղեցու պարի վրա փորագրված է՝

ՄԲ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ

Եթե Սսում մնացել են քիչ թվով կանգուն հուշարձաններ, դրա պարճառը մահմեդականների հաճախակի հարձակումներին են: Ըստ հնագույն ճանապարհորդների հուշերի՝ Միս քաղաքը եղել է գեղեցիկ և ունեցել է ընտիր կոթողներ՝ արդեն Լևոն Երկրորդի ժամանակ: Սսի հուշարձանները քանդված են, եկեղեցիները ավերված, լքված, և քաղաքի կարևորությունը վերացած է, Նայասփանի երբեմնի շեն ու գեղեցիկ մայրաքաղաքը թուրքական ցեղերի կողմից վերածվել է մի ավանի:

Ուսումնասիրության երկրորդ գլուխը կոչվում է "Monuments Arméniens de l'époque musulmane" («Մահմեդականների շրջանի հայկական հուշարձանները»): Եգիպտոսի մահմեդականների հարձակումների հաճախանալու հետևանքով Նայասփանի կաթողիկոսական աթոռը Նոմկլայից տեղափոխվում է Միս՝ թագավորական պալատին մոտ: Կաթողիկոսը նստում էր դարպասում: Առաջին կաթողիկոսն ունեցել է մի համեստ փուն, որը հետագայում առավել բարգավաճել է: Դեռևս պահպանվում է հնագույն կաթողիկոսարանը, որը կառուցել է Ղուկաս կաթողիկոսը իր և հոգևորականների համար: 1734-ին Ղուկաս կաթողիկոսը կառուցում է մի վանք ու մի եկեղեցի, որը նվիրում է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին: Եկեղեցին, որը հիանալի է կառուց-

ված, դարձել է դպրոց, ուր հայ երեխաները սովորում են իրենց լեզվից փարրական գիտելիքներ և ծանոթանում են կրոնին: Նեփագայում կառուցվել է կաթողիկոսական նստավայրը՝ փորագրված փայտից և ոսկեփառ մակագրությամբ: Աջ խորանի առաջ պահպանվում է Ղուկասի գերեզմանը, որը Սսում կառավարել է 1734-1737 թվականներին: Այդ մի պրիզմայաձև հուշարձան է, սպիտակ մարմարից՝ վրան մակագրություն:

Այս է փապան հայոց սրբածնի Կիլիկեցի վեհապետ փեր Ղուկաս կաթողիկոսին որ և հանգեալ մեծ թվին ՌՃՁՁն վեց ու ի՛ ամսեան. . . . օրդաբաթուերեքն¹⁷:

Եկեղեցու բակում՝ դռան առջև, կան մի շարք գերեզմաններ: Այստեղ է Նովհաննես Տինգերոդի գերեզմանը: Վ. Լանգլուան ներկայացնում է փապանագրի կրկնօրինակը և նրա ճիշտ ընթերցված բովանդակությունը, որը չափածո է.

ԱԻՍՏՊԱՆ	ՅՈՏԱՆՆԻՍԻՆ
ԿԻԼԿԻՈՅ	ԿԹՈՂԻԿՈՍԻՆ
ԵՐԻԳԵՂՉԷՆ	ԿՈՉԵԱՆՆԱԾԻՆ
ՌԵՏԱՆԳԵԱԲ	ԻԹՎԱԿԱՆԻՆ
ՆԱՉԱՐՏԱՐԻՈՒՐ	ԵՕԹԱՆԱՍՆԻՆ
ԻՅԱՍՍԵԱՆՆ	ԴԵԿՏԵՄԲԵՆՆ

Այս փապան յՈհաննիսին Կիլիկիոյ կաթողիկոսին: Էր ի գեղջէն կոչեալ Նաճին՝ Որ և կանգնեալ ի թվականին Նազար կարիւր եօթանասնին իյամսեանն ղեկտեմբերին¹⁸.

Նույն ձևով, չափածո մեկնությամբ Վ. Լանգլուան ներկայացնում է Միքայել Առաջինի փապանագիրը.

¹⁷ V. Langlois, Voyage a Sis, capitale de l'Arménie au moyen age, Paris, 1855, p. 19.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 24:

ՅԱՅՍ	ՏԱՊԱԸՍ
ԿԱՅԵԹԵ	ԱԼՏՐՄԻ
ՔԱՅԷԼՄԵԾՆ	ԸՆՏՐԵԼ
ՍԱՎՍԵՍԱ	ԳՈՅՆՎԵ
ՐԱԲԵՐԵ	ԱԼՅՈՒՍԱ
ԿԱՆԷՎԵՐԱ	ԿՈՉԵԱԼԹՎ
ՈՅՍՈՒԵԻ	ԵՐԿՈՒՄ
ԷԿԱՆԳՍ	ՏԻԻ
ՏՐՆԱՆ	ԳՂ

Յայս փապանըս կայ եղեալ,
Տէր մխթայէլ մեծն ընկրեալ,
Սա վսեմագոյն վերաբեալ,
Յուսական (?) է վերակոչեալ,
ԹՎոյս հազար և երկու հարիւր,
է հանգստիս ի փեր կանգեալ¹⁹:

Վիկտոր Լանգլուան նկարագրում է նոր վանքը, որը կոչվում է Կիրակոսի վանք: Այս վանքերում նրա այցելության ժամանակ նստում էր կաթողիկոսը, վանքը կառուցել էր Ռուբինյանների արքայական հին պալատի նյութերով: Այն զբաղեցնում էր մեծ փարածք և շրջապարված էր ուժեղ պարսպով, որի ներսում անկանոն ձևով կային մի քանի շինություններ: Այնպեղ հասնում էին ասփիճաններով և յուրաքանչյուր ամֆիթատրոնային մասում կար մի կառույց: Փայտաշեն ու բարձր մի հովանոց, որն իշխում էր քաղաքի վրա, կաթողիկոսի բնակարանն էր: Կար նաև մեկ ուրիշ ավելի բարձր հովանոց, որը հոգևորականների ժողովարեղին էր: Այդպեղ էլ կաթողիկոսն ընդունում էր օտարերկրացիներին: Վանքի ամենապարզաճ շինությունը եկեղեցին էր, որը պահպանվում էր հապուկ հոգածությամբ: Միաբանների երգելու փողը հին էր, իսկ շինության մյուս մասերը ժամանակակից շինություններ էին: Վանքն ավարտվել էր Կիրակոս կաթողիկոսի ջանքերով՝ 1810-ին: Եկեղեցին ուներ երեք բաժին, դրանցից մեկը նվիրված էր Գրիգոր Լուսավորչին, մեկ ուրիշը՝ Սուրբ Էջմիածնին: Ջրի խողովակի բերաններն առյուծաձև էին՝ փեղադրված շինության անկյուններում և եկեղեցու գմբեթին, հիշեցնում էին Ռուբինյանների արքայական խորհրդանիշը: Առջևում մի մենաստան էր, որով անցնում էին վանք մտնելու համար: Գլխավոր դռան վրա կար չափածո արձանագրություն, որը հետևյալն է.

¹⁹Նույն փողում, էջ 25:

Դուռն էմ մտից ի լոյս վերին,
լուսոյ փառաց խառնարանին,
զի աստ բառնի մաքուր զինին,
լինի զինումն անմահգառին,
հաստեցելոյ սեամբ շնորկին,
նոր կառուցելոյ բոլորովին,
թէ ես թէ շէնս արդեամբ վեհին,
հինմնեցելոյ ՚ի բան վերին,
փեր կիրակոս սրբազանին,
և հոգելից հայրապետին:

՚ի թուին հայոց ումթ մայիս ժ օրն,
սուրբ շինուածոյս վերակագնի,
և այլ սենեակս ընդ պարսպի,
մեծաւ ջանի կապարողի,
ի հայոց գրոցն թուա կաղուի,
այսքան ամօք աղխապողի,
արիաջան փոխան որդի:
ընփր վեհիս Կիրակոսի,
փեր եղիա եպիսկոպոսի,
որէ փեղեալ խարբեթացի,
յիղո զանուծնէ արժանի²⁰:

Երգչախմբի կանգնելու փողում կաթողիկոսի նստելափեղն էր՝ սպիտակ մարմարից, պարրաստված հենց Ստում, Կոստանդնուպոլսից եկած վարպետների ձեռքով: Թուրք գլխավորների ընչասիրությունը չչարժելու համար խորանը զարդարված էր խիստ անշուք: Նույն ձևով խնամքով թաքնված էին եկեղեցու զանձերը, որոնք փակված էին մի փոքրիկ մատուռում, որ կոչվում էր Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Այդ մատուռում հոգևորականները պահում էին զանազան մասունքներ, որոնք շար էին և նրանց համար ունեին մեծ արժեք: Դրանք վերաբերվում էին Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին, Սուրբ Նիկողայոսին և այլ սրբերի ու ճգնավորների: Գրիգոր Լուսավորչի աջ ձեռքը ամենաթանկ ու կարևոր մասունքն էր, որ պահպանվում էր վանքում: Այն դրված էր արծաթե դրվագազարդ ձեռքի մեջ, որը հիշեցնում էր բյուզանդական ոճ, վրան ուներ մի գմբուխաբե քար, և երևում էին ոսկեգոծ լինելու հետքերը: Սուրբ Նիկողայոսի՝ Ջմյուռնիայի հույն պարրիարքի աջը նույնպես դրված էր արծաթե ձեռքի մեջ, բայց ա-

²⁰Նույն փողում, էջ 29: Մեջբերված հարվածների ուղղագրությունն ըստ Վ. Լանգլուայի է:

ռավել պարզ գարդաքանդակներով: Երեսուներեքերորդ պապ Սիլվեստրի ձեռքը պահպանվում էր նույն ձևով, ինչպես նախորդների, իսկ ճգնավոր Բարսամի ձեռքը դրված էր ձվաձև արծաթյա փուփի մեջ: Այդ մասունքները մնացել էին Սսի պապրիարքարանում և անգամ հայոց եկեղեցու բաժանումից հեպո, երբ կաթողիկոսական աթոռը 1441-ին փեղափոխվեց Մեծ Հայք՝ Էջմիածին, նրանք շարունակում էին մնալ փեղում:

Էջմիածնի կաթողիկոսը հավակնում էր Գրիգոր Լուսավորչի աջի փերը լինելու և ցույց էր փալիս մի մասունք, որը պահվում էր Հռոմկլայում՝ Կիլիկյան կաթողիկոսների հին նստավայրում, մինչև նստավայրը Միս փոխադրվելը: Ըստ Վ. Լանգլուայի հայագետ Մ. Բրոսսեն Էջմիածին այցելած ժամանակ փեսել է այդ բազուկը, որը դրված էր ոսկեգոծ արծաթե ձեռքի մեջ, սակայն այն չի համարվում վավերական: Սսի գանձերի մեջ էր նաև Հակոբ կաթողիկոսի եմփիորոնը՝ պարաստված Հալեպում, որի երկու ծայրերում ոսկե փառերով գրված էր հեպրեյալը.

I ԿԱԶՄ
ԵՅԱԻ : Ի
ԹՎԱԿ
ԱՆԻՍՄԵՐՈՒՄ : Ո
ԵԻ : 2 : Գ : ԱՄԻՆ : ԱՅ
ՈՂՈՐՄԵԱԱՍԱՅԷՔ : ԱՇ
ԽԱՏՈՂԻԱԱՅՍՈՐԻՆ . ԱՄԷՆ

II ՆԿԱՐԵՅԱԻ
ԷՄԻՓՈՐՈ
ՆԱ : ԻՔԱՂ
ԱՔՆԻՆԱԱՊԻՎԱՅԵԼՈՒՄ
ՈՆ : ՏԵՐՅԱԿՈՒԲ : ՔԱԶՐԱԲ
ՈՒՆԱՊԵՏԻՆ : ՉՈՐՏՐ ԱՅՄԵՐ
ԲԱՐՈՎՎԱՅԵԼԵԼՏԱՅԷ : ԱՄԷՆ²¹:

Այս եմփիորոնը մեքսից է, ասեղնագործված Հիսուս Քրիստոսի և բազմաթիվ սրբերի պատկերներով: Ըստ ավանդության, այդ եմփիորոնը կապված է ավելի վաղ գործած նշանավոր հոգևորականների հեպ:

²¹ Նույն փեղում, էջ 33-34:

Եկեղեցու գանձերի մեջ էին նաև երկու Ավետարանները, որոնցից մեկը գրվել է Լևոն Հինգերորդի ժամանակ Սորովանքում՝ 1332 թվականին: Երկրորդը, որը նույնպես մագաղաթից է, գրվել է Կոստանփին Չորրորդ Լուսինյանի ժամանակ՝ 1344-ին: Այս վերջին Ավետարանը, ըստ հոգևորականների ասածի, հրաշագործ է, կարծում են, թե այն գրվել է Լևոն Երկրորդի ձեռքով²²: Եվ վերջապես ամենամեծ գանձը արծաթյա և ոսկեգոծ մյուռոնի ամանն է՝ պահված խորանում, որը հաբուկ նվեր է վանքին՝ Կոստանդնուպոլսի Դուգ-օղլի ընտանիքից:

Վ. Լանգլուան ներկայացնում է վանքի արխիվը: Կաթողիկոսը գերագույն իշխանությունն է ոչինչ վանքում չի կարող կարարվել առանց նրա գիտության: Սակայն վանքի արխիվը գրեթե չի պահպանված, պարմական փաստաթղթերը կորած են, որոնք կարող էին հիանալի ձևով ներկայացնել անցյալի դեպքերը: Կային ավելի ուշ ժամանակի նամակները՝ ուղղված Ադանայի, Այնթաբի, Հալեպի, Մարաշի և այլ վայրերի եպիսկոպոսներին, որոնք խառնիխուռն էին և չէին դասակարգված: Մի հոգևորական, որը գրագրի դեր էր կարարում, դրանք հավաքում էր մի փեղում: Արխիվի նյութերը Վ. Լանգլուան դասակարգում է հեպրեյալ կերպ՝

1) Պարիարքին ուղղված նամակներ, որպես պարասխան վերջինիս նյութական օգնության խնդրանքի իր հավաքագյալներից՝ Կուսան-Դաղի բեկերի ընչասիրությունը բավարարելու համար:

2) Տեպրեր, որոնք պարունակում էին այն մարդկանց անուններն ու փրված գումարների չափերը, որոնք օգնել էին վանքի կարիքները հոգալու:

3) Նամակներ, որոնք շոշափում էին անկարևոր հարցեր:

Սսի այս նոր արխիվը կարևոր էր հայոց լեզուն ուսումնասիրելու առումով: Վ. Լանգլուան ասում է, թե այդ նամակներով կարելի է ուսումնասիրել Կիլիկիայի այդ շրջանի հայերենը, որը բավականին փարբեր է Մեծ Հայքի, Պարսկահայաստանի, Կոստանդնուպոլսի և Չմյուռնիայի հայերենից: Այդ լեզուն հարկապես հեպրաթրեր է հայագետ Էդուարդ Դյուլորիին:

Գրական, բանասիրական, մարենագիտական առումով արժեքավոր է Վ. Լանգլուայի ուսումնասիրության այն հաբվածը, որը ներկայացնում է Սսի գրադարանը: Նա կազմել է Սսի գրադարանում պահվող ձեռագրերի ցուցակը: Սսի գրադարանում կային և՛ փպագիր, և՛ ձեռագիր մաբյաններ: Կաթողիկոսը երկար ժամանակ երկմարել է

²² Բավականին շար հայկական ձեռագրեր, նույն կազմն ունենալով, գրվել են փարբեր դարերում, մասնագետները փարբերակում են այդ՝ ելնելով ձեռագրի հնությունից, բովանդակությունից, հիշատակարաններից և բազում այլ հաբականիչներից - Ա. Դ.:

ցույց տալ հայագետին այդ գրադարանը, այն պարճառաբանությամբ, թե չի կարելի դուռը բացել փարին մեկ անգամից ավելի: Գրադարանի սենյակը փոքր էր և լուսավորվում էր միայն մի պարուհանից. գրադարանն ուներ հարյուր քառասուն հինգ ձեռագիր և միայն երկու հարյուր հիսուն հարոր փպագիր գրքեր: Տպագիր գրքերը ծիսական-կրոնական էին և առանձին կարևորություն չունեին: Ձեռագրերի մեծ մասը 16-րդ դարից հետո էին²³ և պարսկական արժեք չէին ներկայացնում: Նին ձեռագրերը փեղափոխվել էին Կ.Պոլիս և Էջմիածին, որոշ արժեք ունեցող ձեռագրեր էլ վաճառվել էին օտարերկրացի ճանապարհորդներին: Վիկտոր Լանգլուան նշում է ձեռագրի համարը, պարունակությունը, դարը և ինչի վրա գրված լինելը: Բնականաբար մեծ թիվ են կազմում Ավետարանները, Աստվածաշունչ մատյանները, մի քանի փասնյակ Մաշտոցներն ու Քարոզգրքերը: Շար են Ավետարանի, քերականության, «Երգ-երգոցի» մեկնությունները, կան Ն. Շնորհալու չափածո գործերը, Մ. Խորենացու «Նայոց պարմության» մի օրինակը, Գրիգոր Տաթևացու, Նովիան Որոտնեցու, Դավիթ Անհաղթի երկերից, Արիստոփանի փիլիսոփայության մեկնությունները, Թովմա Աբվինացու քարոզները, Վարդան Մեծի գործերը, Սուրբ Նովանի Նայտությունը, Եվագրի Սուրբ հայրերի պարմությունը, Սոկրատեսի գործերից, Ներսես Լամբրոնացու Պարարագի մեկնությունը, Պողոս առաքյալի թղթերը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու վարքը, Եկեղեցու կանոնգիրքը, փիլիսոփայության մեկնությունն ըստ Առաքել Սյունեցու, Գրիգոր Նյուսացու գործերից, փարբեր պարմիչներից հարվածներ, Նայ կաթողիկոսների ցուցակը՝ Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Ն. Շնորհալի, և այլն, և այլն:

Գրքի վերջին՝ երրորդ գլխում, ներկայացված են Սսի պարիարքարանի իրավական հնարավորությունները: Կիլիկիայի բոլոր եկեղեցիները ենթակա էին Սսի կաթողիկոսին, վերջինս ենթակա էր թուրքական կառավարիչներին: Սսի կաթողիկոսի իրավունքները փարածվում էին Աղանայի, Մարաշի, Նալեպի և Կիպրոսի փաշայությունների վրա, որպեսզի կային հիսուներեք եկեղեցի և չորս վանք: Վ. Լանգլուան աղյուսակի ձևով գրքի 46-րդ էջում ներկայացնում է փաշայությունները, նրանցում եղած հայկական գյուղերը, ամեն գյուղի բնակիչների թիվը, եկեղեցիների և վանքերի ցուցակը: Եկեղեցիները պահվում էին հավաքացյալների նվիրատվությամբ, հաճախ հարուստ ընտանիքները մուծում էին խոշոր գումարներ, այն դեպքում,

²³ Վ. Լանգլուայի կազմած ցուցակի երրորդ ձեռագիրը միայն՝ գրված մագաղաթի վրա, 15-րդ դարից է. այն Ավետարան է (փե'ս V. Langlois, Voyage a Sis, capitale de l'Arménie au moyen age, Paris, 1855, p. 38):

երբ աղքատները մի փարա էլ չէին տալիս: Սսի հոգևոր թեմը բաղկացած էր կաթողիկոսից, երկու արքեպիսկոպոսից, մի եպիսկոպոսից, փասներկու կրոնավորներից, որոնցից փասը կցված էին Չեյթուն և Նաճն քաղաքներին և սպասարկում էին նրանց: Կաթողիկոսի հագուստը սովորաբար երկար զգեստ էր և լայն կապույտ գլխանոցը: Կրոնական արարողությունների ժամանակ նա բռնում էր արծաթե երկար գավազան, նրա խույրը արծաթե էր և հիշեցնում էր արքայական թագ: Նոգևորականները նույնպես սևագգեստ էին, իրենց գլխին ունեին սրածայր թասակներ, որոնց վրա զգված էր սև քող, որը փողփողում էր գլխի վրա: Վիկտոր Լանգլուայի այցելության ժամանակ Սսի Կաթողիկոսը եղել է Միքայել Երկրորդը, ծնվել է Սիս քաղաքում և 1832-ին փոխարինել է Եփրեմ Երկրորդին: Ասում են, թե նա արմարներով ծագում է Գրիգոր Լուսավորչի փոստից: Նոգևորականներն ամեն ինչ անում էին, որ գոհացնեն թուրք կառավարիչներին՝ իրենց հոգևոր գործերն առաջ փանելու համար:

1861 թվականին Փարիզում լույս է տեսնում Վիկտոր Լանգլուայի մեկ այլ գիրքը՝ «Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus» («Ճամփորդություն Կիլիկիայում և Տավրոսի լեռներում»), որում վերստին ներկայացված են հայագետի ճամփորդական փաստաթղթերը:

Գրքի առաջաբանում Վ. Լանգլուան ներկայացնում է ֆրանսիական կառավարության պետական մոտեցումը հեռավոր երկրներն ուսումնասիրելու խնդրին: Ասիայի երկրներն են ուղարկվում հեթազոփողներ, որոնք իրենց ուսումնասիրություններում հնության հետքերով վերստին կյանք են տալիս անցյալի պարմությանը: Ասիան եղել է մեծ իրադարձությունների թափերաբեմ, որպեսզի կարարվել են հերոսական գործեր, և հնության ավերակները ճանապարհորդներին ընձեռում են բազմաթիվ խոստուն փաստեր: Եվրոպայի ժողովուրդները, որոնք կրում են անփիկ աշխարհի կնիքը, ուզում են լայնացնել ու խորացնել իրենց գիտելիքները աշխարհի վերաբերյալ: Այդ առաքելությամբ է, որ մեծաքանակ ճանապարհորդներ շրջում են Արևելքի երկրները, պեղում են խորհրդավոր հողը՝ վկան Ասիայի հզոր և մեծ կայսրությունների, որոնց հիշարժան իրադարձությունները քանի անգամ ձևափոխել են աշխարհի դեմքը: Արևելքի ամենաճոխ հարվածներից մեկն էր Փոքր Ասիան, որը միջին դարերում դարձավ Արևմուտքի այցելության վայրը: Ուխտավորներն ու առևտրականներն էին այցելում այսպեղ, որպեսզի վաղնջական ժամանակներում հույները հիմնել էին իրենց գաղութները, և ուր Եվրոպայի փարբեր երկրներից հավաքված բանակները գալիս էին Սուրբ վայրերը ազատագրելու հա-

մար: Առաջինն այսպեղ եկան Արևմուտքի ժամանակագիրները, հետո գերմանացի և ֆրանսիացի ճանապարհորդները, որոնց հիշատակումների շնորհիվ ծանոթություն կարելի էր ունենալ Կիլիկիայի քաղաքների ու բնակավայրերի հետ: Այդ այցելությունների փաստագրությունները լի են հետաքրքիր փաստերով, սակայն նրանք թերի են, որովհետև ճանապարհորդները հոգ չեն փարել այցելել Տավրոս լեռնաշղթայի հարվածները, նրանց հետաքրքրել են միայն Միջերկրականի ծովեզերյա քաղաքները: Վ. Լանգլուան վերստին հիշեցնում է, թե 1852 թվականի մայիսի 7-ի նախարարական որոշմամբ՝ ինքը գիտական հետազոտական առաքելությամբ պետք է մեկնել Կիլիկիա, ստեղծել երկրի քարտեզը, նկարագրել գլխավոր հուշարձանները և գրառել արձանագրությունները²⁴: Նա բացատրում է, թե այդ ճամփորդությունը նախապարաստել են հանրային կրթության նախարարությունը և Ակադեմիայի համապատասխան հանձնաժողովը, կոնկրետ հանձնարարականով, թե ինչ ուղղությամբ պետք է առաջ փարվել իր աշխարհագրական և հնագիտական ուսումնասիրությունը: Իրենց հերթին նրան հանձնարարականներ են փվել Ասիական Միության և Կայսերական թանգարանների ղեկավարությունը՝ մարտնացույց անելով Լուվրի թանգարանի մեծարժեք ցուցանմուշները: Այնուհետև Վ. Լանգլուան ներկայացնում է Կիլիկիա հասնելու պահից իր կատարած հետազոտ քայլերը: Սկզբում գնացել է Կիլիկիայի հնում հունաբնակ մասը և գրառել բազում չիրապարակված արձանագրություններ և հայտնաբերել բազմաթիվ հին հունական քաղաքների ավերակները: Երկրորդ ուղևորությունը եղել է Տարսուսից հյուսիս արևմուտք, ուր այցելել է Ադանա, Միս՝ Ռուբինյանների և Լուսինյանների մայրաքաղաքը և հայ կաթողիկոսի նստավայրը: Այնպեղից անցել թուրքերով, քրդերով, հայերով բնակեցված Տավրոս լեռնաշղթայի բնակավայրերը, հետո գնացել Անավարզ և հասել հնագույն Այասը: Նեպո ընթացել է բոլորովին այլ ուղղությամբ և հավաքել մեծ քանակությամբ արձանագրություններ, որոնցից հարյուր ութսուներկու բնագիր հրատարակել է հարուկ գրքով²⁵:

Վ. Լանգլուան Տարսուսում անցկացրել է 1852-1853 թվականների ձմեռը: Նա այնպեղ պեղումներ է կատարել և գերեզմաններից գտել է աղյուսե թրծված արձաններ, խեցեղեն ամաններ, ապակե անոթներ և ուրիշ իրեր, որոնք պահպանում էին հունա-հռոմեական ժամանակ-

²⁴ Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, exécuté pendant les années 1852-1853, Paris, 1861, p. IV:

²⁵ St'u V. Langlois, Inscriptions grecque, romaines, byzantines et arméniennes de la Cilicie, Paris, 1854.

ներին, և դրանք Ֆրանսիա բերելուց հետո ցուցադրված են Լուվրի թանգարանի անտիկ շրջանը ներկայացնող դահլիճներից մեկում: 1853-ի գարնանը Վ. Լանգլուան շարժվում է դեպի հյուսիս: Իր գիտարշավներից մեկի ժամանակ հետազոտել է Լամբրոնի բերդը՝ Ռուբինյաններին արյունակից ճյուղերից մեկի նստավայրը, որի ավերակները երևում են իրենց բազում աշտարակներով: Նինգերորդ գիտարշավի ժամանակ Վ. Լանգլուան գտել էր Մարդանապալի հուշարձանը Տարսուսի մոտերքում և 115 մետր երկարությամբ մեկ այլ կառույց, որը Ասորեստանի թագավորի սյունաշարիմն էր, և որի առաջ Ալեքսանդր Մակեդոնացու բանակը զորահանդես է արել Դարեհի և պարսիկների դեմ կռվելուց առաջ: Վ. Լանգլուան այդ բոլորը մանրամասն նկարագրել է առանձին հոդվածներում, որոնք լույս են փետել "Revue Archéologique"-ում («Ննագիտական հանդես») և "Archives des missions scientifiques"-ում («Գիտական առաքելությունների արխիվ»): Հայագետը Կիլիկիայում կատարած ուղևորությունների ժամանակ գտել է բազմաթիվ դրամներ, որոնք թողարկվել են փարքեր թագավորների կողմից, և դրանց մասին գրել է հարուկ ուսումնասիրություն՝ "Numismatique de l'Arménie au moyen âge", որը լույս է փետել Փարիզում, 1855-ին:

Վիկտոր Լանգլուայի կարծիքով, նրանք, ովքեր կատարել են նման ճամփորդություններ, կհասկանան, որ քիչ ուսումնասիրված և հեռավոր երկրների մասին գրելիս հնագետը իր կողմից առանձնացնում է այն, ինչը գտնում է կարևոր:

Վերջում հայագետը իր ջերմ ցանկությունն է հայտնում, որ ուրիշ ճանապարհորդներ ու գիտնականներ շարունակեն իր գործը, որին ինքը նվիրել է մի ողջ փարի, և երջանիկ կլինի, եթե այս գիրքը, որին նա նվիրել է իր ջանքերը, արգասավոր և ներշնչող լինի ընթերցողների համար:

* * *

1855-ին Փարիզում լույս է փետել Վիկտոր Լանգլուայի դրամագիտական կարևոր հետազոտությունը՝ նվիրված միջնադարյան Հայաստանի դրամներին²⁶: Նախքան այս հետազոտության հրատարակվելը Վ. Լանգլուան մի ուսումնասիրություն է ներկայացրել ֆրանսիական ակադեմիայի արձանագրությունների բաժնի 1851-ին հայտարարած մրցույթին, որի մեջ խոսել է Ռուբինյան թագավորական գերդաստանի դրամների մասին ("Essai sur les monnaies des rois arméniens", Paris,

²⁶ St'u V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen age, Paris, 1855.

1850): Այդ աշխատությունը գրախոսվել է Շ. Լենորմանի կողմից և արժանացել է բարձր գնահատականի: Վերջինիս կարծիքով Վ. Լանգլուան շոշափել է այդ աշխատության մեջ այնպիսի խնդիրներ, որոնք մինչ այդ անպեսված էին Ֆրանսիայի դրամագետների կողմից: Նա մեծ հոգաբարությամբ հավաքել է բոլոր հայտնի փաստերը և ավելացրել որոշ նորերը: Այդ աշխատանքը արժանահարգ է և շար լուրջ²⁷:

Վ. Լանգլուան ասում է, թե Նայասփան կարարած այցելությունը հնարավորություն է տալիս մի փեղում հավաքել և համեմատել բազում հուշարձաններ և փալ հայկական դրամների առավել ամբողջական նկարագիրը: Նա ասում է, թե Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ ինքը հանդիպել է երիտասարդ գիտնական Քերովբե Ալիշանին²⁸, որը կրթությամբ վերաբերմունք ուներ այն ամենի հանդեպ, ինչը վերաբերում էր Նայասփանի պատմությանը: Ալիշանն իր ձեռքի փակ ուներ Ռուբինյան գերդաստանի դրամների ամենահարուստ հավաքածուներից մեկը և սիրով փորձադրել է դրանք հայագետին՝ թույլատրելով ուսումնասիրել և փպագրել առավել կարևորների մասին գիտական հետազոտություն: Նայ դրամների խնդրում Վ. Լանգլուան ստացել է նաև Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ հայր Սիբիլյանի աջակցությունը, որը զբաղվում էր հայ դրամագիտությամբ, և ինքը քաղել է որոշ հավավածներ նրա նկարագրերից, որոնք հափուկ հետաքրքրություն ունեին: Այս աշխատության մեջ մտնել են նաև այն հուշարձանները, որոնք ինքը գտել է Ստում, Տարսոնում, Կոռնիկոսում, Մելեկիայում, Լամբրոնում, Մսիսում, Անավարզում, Ադանայում և Այասում:

Նրա կարծիքով իր գիտարշավների ժամանակ հայտնաբերած դրամները, որոնց մեծ մասի վերաբերյալ փպագիր խոսք չկա, արևելքի դրամներով զբաղվող մասնագետներին կընձեռեն կարևոր փաստեր և կխթանեն նրանց՝ առավել ուշադրություն դարձնելու հայկական այն դրամների վրա, որոնք կգտնվեն Արևելքում: Վ. Լանգլուան թվարկում է այն դրամագետների անունները, որոնք հետաքրքրվում են հայկական դրամներով աշխարհի փարբեր վայրերում՝ Կոստանդնուպոլսում, Մանկա-Պետերբուրգում, Ադանայում, Ժնևում, Փարիզում և այլուր²⁹: Նա հիշատակում է այն պահոցները, որտեղ կան հայկական դրամներ՝ Ս. Ղազար կղզու հավաքածուն, Վիեննայի Մխի-

²⁷ Նույն փեղում, էջ VII-VIII:

²⁸ Ղևոնդ Ալիշանի նախկին անունը եղել է Քերովբե Ալիշանյան, նրա հայրը դրամագետ-հնագետ էր և ուներ դրամների հարուստ հավաքածու:

²⁹ St'u V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen age, Paris, 1855, p. IX.

թարյանների, Պրուսիայի թագավորական թանգարանի, Բրիտանական թանգարանի, Էրմիտաժի, Սանկտ-Պետերբուրգի Ասիական ինստիտուտի և վերջապես Ֆրանսիայի կայսերական գրադարանի հավաքածուները: Նա ասում է, թե իր ժողովածուն ներկայացնում է նկարագրերը Աղվանքի հայ թագավորների և Ռուբինյան ու Լուսինյան գերդաստանների դրամների: Ինքը լուրջությամբ է պահպանել հայ Բագրատունիների դրամների վերաբերյալ, չի խոսել նաև Կարսի հայ թագավորների և Վասպուրականի Արծրունիների դրամների վերաբերյալ, որովհետև ոչ մի փեղ չի գտել նրանց դրամներից և կարծում է, թե այդ գերդաստանները գուցե չեն հափել իրենց դրամները: Իր առաջաբանի վերջում Վիկտոր Լանգլուան հափուկ շնորհակալություն է հայտնում իր բարեկամ հայագետ Էդուարդ Դյուլորիեին, որն իրեն փվել է կարևոր խորհուրդներ, աջակցել ու խրախուսել է և մարնացույց է արել հայ ժամանակագիրների ընձեռած փաստերը: Աշխատանքը գրելիս ի նկատի է ունեցել նաև Մ. Չամչյանցի, Մեն-Մարտենի աշխատությունները:

* * *

*

1859 թվականին լույս է փետել Վիկտոր Լանգլուայի մի այլ հետազոտություն՝ նվիրված հայկական դրամներին³⁰: Այս աշխատությունն ունի շարք ծավալուն ներածություն, որի մեջ շոշափվում են Նայասփանի պատմական անցյալին վերաբերող բազմաթիվ խնդիրներ: Ներածության հեղինակը է. Դյուլորիեն է: Այն սկսվում է հայ ազգի կազմավորումից և հայ պետականության ծագումից: Է. Դյուլորիեն համոզված է, թե Նայասփանի վաղնջական պատմությունը գտնվում է թանձր մթության մեջ, Նայկ նահապետին համարում է առաջին հայկական պետականության հիմնադիրը, որից և սերել են առաջին թագավորական գերդաստանի գլխավորները: Երկրորդ թագավորական գերդաստանը սերում է Պարսկաստանի Արշակունիներից: Չնայած հայերը բազմիցս նվաճվել են Ատրեստանի, Պարսկաստանի, Հռոմի, ավելի ուշ հույների և արաբների կողմից, սակայն դեռ 19-րդ դարի կեսերին հայերի մի մասը շարունակում է ապրել իրենց պապենական հողի վրա՝ երբեք չճոռանալով իր պատմական անցյալն ու ազգությունը: Նայերն ունեցել են մի յուրօրինակ ներքին կազմակերպվածություն, որը նրանց ներշնչել է ապրել և գոյապնել երկար: Նա Նայաս-

³⁰ V. Langlois, Numismatique générale de l'Arménie, փե'u Bibliothèque historique Arménienne ou Choix des principaux historiens Arméniens traduits en Français et accompagnés de notes historiques et géographiques, par E. Dulaurier, Paris, Londres, 1859.

փանի պարմությունը բաժանում է երեք ժամանակահատվածների միջև: Փաստեր կան, ըստ որոնց երկրորդ թագավորական գերդասփանի ժամանակ Նայասփանը ծաղկել է: Մակայն երկու հզոր հարևանները՝ Պարսկաստանը և Բյուզանդիան, նրան շարունակ ճնշել են և դարձրել Նայասփանի փարածքը ռազմական բախումների թարերաբեմ: Նայասփանի համար շար դժվար է եղել ընտրել երկու հարևաններից որևէ մեկին, կամ պահպանել չեզոք դիրքորոշում, դրա պարճառով էլ երկիրը ճակատագրով կախված է եղել երկու հզոր կայսրությունների քնահաճույքներից:

Ներածության մեջ մանրամասն ներկայացվում է Նայասփանի կրոնական պարմությունը: Նայերը հնդեվրոպացիներ են և սկզբում պաշտել են բազում աստվածների: Նեպո Տրդափի ժամանակ նրանք անցել են միաստվածությանը: Խոսում է Նայասփանի հեթանոս աստվածների և նրանց նշանակության մասին՝ զուգահեռներ անցկացնելով հույն, հռոմեական և պարսկական աստվածների հետ: Ներածության մեջ ներկայացվում է զրադաշտական կրոնի նախասկիզբ Զրվանը, որի անունը թարգմանվում է «անվերջանալի ժամանակ» ("le Temps sans bornes")³¹:

Նայկական Արամազդը համապարասխանում է պարսիկների Ռրմիզդին և հույների Զևսին, եղել է երկնքի և երկրի արարիչը, ելնելով Մ. Խորենացու «Նայոց պարմության» մեջ եղած մի փաստից, ենթադրում է, թե Արամազդն ունեցել է չորս փարբեր անուններ և ձևեր: Բերվում են Արամազդի մեկնություններն ըստ առանձին հայ մատենագիրների: Օրինակ, Նովիան Օձնեցին, պավլիկյանների դեմ ուղղված թղթում գրում է, թե Արամազդին բաբելացիները կոչում են Բել, հույները՝ Զևս, պարսիկները՝ Ռրմիզդ, հայերն՝ Արամազդ³²: Այս Ա-

³¹ Նույն տեղում, էջ IV: Աշոտ Աբրահամյանը Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» աշխատության 233 ծանոթագրության մեջ գրում է. «Զրվան հատուկ անունը իրանյան ծագում ունի. պահլ. Zurvān, պարսկ. Zervān, որը գեղեցիկն է իբրև հասարակ անուն՝ zrvan, նշանակել է «ժամանակ», աստծու վերագրվելով, դարձել է հատուկ անուն (սպուգաբանությունը Նյուբրանին է, հմմտ. Ն. Աճառյան, «Նայոց անձնանունների բառարան», հ. 2-րդ, էջ 219): Նայսի չէ, թե Եզնիկն ինչ աղբյուրի հիման վրա է նշում «բախար կամ փառք» իմաստները: Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1970, էջ 320): Պեքք է նկատել, որ «Ավեստայի» ամբողջական գիտական բնագրում իսպառ բացակայում է Զրվան անունը - Ա. Դ. (տե՛ս Avesta, Livre sacre du zoroastrisme, Paris, 1881): Այս առումով Եղիշեի, Եզնիկ Կողբացու, Մ. Խորենացու գործերը հատուկ արժեք ունեն միջազգային ավեստագիտության համար:

³² Bibliothèque historique Arménienne ou Choix des principaux historiens Arméniens traduits en Français et accompagnés de notes historiques et géographiques, par E. Dulaurier, Paris, Londres, 1859, p. IV.

րամազդը Դարանաղյաց գավառի Անի քաղաքում ունեցել է փաճար, որը չորրորդ դարում կործանել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Արամազդն արձաններ է ունեցել Մծբինում և Եղեսիայում: Մյուս հեթանոսական աստվածներից է Միհրը կամ Միթրան, որի պաշտամունքը կապ ունի զրադաշտականության հետ: Միհրը փաճար է ունեցել Դերջան գավառի Բագառիճ ավանում: Գրիգոր Լուսավորիչն այդ փաճարը նույնպես քանդում է և նրանում եղած գանձերը բաժանում աղքատներին: Իսկ Վահագնի պաշտամունքը, ըստ Մ. Խորենացու, նրան նմանեցնում է Ներակլեսին: Վահագնի ծնունդը կապված է փեզերական ուժերի հետ, այն պարկերված է մի երգում, որը լի է Արևելքի խորհրդանիշերով: Այս հատվածում, ըստ Խորենացու, բերվում է Վահագնի ծնունդի ֆրանսերեն թարգմանությունը:

Նայերի Անահիպ աստվածուհին համապարասխանում է հույների Արտեմիսին, լատինացիների Դիանային, քաղղեացիների Միլիփային կամ Ասթարթեին: Նայերը կանգնեցրել են Անահիպի ոսկե արձանը և դրա պարճառով նրան կոչել են Ոսկիամայր, Ոսկիածին, որը ոսկի է բերում: Նրա արձանը կանգնեցված էր Երիզայում: Անահիպն ամենից շար փաճարներ ուներ Նայասփանում: Ները Անահիպին կոչում էին նաև այլ կերպ՝ թարգմանելով նրա անունը Վեներա: Անահիպի պաշտամունքը հասել է մինչև Նոդկաստան: Անահիպը խիստ պաշտելի է եղել նաև Պարսկաստանում: Այս Անահիպը Նոդկաստանում կոչվել է Նանա, Անահիպին նույնացրել են նաև հույների Աֆրոդիտեի հետ: Սպրաբունը նույնիսկ կարծում է, թե Անահիպ աստվածուհին ունի պարսկական ծագում³³:

Նայերի մեջ հատուկ ձևով պաշտված է նաև Աստղիկը, որը փաճար ունի Աշտիշափում՝ Տարոնում: Նրան Նավասարդի փոնին վարդեր են ընծայում և աղավնիներ: Այդ փոնն անցել է քրիստոնեությանը և կոչվում է Պայծառակերպության փոն: Այսպեղ Վարդավառի փոնը կոչվում է Աղավնիների փոն ("la fête des Colombes")³⁴: Նին պաշտամունքային պանթեոնում դրված են նաև արալեզները («յարալեզք»), որոնք, ըստ Խորենացու Արայի և Շամիրամի մասին պարմող առասպելի, պեքք է լիզելին հայոց արքա Արայի վերքերը և նրան վե-

³³ Նույն տեղում, էջ IX: Ազաթանգեղոսի մոտ այս փաստը հետևյալն է. «Մանաանդ այսմ մեծի Անահիպայ փիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ, գոր և թագաւորք ամենայն պարուն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, և ծնունդ մեծին արին Արամազդայ» (տե՛ս Ազաթանգեղոս, Պարմություն Նայոց, Երևան, 1983, էջ 40):

³⁴ Bibliothèque historique Arménienne ou Choix des principaux historiens Arméniens traduits en Français et accompagnés de notes historiques et géographiques, par E. Dulaurier, Paris, Londres, 1859, p. IX.

րակենդանացնեին: Սակայն այդ հրաշքը փեղի չի ունենում: Ըստ Եզ-
նիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցի», արալեզները ներկայացվում են որ-
պես շնից առաջացած աստվածություն³⁵: Տիշարակվում է Փ. Բուզան-
դի պատմության այն հատվածը, որում սպարապետ Մուշեղ Մամիկո-
նյանին փորձում են վերակենդանացնել արալեզների օգնությամբ:
Ներածության մեջ ներկայացված է նաև սուսի ծառի պաշտամունքը,
որի միջոցով քրմերը զանազան գուշակություններ էին անում: Մեծ
ափսոսանքով է խոսում հեթանոսական շրջանի հայ գրական հուշար-
ձանների կորստի մասին: Նեթանոսական կրոնի հավաքալիքները
քրիստոնեական շրջանի սկզբում առավել պահպանվել էին Գողթն
գավառում, ուր Մեսրոպ Մաշտոցը մեկնեց քարոզելու քրիստոնեու-
թյունը: Այս առումով հիշարակվում են Մովսես Խորենացու և Սյրե-
փանոս Օրբելյանի պատմությունները (Մովսես Խորենացի, Հայոց
պատմութիւն, գիրք II, գլ. 48, գիրք III, գլ. 47-50)³⁶: Ներածությունը
ներկայացնում է նոր կրոնի՝ քրիստոնեության փարածումը Հայաս-
տանում՝ սկսած առաջին դարից՝ Աբգար թագավորի ժամանակա-
հատվածից: Այս հատվածում կրկնվում է Նոյ նահապետի աստվա-
ծաշնչային լեզենդը՝ նրա փառանք Արարարի կամ Մասիսի գլխին
կայանելը: Հիշարակվում է նաև, որ ջրհեղեղի պատմությունը կա
շար ժողովուրդների մոտ՝ Չինաստանում, Ննդկաստանում, Պարս-
կաստանում, Հունաստանում: Ավում է, թե հայերը չեն ծագել հրեա-
կան նահապետներից, հայոց հին գրույցները և լեզենդներն ունեն ոչ
թե աստվածաշնչային ծագում, այլ գալիս են Կովկասի ժողովրդի պատ-
մական անցյալից և պահպանված են բանահյուսական երկերում ու
Մար Աբաս Կարինայի պատմության մեջ:

Անդրադարձ կա հայ գրին ու գրականությանը: Կարծիք է հայտնա-
վում, թե մինչև հունական, ասորական և պահլավական գրի օգտա-
գործումը հայերն ունեցել են սեպագիր, որով գրել են իրենց լեզվով:
Դա եղել է նրանց վաղնջական գիրը, որը փորագրվել է ժայռերի վրա,
ինչպես, օրինակ, Վանում: Սեպագրեր օգտագործել են չորս ժողո-
վուրդներ, դրանց թվում սկյութները, խուժիստանցիները, հայերը, աս-
տորաքաղղեացիները, սակայն հայրնի չէ, թե նրանցից ով է առաջի-

³⁵ «Այսպես են՝ ծովացուլերը, որ կովից սերված են համարում, պայռ՝ մարդկանցից և
արալեզը՝ շնից» (Կենսագրական Կողբացի, Եղծ աղանդոցի, Թարգմանությունը, ներածու-
թյունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1970, էջ 77):

³⁶ Սյրեփանոս Օրբելյանի պատմության ԺԵ գլուխը կոչվում է «Թե ինչպես սուրբ վար-
դապետ Մեսրոպը գալիս է Սյունիք և Գողթն, շրջում գավառները և զանազան փեղե-
րում թաքնված կռապաշտությունը վերացնում է Վաղինակ իշխանի ու Ծաբիթայի օգ-
նությամբ (Կենսագրական Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը,
ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 97):

նը հատնագործել սեպագիրը, նրանք այն օգտագործել են յուրաքան-
չյուրն իր լեզվով³⁷: Քաղաքական կապերն Ասիայի հարևան երկրնե-
րի, ապա Ասորեստանի ու Հունաստանի հետ հիմք դարձան, որ հա-
յերն օգտվեն պահլավների, ասորիների և հույների գրերից: Ենթադր-
վում է, որ բազմաթիվ գրողներ ազատորեն օգտվում էին այդ լեզուներ-
ից՝ իրենց երկերը շարադրելիս: Հայրնի է, որ Տիգրան Մեծի որդի
Արտավազը պատմական գործեր և ողբերգություններ էր գրում հու-
նարենով: Նախաքրիստոնեական շրջանի բոլոր հայ թագավորների
դրամներն իրենց վրա ունեն հունական գիրը: Ասորիները մեծ չափե-
րով վերաբնակվել են Հայաստանում՝ իրենց հետ բերելով գիրն ու լե-
զուն: Նրանք եղել են քրիստոնյա առաջին քարոզիչներից և ուսուցիչ-
ներից ու Ավետարանի վարդապետությունը փարածել են Հայաստա-
նում, հիմնել են վանքեր, ունեցել են եպիսկոպոսական ասփճաններ:
Հայաստանի հարավարևելյան մասում, Տիգրիսին և Եփրատին հա-
րող շրջանները ենթարկվել են Անտիոքի ասորի պարսիարքին և քա-
հանաներն այդ վայրերում քրիստոնեական կրոնը քարոզել են ասո-
րերեն: Կորյունն ու Ղազար Փարպեցին իրենց մատյաններում ասում
են, թե նախքան Աստվածաշնչի թարգմանվելը հայերեն, հոգևորակա-
նությունն օգտագործում է ասորերեն Աստվածաշունչը: Նեթո ներկա-
նությունն օգտագործում է ասորերեն Աստվածաշունչը: Նեթո ներկա-
յացվում է Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից ազգային լեզվի այբուբենի
ստեղծումը: Եվ իբր՝ Աստված մատնացույց է արել Մաշտոցին հայ
գրերը, ինչպես Սինա լեռան վրա Մովսես մարգարեին է հանձնել
պատվիրաները: Սակայն կա փաստ, ըստ որի հայերը փառեր են ու-
նեցել մինչև Մաշտոցը: Բերվում է հովազի վզի վրա եղած մանյակի
արձանագրությունը, որին բռնել էին Պամֆիլիայի լեռներում. «Արշակ
արքայից Նյուսիայի Աստուն («Rex Arsacés deo Nysæo»)³⁸: Չպետք է
արքայից Նյուսիայի Աստուն («Rex Arsacés deo Nysæo»)³⁸: Չպետք է
ուրեմն զարմանալ, որ հեթանոսական շրջանի հայ արքաների դրամ-
ներն ունեն հունարեն փառեր և նման չեն Ռուբինյանների և Ազվան-
քի հայ Գորիկյանների Մեսրոպափառ դրամներին: Պետք է կարծել,
որ պաշտոնական հարաբերություններում Հայաստանում ազգային
լեզվին զուգահեռ օգտագործում էին հունարեն գրերը՝ մինչև Մաշտո-
ցի այբուբենի հայտնագործումը: Այնուհետև խոսք է գնում հայկական
դրամների վերաբերյալ:

Հայկական դրամները հնագույն շրջանում կարելի է բաժանել եր-
կու դասի՝ նախ դրամների շարք, որ հայրել են Աքեմենյանների սար-

³⁷ Bibliothèque historique Arménienne ou Choix des principaux historiens Arméniens traduits
en Français et accompagnés des notes historiques et géographiques, par E. Dulaurier, Paris,
Londres, 1859, p. XV.

³⁸ Նույն փեղում, էջ XVI.

րապները՝ Նայասարանի կառավարիչները, այնուհետև փոքր թագավորները Ալեքսանդր Մակեդոնացու կայսրության բաժան-բաժան լիներուց հետո: Այնուհետև հայ Արշակունիները: Նազույն դրամները պարկանում են Նայկյան գերդասարանի վերջին ժամանակներին: Որոշ դրամներ պարկանում են Փոքր Նայքին, և նրանց մասին կցկպուր փեղեկություններ կան օտար մարտնագիրների մոտ³⁹: Շաք արժեքավոր են Արշակունիների շրջանի դրամները, որոնց գահակալության մասին բազմաթիվ փաստեր կան ոչ միայն հայ պարմիչների, այլև հույն ու հռոմեացի: Դրամները մի նոր լույս են սփռում այդ թագավորների գործունեության վրա: Դրամներ են հասել Տիգրան Մեծից և նրա հաջորդներից՝ Արտավազդից, Տիգրան Երրորդից և Էրափոյից, Արտաքսեսից: Անհրաժեշտ է նաև հափուկ կանգ առնել թագերի վրա, որոնք հայ թագավորները դնում էին իրենց գլխին:

Վիկտոր Լանգլուայի դրամագիտական հետազոտությունների մեջ մի առանձին փեղ ունի "Une monnaie de Gorig" խորագրով նամակը, որն ուղղված է Ֆրանսիայի թագավորական դրամագիտական Միության նախագահ Ռ. Շալոնին, 1866 թվականի փետրվարի 14-ին⁴⁰:

Վ. Լանգլուան հափուկ նշում է, թե իր հոդվածը վերաբերում է հազվագյուտ մի դրամի, որի նկարը ինքը ստացել է Թիֆլիսից: Այդ դրամի մասին գրել է Մ. Բրոսսեն իր "Monographie des monnaies arméniennes" աշխատության մեջ: Դրամը պղնձից է և պարկանում է Աղվանքի հայ Բագրատունի թագավոր Գորիկին: Գեներալ Բարպուլոմեյն իրեն ուղարկել է Բրոսսեի հրատարակած նկարը, դրամի բնօրինակը գրնվում է Մոսկվայում՝ իշխան Ալեք. Գազարինի մոտ: Այդ դրամը հիմք է փալիս հասարակորեն խոսելու Աղվանքի հայ Բագրատունի թագավորների մասին: Դրամի մի երեսին Տիսուս Զրիսպուսի նկարն է, իսկ մյուսին՝ Մեսրոպափառ հայերենով գրված է. «Տեր օգնէ Կորիկէ Էկորապալարին»: Այս դրամական հուշարձանը փալիս է շաք հարցերի պարասխաններ: Այնուհետև Վ. Լանգլուան խոսում է ռուս գիտնական-ճանապարհորդ Սևաստիանովի դրամագիտական հետազոտությունների մասին, իսկ վերջում խոր ափսոսանք է հայտնում արաբական դրամների գիտակ ու իր բարեկամ Մորեի մահվան

համար և հույս հայտնում, թե նրա արաբական դրամներին վերաբերվող հոդվածները կշարունակվեն փպագրվել հանդեսում:

* * *

Վիկտոր Լանգլուայի հայագիտական ժառանգության մեջ մի առանձին փեղ են գրավում հայ դիվանագիտության պարմությանը նվիրված հետազոտությունները: Դրանց մեջ երևելի է հափուկապես "Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royal de Roupéniens" աշխատությունը, որը լույս է փետել 1863-ին Վենետիկում («Գանձարան Նայասարանի հրովարտական կամ Տիշարակարան Ռուբինյան թագավորական դիվանագիտության»): Աշխատության աջակիցը եղել է Գևորգ Նյուրմյուզյանը, որին էլ ընծայվել է այս ուսումնասիրությունը: Աշխատության նախաբանում հայագետն ասում է, թե իր ուսումնասիրությունը փաստ փարիների փքնաջան աշխատանքի արդյունք է, որի նյութերը հավաքել է Կիլիկիա կափարած գիտական այցելության ժամանակ, քաղել է դրանք նաև XIII-XIV դարերի խաչակրաց արշավանքներից մնացած փաստաթղթերից: Նրապարակված նյութերը ձեռք են բերվել հիմնականում Արևմտյան Եվրոպայի արխիվներից՝ Վենետիկից, Ճենովայից, Թուրինից, Փարիզից, Մադրիդից և Բեռլինից:

Աշխատությունը բաժանվում է երկու մասի՝ 1) պարմական ներածություն, որը կիշեփացնի բնագրերի ճիշտ ընկալումը, 2) ժողովածու պարմական փաստաթղթերի, որոնք հասել են Մսի թագավորներից: Վերջում նա իր երախտագիտությունն է հայտնում Մ. Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության հայրերին, որոնք ձեռնարկեցին այս գրքի հրատարակությունը և հիշեցնում է, թե Մխիթարյանների հոչակավոր ակադեմիայի փպարանից դուրս են եկել այնպիսի նշանավոր գրքեր, ինչպիսիք են՝ Եվսեբիոսի ժամանակագրությունը, Փիլոնի և հայ դասականների գործերը: Այս հետազոտության 101 մեծաղիր էջերը զբաղեցնում է ընդարձակ ներածությունը: Թագավորական դիվանների գոյության մասին խոսել է դեռևս Մովսես Խորենացին իր «Նայոց պարմության» մեջ: Բոլոր թագավորությունների ժամանակ՝ Արշակունիների, Բագրատունիների, Ռուբինյանների, հայերն ունեցել են թագավորական դիվաններ և սովորություն են ունեցել եկեղեցիների, սուրբ շինությունների վրա փորագրել կարևոր պարմական փաստերը: Այդ արձանագրություններն ունեցել են կարևոր նշանակություն, նրանք պահպանվել են պարերի վրա՝ չնայած ավերիչ հարձակումների: Նարձակումների ժամանակ այրել են ու ոչնչացրել պալատներում

³⁹ Նույն փեղում, էջ XVIII.
⁴⁰ V. Langlois, Une monnaie de Gorig, Dynaste Bagratide de l'Arménie, Lettre de M. Victor Langlois à M. R. Chalon, président de la Société royal le de numismatique, Paris, 14 fevrier, 1866.

պահվող գրվածքները, սակայն արձանագրությունները մնացել են: Արձանագրությունները, որոնց օգնությամբ կարելի է վերականգնել Բագրատունիների ժամանակաշրջանի եկեղեցական հրովարտականները, բավականին շատ են: Արձանագրությունները պարունակում են կարևոր փաստեր, քիչ խոսքերով: Նրանք ունեն կայուն բովանդակություն՝ կառուցողի կամ նվիրաբերի անունը, նրա կապերը, եկեղեցու անունը, կառուցման կամ նվիրաբերության թվականը: Այդ արձանագրությունների ոճը հիշեցնում է հրովարտականների ոճը: Ակադեմիկոս Մ. Բրոսսեն իր աշխատություններում, օրինակ, փայագրել է նման արձանագրությունների բազմաթիվ օրինակներ: Նա փայագրել է Նովհանավանքի կոնդակները: Առանձին ենթախորագրերի փակ Վ. Լանգլուան խոսում է Ռուբինյանների հրովարտականների մասին, որոնք եղել են, սակայն այրվել են, երբ Եգիպտոսի մահմեդականներն ավերում էին Կիլիկիան: Դրանց մի մասը մնացել է Եվրոպայի պեղական արխիվներում, և միակ վկայություններն են, որոնցով վերականգնում են Նայաստանի քաղաքացիական արխիվները՝ Ռուբինյանների փրկապետության շրջանում: Պահպանված են երկու կարևոր հրովարտականներ՝ մեկը վերաբերում է 1201 թվականին և կապվում է Լևոն Երկրորդի հետ, որը Ճենովայի վաճառականներին տրված արտոնությունների մասին է խոսում, և երկրորդը ստեղծվել է 1307-ին և ուղղված է Վենետիկի վաճառականներին: Վ. Լանգլուան ասում է, թե Սսի թագավորական դիվանը վերականգնելու համար ինքը որքան երկար է շրջել Եվրոպայում՝ բացի Վենետիկից, Ճենովայից ու Թուրինից, այցելել է Նեապոլ, Մալթա, Ֆլորենցիա, Պիզա, Բեռլին քաղաքները: Նա թվում է մի շարք իրավերեն գրքեր, որոնք կարևոր նյութ են մատակարարել իրեն, հիշատակում է նաև Մխիթարյանների «Բազմավեպը»: Նրա կարծիքով հայերը մինչև Կոստանդնուպոլսի անկումը՝ 1453 թվականը, սերտ կապերի մեջ էին Նունաստանի և ապա Բյուզանդիայի հետ: Պարմիչներից հայրնի է, որ եղել է նամակագրություն XIII-XIV դարերում Ռուբինյանների և Բյուզանդիայի միջև: Ամենից շատ փաստեր՝ հայ պեղական գրագրությանը վերաբերող, պահպանվել են Իտալիայում՝ հավկապես Թուրինում, Վենետիկում, Նեապոլում, Մալթայում: Կան Ճենովայի թագավորական դիվանում փաստաթղթեր, որոնք վկայում են Լևոն Երրորդի մշակած մաքսային և վաճառականական կանոնների մասին՝ ճենովացիների համար: Տասներեքերորդ դարում ամուր կապեր են եղել Սսի թագավորական փան և Ճենովայի հանրապետության միջև:

Սուրբ Մարկոսի գրադարանը, որը գտնվում էր դուքսերի պալատում, ուներ մի շատ կարևոր ձեռագիր հայ-վենետիկյան առևտրա-

կան կապերի վերաբերյալ: Այդ ձեռագիրը բնագրի պարճենն է և գտնվում է Վենետիկում:

Միցիլիայի և Նեապոլի հետ Կիլիկիայի հայկական թագավորության կապերը շատ սերտ չեն եղել, դրանք որոշ զարգացում են ստացել երիտասարդ Լևոն Նինգերորդի ժամանակ, որն ամուսնացել է Միցիլիայի մի արքայադստեր հետ: Բեռլինում՝ թագավորական արխիվում է գտնվում Տեպոնյան օրդենի մի հրովարտակը, որի մեջ խոսվում է հայ արքունիքի հետ եղած կապերի մասին: Փարիզի կայսերական դիվանում փաստեր կան Նայաստանի վերջին թագավոր Լևոն Վեցերորդ Լուսինյանի մասին, որը վախճանվեց 1393-ին Փարիզի Սելեսթին վանքում: Բարեբախտաբար անսպասելի Մոնպելիեի արխիվներում գտնվեցին երկու հրովարտականներ՝ գրված 14-րդ դարի առաջին կեսին՝ թագավորներ Օշինի և Լևոն Նինգերորդի կողմից: Լոնդոնում կատարած հետազոտությունները Վ. Լանգլուային որևէ կարևոր արդյունքի չեն հասցրել: Բարսելոնայի, Մադրիդի և Մեգովիայի դիվաններում գտնվել է միայն մի փաստաթուղթ, որը պարմում է Լևոն Վեցերորդի Եգիպտոսում գերված լինելու և նրա՝ Իսպանիայում գտնվելու մասին, երբ նա ազատ արձակվեց Կահիրեի սուլթանի միջոցով:

Վ. Լանգլուան առանձնահատուկ ծանրանում է Ռուբինյանների պալատական հրովարտականների դարձվածների, գրելաոճերի, կայուն բանաձևերի վրա: Լևոն Երկրորդի ժամանակ որոշակի փոխվում է հայերենի պեղական լեզվի գրելաոճը: Նրա մեջ ներթափանցում են օտարամուտ բառեր, ֆրանկների ազդեցությունը խաչակրաց արշավանքների շնորհիվ դառնում է ակնհայտ: Ստեղծվում է մի լեզու, որի մեջ մեծ տեղ են գրավում Լևանտի երկրների հատուկ տերմինները: Կիլիկյան հայ թագավորները եվրոպական արքաների նման իրենց հրովարտականներում օգտագործում էին ստորագրություն և կնիք: Լևոն Երկրորդի գրություններում օգտագործվում էր հետևյալ բանաձևերը. «և վասն առաւել հաստատութեան ձեռնագրեցաք մերով սովորական բարձր ձեռնագրով»⁴: Կամ Լևոն Նինգերորդը, հետևելով իր նախորդների ոճին, գրում էր. «և յաղագս առավել հաստատութեան ձեռնագրեցաք մերով թագաւորական բարձր ձեռնագրաւս»: Կիլիկիայի հայ թագավորներն իրենց անվան դիմաց դնում էին խաչ. «† Ներում Թագաւոր Նայոց», «† Լևոն Թագավոր ամենայն Նայոց»: Լևոն թագավորի դրամի երեսի կողմի վրա գրված է՝ «† ԼԵՒՈՆ ԹԳՐ ԱՄՆԵԱՅՆ ՆԱՅՈՅ», թագավորը երևում է դեմքով, թագը գլխին, հագած արքայական զարդերը, նստած գահի վրա, որը պահվում է երկու առյուծներ-

⁴ V. Langlois, Le Trésor des chartes d'Arménie ou cartulaire de chancellerie royal des Roupéniens, Venise, 1863, p. 16.

րի միջոցով, աջ ձեռքին բռնած է խաչակիր գունդը, ձախին՝ շուշան ծաղիկը: Դրամի հեղինակը կողմում գրված է՝ «† ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ», նկարված է առյուծ, ձախից քայլող՝ բռնած կրկնակի խաչ, դիմացը՝ մի բուսմբ:

Լևոն Հինգերորդը Միցիլիա գրած հրովարտական վերջում ավելացնում է. «և կնքեցաք արքունական ոսկի Վուլովս»:

Վ. Լանգլուան ներկայացնում է հին Հայաստանի քաղաքական կարգը՝ սկսած Հայկ նահապետից, շարունակում է Ասորեստանի, Պարսկաստանի Աքեմենյանների հետ ունեցած հարաբերությունները, Սասանյանների և հայ Արշակունիների հարաբերությունները, երկրի ֆեոդալական բնույթը, նախարարների և թագավորների հարաբերությունները: Քրիստոնեության ընդունումից հետո պետական կարգը նորոգվում է ըստ քրիստոնեական կրոնի: Այս հին կարգը նոր փոփոխությունների է ենթարկվում Կիլիկյան թագավորների ժամանակ: Լևոն Երկրորդն իր պետական կարգի մեջ մտնում է արևմուտքի ձևերը: Հայ թագավորն իր թագը ստանում էր հռոմի պապից և Գերմանիայի միապետից. փաստորեն կրկնակի վասալ էր: Լևոն Երկրորդը ձևավորում է իր երկրի դասերի իրավունքները: Ազնվականները՝ բարոնները, ունեին իրենց հողափարածքներն ու դոյակները: Նրանք ենթարկվում էին արքային: Հոգևորականները նույնպես ունեին իրենց փարածքային իրավունքները: Հասարակության առաջին դասն էին համարվում թագավորը, ազնվականությունը, բարձրաստիճան հոգևորականությունը, երկրորդ դասին էին պատկանում ցածրաստիճան ազնվականները, գյուղացիները, նվաճված փարածքների բնակիչները, այսինքն՝ փարբեր ազգերի մարդիկ, որոնք ապրում էին այդ փարածքում մինչև հայերի գերիշխանության հաստատվելը: Բարձր ազնվականության մեջ մտնում էին 11-րդ դարում Հայաստանից գաղթած նախարարական փոխների ներկայացուցիչները: Ազնվականությունից հետո եկող մարդիկ բաժանվում էին երկու մասի՝ բուրժուաներ (բուրժե)՝ այսինքն՝ քաղաքային բնակչությունը և գեղջուկ շինականները: Մյուսինքն «Դատաստանագրքում» հիանալի ներկայացված են այդ խավերը: Լևոն Երկրորդի ժամանակ հաստատվեցին նաև իրավական օրենքներ:

Այնուհետև Վ. Լանգլուան մանրամասն ներկայացնում է ֆեոդալների իրավունքները, հայ բնակիչների օրենսդրական իրավունքները և արքասահմանցիներին տրվող արտոնությունները: Վ. Լանգլուան Լևոն Երկրորդին որոշ առումով համարում է սահմանադրական հարցերի նորարար: Այս առումով հարույկ նշանակություն է փալիս նշանավոր հոգևորական, Տարսունի և Լամբրոնի արքեպիսկոպոս Ներսես

Լամբրոնացու «Թուրթ առ Լեւոն արքայն Հայոց» նամակին⁴²: Ներսես Լամբրոնացին գրում է Լևոն Երկրորդին՝ իրեն Մեծ Հայքի հոգևորականներից պաշտպանելու համար, որոնք նրան մեղադրում էին ազգային արմատներից հեռանալու հարցում: Այս նամակի որոշ հարվածներ օգնում են հասկանալու մի շարք անուններ, որոնք եվրոպացի հայագետներին ծանոթ էին միայն լատինական փառադարձությամբ: Վ. Լանգլուան այդ համարում է ամենակարևոր փաստերից մեկը: Ներսես Լամբրոնացին առաջարկել էր օգտագործել Ամիր, Նեճուպ, Մարգպան, Սպայասալար, Միր, Պրոքսիմոս, Գունդուստապալ, Մարաջախար, Ասպետ, Լեճ բառերը⁴³:

Աշխատության երրորդ գլխում ներկայացվում է Կիլիկյան հայկական թագավորության կազմավորումը:

Առաջին բերդերը, որոնք հայերը գրավեցին, մեծ մասամբ պատկանում էին հույներին և շարք քիչ՝ մահմեդականներին: Ք.ժ.հետո՝ 1100 թվականին, Քեսունի բերդը և Մարաշը պատկանում էին Գող

⁴²Տե՛ս Ընտիր Մարենագիրք, Գ, Կաթողիկոս Տղա, Ն. Լամբրոնացի, Նամականի, Վենետիկ, 1838:

⁴³ Մեկ ուրիշ կարևոր աշխատության մեջ՝ "Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la Dynastie Roupénienne, d'après les documents orientaux conservés dans les dépôts d'archives de l'Europe, St. Petersburg, 1860", Վ. Լանգլուան 54-րդ էջում զեկտել է Կիլիկյան Հայաստանում ընդունված փոփոխությունը՝ աղյուսակում նշելով բառի ծագումը (հունական, արաբական, ֆրանկների) և դիմացը ֆրանսերեն իմաստը: Կիլիկյան Հայաստանի սահմանադրությամբ հասարակության մեջ փարբեր աստիճան ունեցող մարդկանց համար գործածվել են հետևյալ բառերը՝

1.	Թագավոր
2.	Թագակիր
3.	Կոնեպարլ
4.	Մարաջախար
5.	Սենեսգալ
6.	Պրոքսիմոս
7.	Նեջուպ
8.	Թրաններես
9.	Դուքս
10.	Կոմս
11.	Բարոն
12.	Ասպետ
13.	Կիո
14.	Պայլ
15.	Լեճ
16.	Ամիր
17.	Սերաստոս
18.	Պանսերաստոս
19.	Մարգպան կամ Մարգպետ
20.	Բուրժես

Վասիլին, 1076-ին Օշինը՝ Նեթունյան գերդաստանի գլխավորը, փերն էր Լամբրոնի, իսկ նրա որդին՝ Նեթուն Առաջինը փրում է Տարսունին: Լեռնային Կիլիկիան գրավվում է երիտասարդ Ռուբենի կողմից, իսկ նրա որդի Կոստանդինը գրավել էր Տավրոս լեռների շաք հատվածներ՝ նախքան իր մահը: Լևոն Երկրորդի ժամանակ Կիլիկյան Նայաստանն արդեն ուժեղ պետություն էր՝ լավ պահպանվող սահմաններով: Այս պարագան է ստիպում Գերմանացի միապետին Լևոն Երկրորդին ճանաչելու որպես Կիլիկիայի թագավոր, փիլոսոփ, որը պահպանվեց մինչև 1375 թվականը, մինչև վերջին թագավոր Լևոն Վեցերորդի գահընկեց լինելը:

Երկրի ողջ հողի փերը Լևոն Երկրորդ թագավորն էր, ամեն անհար՝ ազնվական և ոչ ազնվական, թագավորի մարդն էր և ուղիղ գծով հպարակվում էր նրան: Նայաստանի թագավորը հպարակվում էր միայն Աստուծուն: Դրա համար էլ մեծ մասամբ Ստուն հատված Ռուբինյանների դրամներն ունեին «Կարողութեամբն Աստուծոյ» մակագրությունը: Լևոն Երկրորդը արտաքին աշխարհում վասալական կախման մեջ էր Գերմանիայի միապետից և Ղոմի պապից: Ներագայում Նեթուն Առաջինը կախման մեջ է ընկնում Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս Իններորդից: Վ. Լանգլուան ժամանակագրական կարգով թվարկում է Կիլիկյան հայ թագավորներին, գահակալության թվերով՝ սկսելով Ռուբեն Մեծից (1080թ.) և ավարտելով Լևոն Վեցերորդ Լուսինյանով (1393թ.)⁴⁴:

Այնուհետև Վ. Լանգլուան բացատրում է, թե ինչ արտոնություններ ու պարտականություններ ունեին ազնվականներն ու բարոնները: Նույն ձևով մանրամասնորեն մեկնաբանվում են կաթողիկոսի և հոգևորականների իրավունքներն ու պարտականությունները: Որոշ ժամանակահատված Կիլիկիայում և Մեծ Նայքում միաժամանակ կային երկու կաթողիկոսներ: Գրիգոր Վկայասերը նստում էր Կիլիկիայում՝ 1065-ից մինչև 1105-ը, իսկ Բարսեղ կաթողիկոսը Անիում՝ 1081-ից մինչև 1113-ը: Ներագայում այս երկուսին փոխարինում է Գրիգոր Երրորդ Պաղատունին, որը նստում է Ղոմկայում:

Ներագայում կաթողիկոսական աթոռը փեղափոխվում է Միս: Նայագետը բերում է Կիլիկյան հայ կաթողիկոսների ցուցակը՝ սկսած Գրիգոր Պաղատունուց մինչև Պողոս Առաջինը (1374-1376թթ.): Վ. Լանգլուան խոսում է Ղոմի պապի միարարական ջանքերի մասին, որոնք փապավում են Մեծ Նայքի նշանավոր հոգևորականների անգիջում պայքարի հետևանքով: Ներկայացվում է Կիլիկյան Նայաստանի

⁴⁴ V. Langlois, Le Trésor des chartes d'Arménie ou cartulaire de chancellerie royal des Roupéniens, Venise, 1863, p. 56.

հոգևորական քահանայապետությունը: Երկար էջերով պարկերված են խաչակիրների ժամանակ եղած փոխհարաբերությունները, Տևոնյան օրդենի կարարած դերը՝ սկսած Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի ժամանակներից: Տևոնյան օրդենի գլխավորները Լևոն Երկրորդի ժամանակ փրում էին Կիլիկիայի մի շարք կարևոր բերդերի: Կիլիկիայում իրենց ներկայացուցիչներն ու համայնքներն են ստեղծում իրավացի երեք ծովային հանրապետությունները՝ հարկապես ճենովան և Վենեփիկը: 1216 թվականին ճենովացիները մեծ արտոնություններ են ստանում Կիլիկիայում: Ճենովացիներն առաջինն էին, որ վաճառականական արտոնություններ ստացան Նայաստանում, նրանց անունը հաճախ է փրվում բոլոր արևմտյան այցելուների կողմից, որոնք գալիս էին Արևելք: Վ. Լանգլուան փեսել է ծովափնյա այն աշտարակները, որոնք դեռ իր ժամանակ կոչվում էին «Ճընիվիս-կալեսի» ("châteaux génois")⁴⁵:

Բայցևայնպես վենեփիկցիները Նայաստանում ունեին առևտրական մենաշնորհ երկար փարիների ընթացքում: Վենեփիկցիները նույնպես Կիլիկիայում հիմնել են եկեղեցի և առևտրական փներ: Այնուհետև Վ. Լանգլուան գրում է Պիզայի և Ֆլորենցիայի՝ Կիլիկիայի հետ ունեցած առևտրական և դիվանագիտական հարաբերությունների մասին:

Առանձին ենթագլխում "De l'importation et de l'exportation.- Monnaie, poids et mesures"⁴⁶ («Ներամուծումը և արտահանումը, Դրամները, կշիռները, չափերը»), ներկայացված են առևտրի հետ կապված այն ժամանակվա չափանիշները:

Արևմուտքի վաճառականները Կիլիկիա էին բերում մեծ քանակի ապրանքներ՝ ցորեն, գարի, գինի, ձեթ, մեփաքս, կրավ, Եվրոպայում գործված մահուդ, մեփաքյա զգեստներ, շաքարավազ, կորալներ, թանկարժեք մեփաղներ, օճառ և զենք: Բերվում էին Փարիզում պարաստված գոփիներ, դանակներ, հայելիներ, մոմեղեն: Իսկ Կիլիկիայից փանում էին փարբեր փեսակի սպրուկներ, ձիեր, գոմեշներ, եզներ, ոչխարներ, կաշիներ, հավեր և ձվեր: Տանում էին նաև Տավրոսի լեռների անտառներից կտրված փայտանյութ, լեռան հանքավայրերից հանված մեփաղներ, աղ, սննդարար և յուղոտ հափիկեղեն, բամբակ, մեփաքսի բոժոժ: Բայց Կիլիկիայի հայերի ամենահիմնական զբաղմունքը Ասիայից քարավաններով բերված ապրանքների մթերանոցներ պահելն էր, որոնք հետո Կիլիկիայի միջոցով ուղարկվում էին Եվրոպա: Այդ երկրներն էին Պարսկաստանը, Ննդկաստանը, Թա-

⁴⁵ Նույն փեղում, էջ 85:

⁴⁶ Նույն փեղում, էջ 96:

թարների երկիրը:

Կիլիկյան Հայաստանի դրամները հափվում էին Սսի և Տարսունի արհեստանոցներում, որոնք ոսկուց, արծաթից և պղնձից էին պարաստում դրանք: Լևոն Երկրորդից մինչև Լևոն Հինգերորդը Հայաստանում եղել են բազմաթիվ դրամական ռեֆորմներ: Չափերն ու կշիռները Կիլիկյան Հայաստանում հարմարեցված էին Արևմուտքի հետ: Բաժնի վերջում Վ. Լանգլուան ակնարկ ունի նաև իր ժամանակի առևտրի վերաբերյալ:

1288 թվականի դեկտեմբերի 23-ին Կիլիկիայի Լևոն Երրորդ թագավորն առևտրական արտոնություն է փվել Ճենովային: Վ. Լանգլուան գրքում բերում է այդ արտոնագրի հայերեն բնագիրը և կողքին զեպեղում ֆրանսերեն թարգմանությունը: Արտոնագիրը պահվում է Թուրին քաղաքի դիվանում: Առաջին անգամ փայագրվել է Մեն Մարտենի կողմից⁴⁷: Լևոն Երրորդի արտոնագրում պարզորոշ երևում է 13-րդ դարի Կիլիկյան Հայաստանի դիվանագիտական լեզվի մակարդակը, թվարկվում են երկրի սահմանադրական օրենքները՝ արքայազնների վերաբերյալ, թվարկվում են այն ապրանքները, որոնց երկկողմանի շրջանառությունը պետականորեն թույլատրվում է: Նպատակահարմար է ներկայացնել այսպեղ արտոնագրի սկզբի և ավարտի հարվածները.

«[Յանուն հաւր և Որդոյ և] սուրբ Նոգոյն ամեն. Այս մեր թագաւորական բարձր հրամանք է, և հաստատութեան սիգեղ, Լևոնի ճշմարիտ ծառայի Աստուծոյ և նորին շնորհաւք և ողորմութեամբ թագաւորի ամենայն Հայոց, զոր պարգևեցաք աստուածայիաստապ գումնին

Ճնվիզացն, ի խընդոյ պատուելի եւ իմաստուն իշխանին, մեծապարվեալ վիզայրին, Ճնուվիզացն գումնին ծովու այս դեհիս և մեր թագաւորութեանս կատարեալն հաւարարիմ սիրելոյն սիր Պենէթ Չաքարէին: Վասն Ճընուվեզ վաճըռկներոյն, որ լինի իրենց սահմանն այսպէս. յառաջ որ մեր քաղքնոյն որ ի մեր ձեռք կան, նայ բաժերն ու իրաւներն լինի որպէս Այասուն է, զարդ էլ ի յայն փեղեսպընոյն, որ ի սիգեղն գրած կայ, և զինչ իսկի իրք ծախեն ի շուկայն սամսրով...»: «...Եւ արդ յայսմ հետք և առ յապայ չունի ոք իշխանութիւն ի մեր թագաւորութեանս ամենայն հնազանդացն ոչ ի մեծայմեծացն և ոչ ի փոքունցն՝ մեր թագաւորական բարձր հրամանացս հակառակ կալ, կամ աստուածայակա գումնին Ճընուվիզացն՝ ուժ կամ նեղութիւն առնել կամ այլ ավելի հարկ կամ իրաւունս պահընջել, այլ այնպէս մընասցէ հաստատուն որպէս հրամայել ենք: Վասն որոյ պարգևեցաք զմեր թագաւորական բարձր հրամանքս և զպատուելի սիգեղս: Եւ վասն ա-

⁴⁷ Նույն փեղում, էջ 154:

ռաւել հաստատութեան ձեռնայգրեցաք մերով սովորական բարձր ձեռնագրովս. ի թվականիս Հայոց ՉՃ ԼԷ, և ի փոքր թուականիս յերկուքն, յամսեանս դեկտեմբերի ի ԻԳ. Հաստատուն է կամաւքն Աստուծոյ. Գրեցաւ արգահատութեամբ Նեթում ջանցլերին նուաստ ծառայի Աստուծոյ. և սուրբ արքայիս շնորհողի այսմ պարգևիս:

Եւ Ճընուվեզ որ լինի յերկիրս բնակութեամբ իր կենալն, ու սրանայ հայրենիք որ լինի ի կընկան դեհաց կամ ի մեր թագաւորութենս փուրք, ու մեռնի անտիաթիկ ու անժառանգ, նայ իր ինչքն զարդ ի հայրենեստներոյն՝ դառնայ ի գումնին ձեռք, և հայրենիքն դառնայ ի պարոնութեանն ի ձեռքն:

† Լեւոն թագաւոր Հայոց»⁴⁸:

Հայաստանի դիվանագիտության, իրավաբանության առումով բացառիկ հետաքրքրություն ունի Վիկտոր Լանգլուայի "Essai historique et critique sur la constitution social et politique de l'Arménie sous les rois de la Dynastie Roupénienne" աշխատությունը՝ լույս տեսած Պեփերբուրգում, 1860-ին: Այս հետազոտության որոշ փաստեր և դրույթներ կրկնվում են "Le Trésor des chartes d'Arménie ou cartulaire de chancellerie royal des Roupéniens" գրքում (1863):

"Essai historique et critique sur la constitution social et politique de l'Arménie sous les rois de la Dynastie Roupénienne" աշխատության 21-րդ էջից մինչև 37-րդ էջը ժամանակագրական կարգով ներկայացված են Կիլիկյան հայ թագավորների հրովարտականներն ու բանակցային կապերի վկայությունները՝ սկսած Լևոն Երկրորդի դիվանագիտական հարաբերություններից մինչև Լևոն Վեցերորդ, Լուսինյանի 1392-ի հուլիսի 20-ին գրած կրակը⁴⁹: Գրքի առաջին գլուխը կոչված է «Հայաստանի քաղաքական-փոքրասական կառուցվածքը Ռուբինյանների ժամանակ»: Այն սկսվում է պարմական ակնարկով՝ Պարույր Սկայորդուց, հասնում է պարթև Վաղարշակ արքային, որն առաջինն է սահմանում Հայաստանի նախարարական դասերը և նախարարական բարձերը:

Ավանդույթը, որը սպեղծվել էր Հայաստանում երկար դարերի ընթացքում, շարունակում են Կիլիկյան թագավորները, որոնք կախարում են նաև մեծ թվով նորամուծություններ, փոխում են անգամ նախարարական հագուստի ձևերը՝ դրանք նմանեցնելով եվրոպականին: Հայաստանում երկրի գլխավոր զորահրամանատարը կոչվում էր

⁴⁸ Նույն փեղում, էջ 158:

⁴⁹ V. Langlois, "Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la Dynastie Roupénienne, d'après les documents orientaux conservés dans les dépôts d'archives de l'Europe, St. Petersburg, 1860", p. 37.

սպարապետ. Ռուբինյանների օրոք այս պաշտոնը կոչվում է կոնե-
տար (գունդսպար): Վիկտոր Լանգլուան ներկայացնում է Կիլիկիա-
յի սպարապետների ցանկը՝ սկսած Պաղտինից՝ 1188-ից և հասնում
է մինչև 1395 թվականը՝ մինչև Ղուվհան Բաբինը: Մանրամասն ներ-
կայացվում են պալատական բոլոր պաշտոնները՝ սենեկապետը-մե-
ծած ջամբլան ("alternation du mot chambellan")⁵⁰, Պրոքսիմոսը, որը
թագավորի գանձապահն էր, պայլը հյուպարոսն էր, մինապանը՝ նա-
վահանգիստների պետը:

Ուսումնասիրության 62-րդ էջում գծված է Ռուբինյան հայ թագա-
վորական գերդաստանի փոհմածառը, իսկ 64-րդ էջում անուններով
նշվում են հայ ազնվականները: Վ. Լանգլուան մանրամասն գրում է
նաև հայ հոգևորականների մասին, ներկայացնում հայ կաթողիկոս-
ների ցուցակը Կիլիկիայի հայկական թագավորության ողջ ընթաց-
քում: Այդ ցուցակն է⁵¹.

Նոսմկլայում

- 1113թ. – Գրիգոր Երրորդ Պահլավունի:
- 1166թ. – Ներսես Շնորհալի, Կլայեցի:
- 1173թ. – Գրիգոր Տղա:
- 1180թ. – Բարսեղ:
- 1193թ. – Գրիգոր Նինգերորդ, Մանուկ:
- 1195թ. – Գրիգոր Վեցերորդ, Ապիրապ:
- 1202թ. – Ղուվհաննես Յոթերորդ, Մեծաբարո, Սսեցի, հանվել է պաշ-
տոնից 1203թ.:
- 1203թ. – Անանիա Մեբասպացի, եպիսկոպոս, բռնազավթել է կաթո-
ղիկոսական աթոռը 4 փարի:
- 1203թ. – Դավիթ Երրորդ:
- 1206թ. – Ղուվհաննես Յոթերորդը վերահաստատվել է իր աթոռի վրա:
- 1220թ. – Կոստանդին Առաջին Բարձրբերդցի:
- 1268թ. – Նակոբ Առաջին Գիպնական:
- 1287թ. – Կոստանդին Երկրորդ, հանվել է պաշտոնից:
- 1290թ. – Ստեփանոս Չորրորդ Խախ գյուղից, գերի է փարվել Եգիպ-
տոսի մահմեդականների կողմից:

⁵⁰ Նույն փեղում, էջ 56:

⁵¹ Ցուցակում եղած որոշ թվականներ փարբերվում են առավել ճշգրտված և նոր հրա-
պարակված «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ» ժողովածուից (տե՛ս Ամենայն Հայոց
կաթողիկոսներ, խմբագրությամբ Պ. Ղուվհաննիսյանի, Մրահղացել, կազմել և հրապար-
ակել են Վ. Մարկոսյանը, Ա. Իսոյանը, Երևան, 2001: Ժողովածուն սկսվում է հայ ա-
ռաջին կաթողիկոսից՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչից և հասնում է մինչև արդի ժամանակի
հայ եկեղեցու առաջնորդ Գարեգին Բ Ներսիսյանը):

- Սսուն
- 1294թ. – Գրիգոր Յոթերորդ, Անավարզեցի:
- 1307թ. – Կոստանդին Երկրորդ, վերահաստատվել է իր պաշտոնում:
- 1323թ. – Կոստանդին Երրորդ Լամբրոնացի:
- 1327թ. – Նակոբ Երկրորդ, Անեցի, հանվել է պաշտոնից:
- 1341թ. – Մխիթար Առաջին, Գոնեցի:
- 1355թ. – Նակոբ Երկրորդը վերահաստատվել է իր պաշտոնում:
- 1359թ. – Մեսրոպ Առաջին, Արտազեցի, նախապես եղել է Արտազի
Ս. Թադեի վանքի վանահայր:
- 1372թ. – Կոստանդին Չորրորդ:

1374թ. – Պողոս Առաջին, Սսեցի: Կաթողիկոսության անջատումը:
Կաթողիկոսական աթոռը վերադարձվում է Էջմիածին, սակայն Սսի
կաթողիկոսությունը շարունակում է իր առանձին ընթացքը⁵²:

Վիկտոր Լանգլուան գրում է եվրոպացի խաչակիրների կրոնական
հաստատությունների և Կիլիկիայի հոգևոր կյանքի վրա նրանց ունե-
ցած ազդեցության մասին: Աշխատության ողջ երրորդ գլուխը նվիր-
ված է Ռուբինյան Հայաստանի առևտրին, արդյունաբերությանը,
մաքսային գործին, դրամներին, չափ ու կշռին:

* *
*

Խիստ ուշագրավ հեղափոխություն է նվիրել Վ. Լանգլուան Կիլի-
կյան Հայաստանի և Ճենովայի հանրապետության միջպետական
կապերին: Այդ ուսումնասիրությունը որպես զեկուցում ընթերցվել է
Փարիզում 1860 թվականի մայիսի 10-ին⁵³: Ըստ արխիվային նյութե-
րի հայագետն ուսումնասիրել է երկու դարի՝ XIII-XIV միջպետական
կապերը: Վ. Լանգլուան իրավերենով դնում է մի հարված Տորկվադո
Տասսոյի «Ազապագրված Երուսաղեմ» պոեմից: Խաչակիրներն ազա-
պագրում են Երուսաղեմը, ֆրանկները հաղթանակած փիրում են
սուրբ երկրին, ուր հազարամյակից ավելի առաջ Քրիստոսը հայրնի
դարձրեց մարդկանց իր աստվածային գոյության մասին: Խաչակիր-
ների պարերազմներից հետո Իսթախի ծովային հանրապետու-
թյունները փառահեղ ձևով փարածեցին իրենց գերիշխանությունը

52 V. Langlois, "Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie
sous les rois de la Dynastie Roupénienne, d'après les documents orientaux conservés dans les
dépôts d'archives de l'Europe. St. Petersburg., 1860", p. 70-71.

53V. Langlois, Mémoire sur les relations de la République de Gènes avec le royaume chrétien
de la Petite Arménie, pendant les XIII et XIV siècles, Paris, 1860.

գրավված փարածքների վրա: Ասորիքում ֆրանկների ունեցած հաջողությունները նպաստեցին, որ Պիզայի, Ճենովայի, Վենետիկի նավերն իրենց ուղղությունը վերցնեն դեպի Արևելք և մտածեն նոր ձևով զարգացնել առևտուրն ու արդյունաբերությունը:

Երկար դարերի ընթացքում Ճենովան Սիրիայի հեփ ունեցել է սերտ առևտրական կապեր, որոնք շարունակական զարգացել են, և այդ կապերն ավելի ամրապնդվեցին խաչակրաց արշավանքներից հետո: Վ. Լանզուան ուսումնասիրել է այդ կապերի ամենահետաքրքիր հատվածը՝ ցավոք չունենալով մեծ թվով հիշատակարաններ: Եղածներն էլ ինքը ձեռք է բերել Թուրիսի և Ճենովայի արխիվներից: 1200 թվականից սկսած մինչև 14-րդ դարը Ճենովայի հանրապետությունը մտել է մի մեծ և նոր հարաբերության մեջ՝ Կիլիկյան Նայասփանին դիմելով որպես իր համար կարևոր գործակից:

Ճենովացիներն ու վենետիկցիները, որոնք եռանդուն ձևով առևտուր էին անում Նայասփանում, այնպեղ հիմնում են իրենց խանութները, կրպակները, եկեղեցիները և այլ գործող հիմնարկներ: Արդեն 13-րդ դարում Կիլիկիայի հայ թագավորները մեծ արտոնություններ են փախս Վենետիկի և Ճենովայի առևտրականներին: Այս արտոնությունը վերաբերում էր ոչ միայն մաքսային գործին, այլ քաղաքացիական ուրիշ խնդիրների ևս: Այդ կապերը բաժանվում են հեփսյալ հինգ կետերի մեջ՝

- 1) Մաքսային սակագները և առևտրական այլ իրավունքներ՝ փրածվող օտարերկրյա ապրանքների վրա:
- 2) Կարգավիճակ և իրավունքներ խորհրդակցածների կամ նավաբեկության ենթարկվածների համար:
- 3) Նրանք, ովքեր ունեն կփակ և կամ չունեն այն:
- 4) Քաղաքացիական և քրեական դատերը:
- 5) Անհատների կարգավիճակը*:

13-րդ դարից սկսած Ճենովայի առևտրականները, որ մինչև այդ առևտուր էին անում Սիրիայի հեփ, սկսում են նոր կապեր հաստատել Կիլիկյան Նայասփանի հեփ: Ասում են, թե առաջին կապերը հաստատվել են արդեն Կիլիկիայի թագավոր Լևոն Երկրորդի ժամանակ: Լևոն Երկրորդը շար շուր հասկացավ, որ ինքը Եվրոպայի հեփ պետք է մտնի նոր կապերի մեջ, հենվի իր հնարավորությունների վրա՝ պետությունը ուժեղացնելու նպատակով: Մի խաղաղության պայմանագիր կնքվեց Լևոն Երկրորդի և Ճենովայի ծովակալ Նիկոլա

Դորիայի միջև, որի հիմքը առևտրական կապեր հաստատելն էր: Բազմաթիվ ժամանակագիրներ պահպանել են այդ բանակցությունների հիշատակումը: Ճենովայի կառավարությունը Նայասփան է ուղարկում Բողուան Ռոժերիոյին բանակցելու համար, որպեսզի Սսի դիվանապունը ճանաչի ծովակալ Նիկոլա Դորիայի ծրագիրը: Տասնչորս փարի հեփո Ճենովացիները, Նայասփանում իրենց ազդեցության մեծանալուց հետո, ուղարկում են նոր բանագնաց Առիգո Ֆերրարիին՝ Ճենովայի դերկոմսին, դեսպանորդների հեփ, Լևոն Երկրորդին համոզելու, որ իրենց փրվեն ավելի մեծ արտոնություններ քան Վենետիկին: Մի նոր հրովարտակ անմիջապես շարադրվում է 1215 թ. մարտի 15-ին, այն գալիս է Ճենովա, ուր Նիկոլա Դորիայի ջանքերով թարգմանվում է լափիներեն և բաղդափում է հնի հեփ՝ Արտո Ալասենթիուսի կողմից: Այս գործում մեծ դեր է կատարում Լևոն Երկրորդի զարմիկը՝ Ռայմոնդ Ռուբինյանը, որը Անփոքի կառավարիչն էր, նա նպաստում է Ճենովայի ու Կիլիկիայի կապերի ամրապնդմանը: Մի նոր առավել շահավետ արտոնագիր Ճենովայի համար ստորագրվում է 1216-ի փետրվարին: Արդեն Լևոն Երրորդի ժամանակ Ճենովան պահանջում է նոր արտոնագիր: 1288-ին Բենուա Չաքարիան գալիս է Նայասփան և պահանջում է արտոնագրի վերահաստատում: Մեկ փարի անց Բենուա Չաքարիան Միս է գալիս նոր պահանջներով: Բայց Լևոն Երրորդը վախճանվում է, և Նեթում Երկրորդը՝ նրա որդին, գահ է բարձրանում: Կաֆորոն, որը հայտնում է այս ամենի մասին, չի հայտնում, թե արդյոք նոր թագավորն ընդունեց Ճենովացիների առաջարկած փոփոխությունները: Մակայն քաղաքական հեփազա իրադարձությունները հուշում են, թե Նեթում Երկրորդը, նրա եղբայրները այնքան եռանդով չեն լծվում Ճենովացիների գործերին:

Իրականում, փասներեքերորդ դարի վերջին փարիներին Ճենովան Նայասփանում չունեղ նախկին արտոնությունը: Վ. Լանզուան խոսում է Ճենովայի և Կիլիկյան Նայասփանի հեփազա հարաբերությունների մասին՝ շեշտելով, թե դրանք հատկապես ծաղկել են Լևոն Երկրորդի և Լևոն Երրորդի ժամանակ: Ճենովայի առևտուրը ծավալվել է Կիլիկիայի բոլոր հիմնական քաղաքներում: Առաջին պայմանագրից հետո Ճենովացիները Նայասփանում փեր էին փների ու հողերի: Լևոն Երկրորդն իրավունք էր փվել Ճենովացիներին Սսում կառուցել եկեղեցի, փներ, դափարան: Մի քանի փարի անց թագավորը փալիս է նոր արտոնություններ՝ Տարսոնում հողափարածք՝ եկեղեցի, բաղնիք, փուռ կառուցելու և այգի փնկելու համար: Թուրիսի դիվանում հայ-Ճենովական կապերին վերաբերող փաստաթղթերը չորսն են՝

* Նույն փնդում, էջ 294:

- 1) 22 հոկտեմբերի 1268թ.,
- 2) 3 հոկտեմբերի 1270թ.,
- 3) 6 հոկտեմբերի 1271թ.,
- 4) 7 հոկտեմբերի 1271թ.:

Վ. Լանգլուան մանրամասնում է մի շարք փաստաթղթերի փվյալներ (էջ 303-307):

Ավարտելով իր հետազոտությունը՝ Վ. Լանգլուան նկատում է, թե ճենովան իր նավերը միայն Նայասպան չէ, որ ուղարկում էր, դրանք գնում էին նաև Սև ծով, ուր ճենովացիներն ունեին գերիշխող դիրք: Նայագետի կարծիքով դեռ իր օրերում կարելի էր փեսնել ճենովացիների անցյալի հիշատակները, որոնք ունեցել են երբեմնի փայլ, հնում ծաղկուն կյանքով ապրող մի երկրում:

ՎԻԿՏՈՐ ԼԱՆԳԼՈՒԱՆ ԵՎ ՆԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վիկտոր Լանգլուան մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ պարմագրության նկատմամբ՝ այն դիտելով ոչ միայն հայկական դիփակեփից, այլև համընդհանուր պարմության նշանակեփից: Նրա հայագիտական վաստակը այս ուղղությամբ հսկայական է: Նա ուներ գիտական երազանք՝ հայ միջնադարի պարմիչների գործերը թարգմանել ֆրանսերեն և հրատարակել հինգ սովոր հափորների մեջ: Նախախնամությունը թույլ փվեց իրականցնել միայն առաջին երկու հափորների կազմումն ու հրատարակումը¹:

Քանի որ նա զբաղվում էր Կիլիկյան Նայասպանի խնդիրներով, ապա անհրաժեշտ է համարում թարգմանել մի հափված Սմբար Գունդսպարի ժամանակագրությունից, որը հրատարակվում է Մ. Պեփերբուրգում, 1862-ին: Լանգլուան իր թարգմանությանը կցում է անհրաժեշտ նախաբան, որում ներկայացվում են պարմիչի գործը և նրա անձը:

Կիլիկյան Նայասպանի ժամանակագիրների մեջ Սմբար Գունդսպարը զբաղեցնում էր բարձր դիրք, նա կարևոր դեր էր խաղում ոչ միայն Նայասպանի, այլև Փոքր Ասիայի քաղաքական գործերում: Այս ժամանակագիրը Կիլիկիայի թագավոր Նեթում Առաջինի հարազատ եղբայրն էր և երկրի քաջ սպարապետը: Պարմության կարևորագույն հափվածներում նա կարարված դեպքերի ականատեսն ու մասնակիցն էր, հասցրել է ժամանակագրությունը մինչև իր մահը²: Վ. Լանգլուան ասում է, թե հայերը գիտեին Սմբարի ժամանակագրության մասին, սակայն կարծում էին, թե այդ երկը կորած է: Սակայն Կիլիկիայի հոգևորականների ջանքերով ժամանակագրությունը բազմացվել է և բարեբախտաբար դուրս է բերվել երկրից՝ նախքան վերջինիս նվաճվելն ու ամայացվելը մահմեդականների կողմից: Էջմիածնի սուրբ կամարների փակ, ուր հավաքվել են հայ մարտնչագրության գանձերը, իրենց փեղն են գրել նաև Սմբար Գունդսպարի՝ մեծարժեք այդ երկի երկու արտագրությունները: Ավելի ուշ Մ. Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանները ձեռք են բերում Սմբար Գունդսպար-

¹ Վ. Լանգլուայի գործը շարունակեց Մ. Բրոսսեն (փեն Ա. Դոլուխանյան, Մարի Ֆելիսիպե Բրոսսեն հայագետ, Երևան, 2002, էջ 14-60):

² Դեռ հին ժամանակներում նկատվել է, որ Սմբար Գունդսպարի ժամանակագրությունը շարունակվել է ուրիշի կողմից և այն հասցվել է մինչև 1331 թ. (փեն Ստ. Պախասանյան, Պարմութիւն Նայոց, սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1894, էջ 571):

լի ժամանակագրության մի օրինակը, սակայն ձեռագրի անանուն լինելու պարճառով չեն իմանում, թե դա հայոց սպարապետի երկն է: Նույն միջոցին Միքայել Չամչյանցը, որը 18-րդ դարավերջի մեծագույն հայ պարմաբանն էր, կռահում է ժամանակագրության հեղինակի ով լինելը: Կար մի խանգարող հանգամանք ճիշտ կռահելու համար. պարմության մեջ նկարագրվում էին դեպքեր, որոնց ժամանակ Նայասրանի սպարապետը այլևս կենդանի չէր:

Մուքիաս Մոմալը՝ Մյսիթարյան Միաբանության վանահայրը և Մյունյաց արքեպիսկոպոսը, իր “Quadro”-ում (էջ 129) խոսում է Սմբատի և նրա ժամանակագրության մասին: Վ. Լանգլուան Սմբատի ժամանակագրության գրնվելու պարմության մեջ դնում է խորհրդավոր շեշտեր: Այս հանգամանքն առկա է 19-րդ դարի գրեթե բոլոր այն հայագետների մոտ, որոնք իրենց գիտական հետազոտությունների ընթացքում հոգեպես այնքան էին ձուլվել հայ պարմությանը, որ ամեն մի նորույթ, ամեն մի փաստ ընկալում էին ազգային, ավելի շուրջ ազգանվեր գիտնականի հոգու ցնծությամբ: Ահա այդպես նա ներկայացնում է, թե ինչպես Մարի Բրոսսեն Էմիածնում եղած ժամանակ գրել է Սմբատ Գունդսարաբլի ձեռագիրը. «Այս հմուտ արևելագետը այցելել է Էջմիածին 1848-ին և շար է երջանկացել, մի քանի օր հետազոտելուց հետո, գրադարանում Սմբատի ժամանակագրության երկու օրինակը հայտնաբերելու համար»³: Վ. Լանգլուան արձանագրում է նաև Ն. Շահխաթունյանի կատարած դերը այդ խնդրում: Վերջինս պարբերաբար էր Էջմիածնի ձեռագրերի ցուցակը, և դա հեշտացրեց Մ. Բրոսսեի գործը՝ ձեռագրերը գրնելու խնդրում: Առաջին ձեռագիրը թիվ 12 էր, իսկ երկրորդը՝ թիվ 46-ը՝ պարմական գրքերի ցուցակում: Մ. Բրոսսեի կատարածի արդյունքը եղավ այն, որ պարոն Ոսկան Գևորգյան-Նովհաննիսյանցը հրատարակեց հայ սպարապետի ժամանակագրությունը, որը լույս տեսավ 1856-ին Մոսկվայում: Բիչ ժամանակ անց մեկ ուրիշ գիտնական վարդապետ, որը երկար տարիներ ապրել էր Էջմիածնում, գնում է Փարիզ՝ իր հետ տանելով ձեռագրի ընդօրինակություն և այն հրատարակում է Փարիզում, «Շար հայ պարմագրաց» մատենաշարով (“La chronique de Sempad a paru dans un volume in-120, en même temps que celle en vers rimés de Vahram Rapouni; Paris, 1859”) («Սմբատի ժամանակագրությունը լույս տեսավ 12-րդ հատորում, նույն ժամանակ, ինչ Վահրամ Բարունու չա-

³ V. Langlois, Extrait de la Chronique de Sempad, seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivi de celle de son continuateur, comprenant l'histoire des temps écoulés depuis l'établissement des Roupéniens en Cilicie, jusqu'à l'extinction de cette dynastie, St. Petersburg, 1862, p. 2.

⁴ Նույն տեղում: “...սկիզբն ցրմբոս դմն յնրից քրտնս ցրտս՝ մայրոնրս” մայրապատ

փածո ժամանակագրությունը, Փարիզ, 1859)»:

Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրության ձեռագիր մի օրինակ էլ պահվել է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի գրադարանում, որը Վիկտոր Լանգլուային ծանոթ չի եղել: Այդ ձեռագրի նկարագիրը փրված է Ֆրեդերիկ Կոնիբերի կողմից “A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum” ձեռագրացուցակում:

Ֆ. Կոնիբերը այդ ժամանակագրության ձեռագիրը դրել է “Historical and geographical works” բաժնում: Այն ձեռագրացուցակի մեջ կրում է 116 թիվը, զբաղեցնում է ձեռագրի 5-ից մինչև 116 թերթերը: Ֆ. Կոնիբերը գրում է. “Folios 5-116 contain the Chronicle of Sinbat Sparapet, brother of King Hethum I” (“5-ից 116 թերթերը պարունակում են Նեթում արքայի եղբոր Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրությունը»): Վ. Լանգլուայի կարծիքով Փարիզում փպագրված փարբերակը առավել է Մոսկվայի հրատարակությունից, բացի այդ նրանում կան այնպիսի ծանոթագրություններ, որոնք օգնում են ավելի կատարյալ ձևով հասկանալ բնագիրը: Ահա վարդապետ Շահնազարյանի փարիզյան փպագրությունից էլ Վ. Լանգլուան կատարել է իր թարգմանությունը՝ հաշվի առնելով պարոն Ոսկանի փարբերակի փարընթերցվածները:

Վ. Լանգլուան համոզված է, որ թե՛ Մոսկվայի և թե՛ Փարիզի հրատարակումները կատարյալ չեն՝ չնայած երկուսն էլ ավարտվում են 1331 թվականով: Վ. Լանգլուայի կարծիքով Մ. Չամչյանցի օգտագործած («Պարմութինս Նայոց», հ. III) ձեռագիրը ավելի կատարյալ է (այն ներկայացնում է պարմական դեպքերը մինչև 1335 թվականը), քան Էջմիածնի օրինակները: Սմբատ Գունդսարաբլի ժամանակագրությունը շարունակողն անհրաժեշտ չի գրել ամեն ինչ պարմել մանրամասնորեն, այլ ընթերցողներին փեղյակ է պահել իր ժամանակի կարևոր դեպքերի մասին:

Սմբատ Գունդսարաբլի ձեռքով գրված ժամանակագրությունը, ըստ Վ. Լանգլուայի, սկսվում է Ք.ժ.հետո 951-952 թվականներին և հասնում է մինչև 1274 թվականը: 951-ից մինչև 1165-ը Սմբատ Սպարապետը քաղել է Մաթթեոս Ուռհայեցուց և նրա շարունակող Գրիգոր Երեցից: Սակայն հետագա դեպքերը քաղել է երկու արաբ ժամանակագիրներից և Միքայել Ասրուոց: Երբ Սմբատը հասնում է Լևոն Երկ-

⁴ Վահրամ Բարունին Կիլիկիայի Լևոն Երրորդ թագավորի պարվերով չափածո ձևով շարունակել է Ներսես Շնորհալու «Վիպասանութին» պարմական պոեմը՝ այն հասցնելով մինչև 1275 թվականը: Պոեմը նկարագրում է Ռուբինյան թագավորների գործերը (տե՛ս Վահրամ Բարունի, Ուրանաուր պարմութին Ռուբինեանց, Փարիզ, 1859):

⁵ Frederic Conybeare, A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, London, 1913, p. 290.

րորդի թագավորությանը, հանդես է գալիս որպես ականափես, նույնիսկ խոսում է իբրև կաթարված պարսկական իրադարձությունների հիմնական դեմքերից մեկը:

Նրա առաջին շարունակողը, ըստ Վ. Լանգլուայի, չի օգտագործել այլ աղբյուրներ, որովհետև նա եղել է իր նկարագրածի ժամանակակիցը, անձ, որ պարսում է եղածը: Սկսելով 1286-ից՝ իր պարսությունն ավարտում է 1331-ին, մոտ կես դարի պարսություն է ներկայացնում: Ինչ վերաբերում է երկրորդ շարունակողին, ապա չի երևում, թե նա երբ է ապրել և որ պահին է ավարտել իր պարսությունը: Եթե վարդապետ Մարտիրոս Ղրիմեցին, որը պոեմ ունի հայոց թագավորների հաջորդների մասին մինչև Լևոն Վեցերորդ Լուսինյանը, քաղել է իր նյութն ազգային աղբյուրներից, կասկած չկա, թե այս երկրորդ շարունակությունը մասը չի եղել նրա ձեռքի փակ եղած փաստերի:

Սմբարի և նրա շարունակողների ոճը պարզ է, ինչը հափուկ է ժամանակագրությանը և լեզուն ներկայացնում է Ռուբինյանների շրջանի հայերենը: Նրանում երևում են արաբերեն, պարսկերեն բառեր, կարելի է փնտրել նույնիսկ գաղիաբանություն (միջին ֆրանսերեն), որը ցույց է փայլա, թե որքան մեծ է եղել Քայասարանի վրա խաչակիրների լեզվի ազդեցությունը, և որքան արևմտյան ֆեոդալական դարձվածներ ներմուծվել են Տավրոսի լեռնաշղթայի Քայասարանի կյանքում: Սմբարը Նեթումյան էր մոր գծով, և նվիրված էր Լևոն Երկրորդին, նրա աղջկան՝ Զաբելին: Երբ Նեթում Առաջինը դարձավ թագավոր, նրա զգացմունքները բնականաբար ձևափոխվեցին, և իր ողջ սպարապետության ընթացքում ծառայեց Նեթում Առաջինին՝ անսահման նվիրվածությամբ, մինչև անգամ հանուն թագավորի զոհվեց ճակատամարտում: Նա իր նվիրվածության բազում ապացույցներ ուներ եղբոր և նրա որդու՝ Լևոն Երրորդ թագավորի առաջ:

Սմբարը Ներսես Լամբրոնացուն ապացուցում է, թե ինքը ավելի շուտ լավինական եկեղեցու հետևորդ է, քան ազգային, որ ինքը պետք է պարկանի արևմտյան կողմնորոշում ունեցողներին և հակառակվի ազգային հին գաղափարախոսությանը, որն արգելակում է ա-

¹ Սմբար Գունդսարբը հիանալի փրկապետում էր ֆրանսերեն լեզվին և թարգմանություններ էր կատարում այդ լեզվից: Նա թարգմանել է Անտիոքի Անսիզն (Օրենսգիրքը), որի ֆրանսերեն բնագիրը կորած է և գիտական աշխարհին այն ժամոթ է միայն Սմբար Գունդսարբի թարգմանությամբ: «Անտիոքի Անսիզն» օրենսգիրքը հիմնականում պարունակում է դատավարական հոդվածներ՝ նվիրված կալվածատերերի ու լիճ (լեճ) ճորտերի փոխհարաբերությունների ամենափարքեր բնագավառներին: 1876 թվականին Վենետիկի Մխիթարյան հայրերը հրատարակել են այդ թարգմանությունը՝ նրան կցելով իրենց կատարած ֆրանսերեն նոր թարգմանությունը (տե՛ս Assises d' Antioche, reproduit en français et publiees au sixieme centenaire de la mort de Sembat Le Connitable, leur ancien traducteur arménien, Venise, 1876):

ռաջադիմությունը և ֆրանկների ազդեցությունն Ասիայում:

Առաջաբանի վերջում Վ. Լանգլուան ներկայացնում է Սմբար Գունդսարբի կենսագրությունը: Սմբարը Բարձրաբերդի փորոջ Կոստանդինի որդին էր: Նրա մայրը Լամբրոնի փորոջ՝ Օշին Երկրորդի աղջիկն էր, Ներսես Լամբրոնացու քույրը: Նա իր ժամանակագրության մեջ պարսում է, թե ծնվել է 1208-ին՝ Լևոն Երկրորդի թագավորության ժամանակ և ծառայել է վերջինիս: Նրա հայրը եղել է սպարապետը, բայց երբ գահ է բարձրացել նրա եղբայրը՝ Նեթում Առաջինը, սպարապետ է դարձել ինքը: Սմբարը եղբոր հետ մասնակցել է մահմեդականների դեմ մղված բոլոր կռիվներին: Սմբարը եղբոր ցանկությամբ մեկնել է թաթարական հորդա՝ ճանապարհորդելով ուղիղ երկու փարի և հաջողությամբ վերադառնալով արքունիք: Սմբարը Կիպրոսի թագավոր Նենրի Լուսինյանին պարսում է իր դժվարին ճամփորդության մասին, որն ընթացել է անձանոթ երկրներով: Այդ նամակը կարևոր փաստաթուղթ է Չինգիզ խանի հետևորդների մասին պարսմոյ: Կիպրոսի թագավորին գրած նամակում Սմբարը պարսում է, թե ինչ ճանապարհ է անցել Կարակորում՝ խանի նստավայր հասնելու համար: Կիլիկիայից նա անցել է Բաղդադ, հասել է Մամարդանդ, անցնելով մի շարք պետություններով, հասել է խանական Մեծ Նորդա: Նույն ժամանակ թաթարական հորդա է գնացել նաև Կիլիկիայի թագավոր Նեթում Առաջինը, սակայն բոլորովին այլ ճանապարհով: Ինչպես հաղորդում է Կիրակոս Գանձակեցին, Նեթում Առաջինը մեկնել է Կասպից ծովի հյուսիսով, ուր առաջին հերթին այցելել է Բաթու խանին: Նեթում Առաջինը վերադարձին անցել է Կասպից ծովի հարավով և Մեծ Քայքով է շարժվել դեպի Կիլիկիա:

Իր ճամփորդության վերջում Սմբարը սկսում է շարադրել ժամանակագրությունը, որը հասցնում է իր մահվան նախորդող փարին: Նա շարունակ և՛ կռվում, և՛ նյութ էր հավաքում իր պարսության համար՝ երկար փարիներով աշխատելով իր գործի վրա: Կարելի է եզրակացնել, թե նա աշխատել է մոտ 25 փարի, որովհետև 40 փարի էր անցել նրա ճամփորդությունից, և վախճանվել է համարյա յոթանասուն փարեկանում: Ասորի պարսմից Աբուֆարաջը նկարագրել է Սմբար Սպարապետի դժբախտ մահը: 1277-ին թուրքերը, միանալով Եգիպտոսի մահմեդականների հետ, շարժվում են դեպի Մարաշ՝ Կիլիկիան գրավելու համար: Լևոն Երրորդ թագավորը իսկույն գործ է հանում Սմբար Գունդսարբի գլխավորությամբ: Քայկական գործերը հանդիպում են թուրքերին Մարաշի մոտ: Դա մեծ պահքի հունիսի երրորդ շաբաթվա ուրբաթ օրն էր: Ռազմի դաշտում Սմբարը սպանվում է, մյուս իշխանների հետ, որոնց թիվը կազմում է 13 մարդ, նրանց

հետ ավելի քան երեք հարյուր ասպետներ: Ժամանակագիրն ասում է, թե առավելությունը հայերին էր, որոնք կոտորեցին մեծ թվով այլադավանների և այդ ձևով կանխեցին երկրի նվաճումը: Սմբատը նահապակվեց 69 փարեկանում, և նրա պաշտոնն անցավ որդուն՝ Լևոնին, իր զավակներից երկրորդին: Նրա ավագ որդին՝ Նեթումը, պատմիչ էր, որը Կոռնիկոսի փերն էր: Նա գրել է մի պատմություն ֆրանսերեն լեզվով՝ թաթարների մասին՝ ֆրանսերեն սովորելով Կիպրոսում՝ իր վանքում: Նրա աշխատանքում շատ հեղափոխություններ կան թաթարների մասին, և երևում է, որ հոր հետ ինքն էլ մեկնել է թաթարական հորդա, որովհետև նրա գրածը ականատեսի պատում է: Վ. Լանգլուան վերջում բացատրում է իր թարգմանության սկզբունքները: Նա ջանացել է հնարավորինս գրական գեղեցիկ ֆրանսերենով մատուցել հայերեն բնագիրը, բացատրել է բնագրի խրթին, անհասկանալի տեղերը, մեկնաբանել է մարդկանց և երկրներին վերաբերող փաստերը: Անշուշտ ընթերցողը այս ժամանակագրությունը կհամարի չոր ու միապաղաղ, բայց սա կապվում է այն ժամանակի հետ, որում այն ստեղծվել է: Նրանում կարելի է գտնել հսկայական հեղափոխություն 12-րդ և 13-րդ դարերի մասին, որովհետև շատ փաստեր ներկայացված են նորովի, որը և հնարավորություն է տալիս դրանք համեմատել ու ստուգել արաբ, ասորի և արևմտյան ժամանակագիրների հաղորդածների հետ:

* * *

Վիկտոր Լանգլուան այն հայագետներից էր, որ ջանքեր է թափել ապացուցելու Մովսես Խորենացու հինգերորդ դարի պատմիչ լինելը: Այդ մտահոգությամբ էլ նա գրել է ուսումնասիրություն Մովսես Խորենացու «Նայոց պատմության» աղբյուրների վերաբերյալ⁹: Վիկտոր Լանգլուան հեղափոխությունը բաժանել է հետևյալ մասերի՝

- Նախաբան և բովանդակության ներկայացում:
- 1) Մովսես Խորենացին, նրա կյանքը, գործերը, միտումները:
- 2) Աղբյուրներ, որոնցից օգտվել է Մովսեսը՝ հունական աղբյուրներ, ոչ կրոնական մատենագիրներ, քրիստոնեական մատենագիրներ:
- 3) Քաղղեական աղբյուրներ՝ հիմնական նկարագրումները: Մար Աբաս Կափինայի գրքի փարիքն ու կարևորությունը: Ասորական աղբյուրներ:

⁹ Victor Langlois, *Étude sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren*, Paris, 1861.

4) Նայկական աղբյուրներ՝ ժողովրդական բանահյուսություն և երգեր: Արևելքի հին դիվաններում պահվող աղբյուրներ:

Եզրակացություն:

Վիկտոր Լանգլուան նշում է, թե Մովսես Խորենացին պատկանում է հայ այն մատենագիրների թվին, որոնց փվել են սուրբ թարգմանիչներ անունը, որոնք կարարել են ազնիվ ու փառահեղ գործ՝ հունարենից ու ասորերենից հայերեն են թարգմանել առավել ակնառու այն գրքերը, որոնց անհրաժեշտությունը պետք է զգացվեր: Մովսեսը Մեսրոպ Մաշտոցի այն աշակերտներից էր, որ գրադվել է Սուրբ գրքերի թարգմանությամբ: Լինելով անխոնջ ուսումնասիրող՝ նա հեղափոխել է Ասորիքի, Եգիպտոսի և Հունաստանի գլխավոր քաղաքների դիվաններն ու գրադարանները: Նա գիտելիքներ է ամբարել և՛ կրոնական, և՛ աշխարհիկ գիտություններից և ունեցել է մեծ բազմազգի փակություն: Նա սովորել է ասորականություն, պատմություն, հռետորական արվեստ, աշխարհագրություն, ներքողագրություն: Մովսես Խորենացուն են վերագրում Եվսեբիոսի ժամանակագրության, «Ալեքսանդր Մակեդոնացու կենսագրության» և ուրիշ այլ գործերի թարգմանությունները¹⁰: Վիկտոր Լանգլուայի կարծիքով Եվսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրությունն է ներշնչել Մովսես Խորենացուն գրելու Մահակ Բագրատունու խնդրած պատմությունը¹⁰: Նախքան Մ. Խորենացու «Նայոց պատմության» աղբյուրներին անցնելը, հայագետը փորձում է խոսել նրա կյանքի մասին, որի փաստերը սակավ են, նույնիսկ հայտնի չեն ծննդյան և մահվան թվականները: Մովսեսը ծնվել է Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառի Խորնի կամ Խորեն ավանում, տեղի անունով էլ կոչվել է Խորենացի: Ինչպես իր դարի մյուս գրողները, նա էլ պատկանել է կրոնական դասին: Նրա ուսուցիչները՝ Մահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը, նկատելով Մովսեսի բացառիկ ընդունակությունները, ուղարկում են արքայապետին՝ հունական և ասորական մշակույթի մեջ հմտանալու: Մովսեսը հաջողությամբ այցելել է Եդեսիա, Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա, Կոստանդնուպոլիս, Աթենք և Հռոմ, հավաքել է այդ վայրերում ոչ միայն կրոնական գիտելիքներ, այլև հմտացել է արքայապետի գիտությունների մեջ: Եդեսիայի դիվանում որոշ ժամանակ պարապելուց հետո Մովսեսը տեղափոխվել է Ալեքսանդրիա, ուր կարարելագործվել է հունա-

⁹ Վիկտոր Լանգլուան հղում է Մովսես Խորենացու «Նայոց պատմության» հետևյալ խորհմասի համարվածը. «Ձի և ես այր են ձերացեալ և հիւանդոպ և անպարապ ի թարգմանութեանց» (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Նայոց պատմություն, մաս III, գլուխ ԿԵ, էջ 438):

¹⁰ Victor Langlois, *Étude sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren*, Paris, 1861, p. 300.

րեն լեզվի և հունական փիլիսոփայության բնագավառներում: Նա ոչինչ չի պատմում Աթենքում, Ղոունում և Կոստանդնուպոլսում իր կարարածի մասին: Մովսեսը երևում է որպես բարեպաշտ, խիստ զարգացած և քրիստոնեական խոնարհություն ունեցող մի անձնավորություն:

Վ. Լանգլուան ասում է, թե Մովսեսին վերագրել են մի շար երկար կյանք, նա կյանքի վերջում Բագրևանդի եպիսկոպոսն էր: Նայագեպը թվարկում է նրա գործերը՝ սխալմամբ դրանց մեջ դնելով Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցը»:

Մակայն Մովսես Խորենացու հիմնական գործը համարում է «Նայոց պատմությունը» և իր ուսումնասիրության փողարակում թվարկում մինչ 1861 թվականը եղած հայերեն և այլալեզու փապագրությունները¹¹: Նենց այս գրքում է երևում Մովսես Խորենացու բնավորությունը, անսահման սերը հայրենիքի նկատմամբ, ազգային միաձուլությունը, իր ազգին նվաճել ցանկացող օտարների նկատմամբ արելությունը, հիացմունքը հունական մատենագրության նկատմամբ, ասորական միաձուլակերպի կողմնորոշման չընդունելը, քաղաքական երազանքները: Մովսեսը քննական գործ է գրել, նա հաշվի է առել փարբեր հեղինակների կարծիքները, նրանց մեջ որոնել է ճիշտը, լավագույնը: Չնայած նախապարվություն է փվել հունական աղբյուրների, սակայն չի անտեսել այլ բնույթի աղբյուրները ևս¹²: Նա հավատացնում է, թե Մ. Խորենացին էլ իր գրքի սկզբում 16-րդ դարի նշանավոր ֆրանսիացի գրող Մոնտեյնի նման կարող էր գրել. "Moïse aurait donc pu dire, comme Montaigne, au debut de ses Essais: "L'est icy un livre de bonne foy"¹³: («Մովսեսն էլ ուրեմն, ինչպես Մոնտեյն է ասել իր էսսեների սկզբում, կարող էր ասել. «Այսպեղ է ճշմարիտ հավաքի գիրքը»:

Վ. Լանգլուայի կարծիքով Մ. Խորենացին անառարկելիորեն իր ազգի ամենամեծ պատմիչն է, նրա մասին հիացմունքով են խոսում Կիրակոս Գանձակեցին, Թովմա Արծրունին, Ասողիկը և Մամվել Անեցին: Եթե որոշ քննադատներ կասկածի փակ են դնում Մովսես Խո-

¹¹ Նույն փեղում, էջ 303:

¹² Վիկտոր Լանգլուան հարուկ ուշադրություն է դարձրել Մ. Խորենացու «Նայոց պատմության հեղինակի հարվածի վրա. «Այլ ոչ արդարև այդքի կարծեցեալ լինի. քանզի գրանին և միջոց լեալ պարերագմացն, և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր փանց առանձնահարկութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեջ գրանին անբաւ գրուցաց մարեանք, մանաւանդ որ ի սեպիական ազարութեան պայագարութիւն» (տե՛ս Մ. Խորենացի, Նայոց պատմություն, մաս I, գլ. Գ, էջ 12):

¹³ Victor Langlois, Etudes sur les sources..., p. 305:

րենացու ստուգությունը, պարճառն այն է, որ չեն փորձել նրա պարմածը համեմատել Ղազար Փարպեցու՝ նրա ժամանակակցի գրածի հետ, որը կրկնում է նույն բաները, ինչ-որ ասում է Մովսեսը, չեն փորձել հայոց Ներողոփոսի ասածները համեմատել հունարեն և լատիներեն գրվածքների հետ, որոնք ինքը գրել է: Դարերի ընթացքում նրա գործը հայ մատենագիրների կողմից ընկալվել է որպես ճշմարտության երաշխիք: Ներսես Շնորհալին նրան հեղինակելով է գրել Նայասփանի չափածո պատմությունը (խոսքը «Վիպասանութիւն» պոեմի մասին է- Ա. Դ.), Ղովհաննես Կաթողիկոսը իր պատմության առաջին գիրքը վերցրել է Մովսես Խորենացուց¹⁴: Վ. Լանգլուան նկատում է, որ չնայած Մովսես Խորենացին յուրացրել էր հունական գրականության և մշակույթի բարձր ճաշակը, սակայն նա ներշնչվում էր ազգային ժողովրդական բանահյուսությունից, իր լեզվի մեջ ներառել է բանահյուսական գոհարները: Նրա ոճում հազվադեպ կարելի է հանդիպել անհասկանալի դարձվածներ: Վ. Լանգլուան մարնացոյց է անում Մ. Խորենացու հեղինակ խոսարվանությունը. «...և զերագելն միայն խոկացի, ոչ ինչ մաքրագունից պարապեալ բանից, զի և քո կամքդ կարարեսցին, և ես ճողոպրեցայց ի քոց հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց»¹⁵:

Վ. Լանգլուան հիշատակում է նաև Թովմա Արծրունու հաղորդածը Մովսես Խորենացու պատմության չորրորդ գրքի վերաբերյալ: Մակայն նրա կարծիքով, եթե այդ չորրորդ գիրքն անգամ եղել է, նրա կորուստը այդքան ավստսանք չպետք է առաջացնի, որովհետև հայ ազգային պատմությունը շարունակվում է հեղինակ պատմիչների կողմից:

Առանձին հարվածում Վ. Լանգլուան խոսում է Մովսես Խորենացու հունական աղբյուրների մասին¹⁶: Վ. Լանգլուան հղում է Ռենանին (Hist. des langues semit., liv. III, ch. IV, p. 279), որը Մ. Խորենացուն բնորոշում է որպես ասորական գրականության հակառակորդ և հակասորական ընդդիմության եռանդուն գործիչ:

Մ. Խորենացու օգտագործած աղբյուրները ենթարկվել են հեղինակ պայմանական բաժանմանը՝

1) Հունական աշխարհիկ աղբյուրներ՝ օգտագործված մի առանձ-

¹⁴ Ղովհաննես Դրասխանակերպցին իր «Նայոց պատմության» մեջ՝ 13-րդ գլխում, ուր պատմում է Պապի թագավորության, Մերուժան Արծրունու դավաճանության և Ներսես Մեծի մահվան, ինչպես նաև Շապուհ Երկրորդի Նայասփանում կարարածների մասին՝ որպես հավասարի աղբյուր հղում է Մովսես Խորենացու պատմությունը:

¹⁵ Մ. Խորենացի, Նայոց պատմություն, էջ 438:

¹⁶ Մ. Խորենացու օգտագործած հունական աղբյուրներին վերջին անդրադարձը փե՛ս Թովիցյան, Մովսես Խորենացու հունական աղբյուրների խնդիրը, Երևան, 2001:

նահապուկ ձևով:

2) Քաղղեական աղբյուրներ՝ աշխարհիկ և հեթանոսական:

3) Ասորական աղբյուրներ՝ հունական թարգմանությամբ, որ այն ժամանակ կար մեծ քանակով:

4) Ժողովրդական երգեր՝ պահպանված հայ ժողովրդի հիշողության մեջ:

5) Եղեսիայի դիվանում պահպանված փաստաթղթեր¹⁷:

Վիկտոր Լանգլուան ասում է, որ ինքը կուսումնասիրի ամեն մի աղբյուր, որը Մովսեսը քաղել է իր պատմության համար և կփորձի ապացուցել, թե որքան մեծ է Մովսեսի ծառայությունը՝ Ասիայի ժողովուրդների փարեգրությունից ծաղկաքաղ արած նյութերի բոլոր դիֆակտերից, որովհետև նա ունի հիշատակներ, որոնք անձանոթ են մնացել անսրիկ դասական հեղինակներին, նա մեզ մատուցում է քաղղեական և հունական կորած աղբյուրներ¹⁸: Մովսեսի ապրած ժամանակ քրիստոնյա փարեգիրները դժվար խնդիր պետք է լուծեին. ասարվածաշնչային ծննդաբանությունից քաղում էին ազգային ծննդաբանությունը և այն անում էին կես-հերոսական, կես-պատմական աղբյուրների ավանդական գոյաձևերն օգտագործելով:

Ասիայի բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները իրենց ծագումը կապում են Նոյի հետ: Նայերը Նոյի երեք որդիներից Նաբեթի ժառանգներն են: Նայերը ծագել են իրենց էպոնիմ Նայկից, սա էլ Նաբեթից: Վ. Լանգլուան ֆրանսերենով մեջբերում է Մ. Խորենացու գրքի հետևյալ հատվածը. «Եւ սկսայց՝ յորոց և այլքն, որք յեկեղեցուց և ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս սկզբանն առասպելս, բայց եթէ զկնիսն՝ ժամանակս ինչ արդեօք և զարս յայսնիս, որում և աստուածայինքն ի ճահ զայցեն պատմութիւնք բանից...»¹⁹:

Վ. Լանգլուան քննում է Մ. Խորենացու օգտագործած Աբիդենոսի, Բերոսոսի աղբյուրները: Վ. Լանգլուան համոզված է, որ իր պատմության առաջին յոթ գլուխներում Մ. Խորենացին օգտագործած աղբյուրները շարունակ ճշգրտել է և թեև ազդվել է Եվսեբիոս Կեսարացուց, սակայն իր պատմության առաջին յոթ գլուխներում նրա անունը չի փվել, այլ փվել է ավելի ուշ շրջանում: Վ. Լանգլուան, նկատելով ընդհանրություններ Մ. Խորենացու և Եվսեբիոս Կեսարացու պատմական երկերում, եզրակացնում է, թե Մովսեսը եղել է վերջինիս թարգմանիչը, ստեղծել է իր թարգմանական բնագիրը:

¹⁷ Նույն փեղում:

¹⁸ Victor Langlois, Etudes sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, p. 310.

¹⁹ Մ. Խորենացի, Նայոց պատմություն, էջ 14:

Նա բերում է բնագրային հետևյալ զուգահեռումը.

Version d'Eusèbe (éd. Aucher, p. 46-47)

զի զնա ժողովրդեանն ամենախնամն աճ. եցոյց հովի

որ թագաւորեաց շարս Ժ: և շարն է Վ. և Ռ. ամ.

Texte de Moïse de Khoren, I, 4.

և զնա ամենախնամն աճ եցոյց հովի և առաջնորդ ժողովրդեանն. թագաւորեաց Աղովրոս շարս փասն. որ լինին ամք երեսուն և վեց հար²⁰:

Վիկտոր Լանգլուան մի քանի անգամ կրկնում է, թե Մովսես Խորենացու օգտագործած աղբյուրները չեն պահպանվել կամ անձանոթ են: Նա հիշում է Ալեքսանդր Պոլիհիստորին (Բագմավեպ), որն ապրել է մեր թվագրությունից մեկ դար առաջ, և որի գործերի մեծ մասը կորած է: Մովսես Խորենացին էլ նրա գրածից որևէ հատված չի բերում: Վ. Լանգլուան ասում է, թե փարբեր փեղերում պատմահայրը հիշում է Նովսեսպոսին, և երևում է ծանոթ է նրա գործերին: Իր պատմության մեջ Խորենացին փեղ է փվել Կեփալիոնին՝ նորից հավանաբար հենվելով Եվսեբիոսի հեղինակության վրա: Նայագեփն ասում է, թե նույնիսկ Մ. Խորենացին Կեփալիոնից ունի մեջբերում, որն ինքը չի գրել Եվսեբիոսի մոտ և ոչ էլ այլ աղբյուրում: Ահա այդ հատվածը.

«Մանր զամենայնսն յիսկզբան մերոյ աշխարութեանս սկսաք գրել զազգաբանութիւնսն ՚ի դիւանացն արքունի. այլ առաք հրամանս ՚ի թագաւորաց՝ թողուլ զաննշանից և զվափաց արանց ՚ի հնոցն զիշատակն, և գրել միայն զբաջս և զիմաստունս և զաշխարհակալս նախնիս, և մի յանպէս զժամանակս մեր ծախել. և զայսն»²¹:

Մովսեսն իր աղբյուրների մեջ առաջնահերթ է համարում նաև Տիպպոդիպոսին (Տիպպոդիպոս)²², որի մասին Վ. Լանգլուան ոչինչ չգիտի և ծանոթ է միայն Նուլիոս Ափրիկանոսից:

Մովսես Խորենացին հատված է բերում Պոլիկրատեսից՝ պարթև Արտաշեսի վերաբերյալ.

«Վեհ ինձ Արտաշէս պարթև քան զմակեդոնացին Աղեքսանդր, զի կալով յիրում աշխարհին, իշխեաց Թերայ և Բաբելոնի. և չն ընդ Ալիոս գեփ անցեալ զլիւդականն սատակեաց զգօրս, և կալաւ զԿրիստոս. և յառաջ քան յԱսիայ հասանելն յԵփրիկէ դղեկին քարոզեցաւ: Աւա՛ղ բախտին. միայն թէ ՚ի փրութեանն և ոչ ՚ի փախստեան էր

²⁰ Victor Langlois, Etude sur les sources..., p. 316.

²¹ Նույն փեղում, էջ 318:

²² Նույն փեղում, էջ 320:

վախճանեալ»²²:

Վ. Լանգլուան կարծում է, թե Խորենացին այս հապվածը գրել է ուրիշ պատմության մեջ:

Նա խոսում է Եվագորասի, Փլեգոնի (Փղեգոնիոս), Կամադորոսի, Ուլյունայ քուրմի, Արիսարոն Պելլացու (Փեղղացի), Պալեփապոսի (Պաղեփապոս), Պորփյուրի, Փիլեմոնի (Փիլեմոն) և ուրիշ հեղինակների մասին, որոնք օգտագործված են Մ. Խորենացու «Տայոց պատմության» մեջ:

Վ. Լանգլուան Մ. Խորենացու աղբյուրներից մեկը համարում է Ագաթանգեղոսին՝ իհարկե, վերստին սխալ որոշելով վերջինիս ապրած ժամանակը: Նա կարծում է, թե հին աշխարհի շատ գիտուններ մեծապես օգտվել են փիլիսոփա և պատմիչ Ոլիմպիոդորոսի հին անգիր գրույցներից:

Վ. Լանգլուան նկատում է, թե քաղղեական հզոր մշակույթին չեն հետևել նույնանման հազվագյուտ գիտական ու մշակութային դարեր, և այս առումով հին հայերեն թարգմանություններն ու աղբյուրները դառնում են միաժամանակ սկզբնաղբյուրներ քաղղեական, ասորական և հունական գրականության համար:

Վիկտոր Լանգլուան անցնում է քաղղեական աղբյուրներին և բացատրում է, որ արամեական գրականությունը հեթանոսական ժամանակներում կոչվել է քաղղեական, հետո այդ մշակույթը քրիստոնեական ժամանակներում սրացավ ասորական գրականություն անվանումը: Նա քաղղեական հնագույն գրույցներում տեսնում է պարմական արժեք: Եվ բերում է Ժոբեր կոմսի օրինակը, որի գերության առասպելը հորինեցին քրդերը. Ժոբերը իրական մարդ էր և ժամանակակից մարդկանցից շատերը ճանաչում էին նրան, սակայն նրա պատմությունը Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Նապոլեոնի մասին Արևելքում շրջող առասպելների շարքում դասվելու արժանի է: Նենվելով Էդ. Դյուլորիեի փաստերի վրա՝ Վ. Լանգլուան Մար Աբաս Կապիևայի պատմությանը վավերականություն է ընծայում: Նա նկատել է փալիս, որ Խորենացու մոտ Մար Աբասի բաժնում քրիստոնեական գաղափարներ չկան, Սուրբ գրքից հապվածներ չկան: Վ. Լանգլուան էլ ընդունում է, թե Մար Աբասը չէր կարող գնալ ավերված Նինվե և օգտվել այնտեղի դիվաններից, սակայն ենթադրում է, թե այդ դիվանները չէին ոչնչացվել և Սելևկյաններից անցել էին Արշակունիների ձեռքը: Նույնիսկ վարկած է առաջ քաշում, թե Մար Աբասն ապրել է Զրիսպոսի ժամանակներում: Տայագեպը քննում է նաև Բարդաճանի,

²² Նույն տեղում, էջ 322:

Լարուբնայի (Ղերուբնայ) աղբյուրների հետ կապված հարցերը²⁴:

Վ. Լանգլուային ծանոթ է Էմինի «Վեպք հնոյն Տայասարանի» գործը, որի մեջ հայ գիտնականը մանրամասն խոսում է Մ. Խորենացու «Տայոց պատմության» մեջ եղած բանահյուսական նյութերի մասին:

Վ. Լանգլուան Տայոց հին վիպասքից բնագրով և թարգմանաբար ներկայացնում է Վահագնի ծնունդը պարկերոդ բանաստեղծական հապվածը:

Տայագեպն ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում Մովսես Խորենացու հաղորդած մի փաստի վրա, ըստ որի Ասիայի հզոր քաղղեությունների պալատներում եղել են հիշատակագիրներ («յիշողության գրք»), որոնք գրառել են և արքունական դիվաններում պահել են պատմական նշանավոր դեպքերի և անձանց մասին: Մ. Խորենացին իր մեկենասին՝ Մահակ Բագրատունուն, բացատրում է, թե ինչ նյութերի հիման վրա է շարադրում պատմությունը և հավաստիության երաշխիքներ ունենալու համար նրան հղում է իրեն հայրնի աղբյուրները.

«Խնդիր արագես 'ի Գեղաբունի 'ի գաւառին Սիւնեաց, և գրցես յառաջին հագներգութեանն յերեք փասաներոդ թուին, զի վկայէ յԵղեսիայ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջին թագաւորացն մերոց մինչև ցԱբգար, և զայլսն»²⁵:

Ավարտելով իր հանգամայի հետազոտությունը՝ Վ. Լանգլուան հիշեցնում է, թե Մովսես Խորենացու երկը գերծ չէ սխալներից, որովհետև պարմահայրը փորձել է Սուրբ գրքի վկայությունները ու քաղղեացիների գրվածքները միացնելով բացահայտել պարմական ճշմարտությունը: Վ. Լանգլուան համոզված է, որ իր ժամանակի համեմատ Մովսեսը բարձր է կանգնել իր դարի մրաժողությունից և հայրենի պարմագիտությունը հսկայական քայլով առաջ է մղել. «Վերջացնելով մեր խոսքը, թող ներվի այստեղ մի պարկառելի հայազգի հոգևորականի խոսքերը հիշելու համար, որ մի անգամ ասել է մեզ այն քննադատների մասին, ովքեր ուզում են Մովսես Խորենացու արժանավորությունն իջեցնել. «Կգա մի օր, որ գիտական Եվրոպան նրան կհայտարարի Մեծ՝ իր ապրած ժամանակի համար, կգա մի օր, որ մեր պարմաբանին մեղադրողները կարդարացնեն նրան, որովհետև եթե լավ հետազոտեն մեր Խորենացուն, կճանաչեն նրա անկեղծությունը, և նրանք էլ համաձայն կլինեն անվանելու Տայասարանի պարմահայր, ինչպես որ մեր նախնիները միշտ անվանել են նրան»²⁶:

²⁴ Victor Langlois, Etude sur les sources..., p. 348.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 365:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 368:

Տեղին ենք համարում հիշեցնել, որ ուղիղ 40 տարի անց՝ 1901 թվականին, Մովսես Խորենացու դպրոց նույնքան նվիրումով պաշտպանեց անգլիացի նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Կոնիբերը՝ ընդդեմ Կարիերի: Նա "The date of Moses of Khoren"²⁷ հեղափոխության մեջ բոլորովին նոր փաստերով Մովսես Խորենացուն վերստին հաստատում է հինգերորդ դարում:

Վիկտոր Լանգլուայի վերջին հեղափոխություններից մեկը նվիրված է ասորի ժամանակագիր Միքայել Ասորուն, որի երկը գրաբարից թարգմանեց Ֆրանսերեն ու հրատարակեց Վենետիկում, 1868-ին²⁸:

Այս գրքի նախաբանը գրելիս հայագետը վաստակաշատ էր և ծանոթ էր հայ միջնադարյան պատմագրությանը: Նրա կարծիքով հայ միջնադարի գրականությունը մարդկությանը մեծ ծառայություն է մատուցել ոչ միայն սեփական գրականության գլուխգործոցներով, այլև արևելագիտությանը մատուցելով այնպիսի մեծարժեք երկերի թարգմանություններ, որոնց բնագրերը այսօր կորած են, և պահպանված հայերեն թարգմանությունը ստանում է բնագրի արժեք: Այս միտքը կրկնվում է Վիկտոր Լանգլուայի բազմաթիվ գործերում, ինչպես նաև Հայաստանի հայ պատմիչներին ներկայացնող ժողովածուի նախաբանում²⁹:

Վ. Լանգլուայի կարծիքով, հինգերորդ դարում, երբ հայ գրականությունը փայլում էր իր զարգացման հզորությամբ, մեծ թվով գրքեր են թարգմանվում հունարենից՝ աշխարհիկ և կրոնական բովանդակությամբ: Այդ ավանդույթը 18-րդ դարում հաջողությամբ շարունակում են Մխիթարյան Միաբանության հայրերը, որոնք հեղափոխություն են Մեծ Հայքի և Կիլիկյան Հայաստանի թարգմանիչների և շարունակում են թարգմանել Արևմուտքի ժամանակակից գրականության ակնառու գործերը: Սակայն հենց հին հայ թարգմանիչներին է պարտական գիտական աշխարհը, որովհետև հայ թարգմանիչների շնորհիվ նոր օրերին են հասել Եվսեբիոս Կեսարացու, Փիլոն Եբրայեցու, հույն

²⁷ F. C. Conybeare, The date of Moses of Khoren, Oxford, 1901 (տե՛ս Մյունխենում լույս տեսնող "Byzantinische Zeitschrift" պարբերականի 1901 թվականի դեկտեմբերի համարը, էջ 489-504):

²⁸ Chronique de Michel le Grand, patriarche des Syriens Jakobites, traduite pour la première fois sur la Version Arménienne de prêtre Ischôk, par Victor Langlois, Venise, 1868.

²⁹ Victor Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. II, Paris, 1869, p. XI.

որոշ պատմիչների, փիլիսոփաների, բազմազոր հեղինակների, եկեղեցու հայրերի գործեր, որով այնքան հարուստ է հին հունական գրականությունը: Այդպիսի թարգմանական գործերից է 12-րդ դարավերջին գրված Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը, որը հայերեն է թարգմանվել 13-րդ դարում:

Վ. Լանգլուայի պատմում է նշանավոր հոգևոր գործիչ, քրիստոնեական եկեղեցու երևելի դեմքերից մեկի՝ Միքայել Ասորու կյանքը և գործունեությունը³⁰: Միքայելը ծնվել է Անտիոքում կամ այդ քաղաքի շրջակայքում Բ.Ճ.հետո 1126-ին, այն ժամանակաշրջանում, երբ Անտիոքը խաչակիրների ձեռքին էր, որոնք եկել էին Եվրոպայի փարբեր երկրներից՝ Երուսաղեմը և Սուրբ վայրերը անհավաքներից փրկելու: Իրականում Եդեսիան, Անտիոքը, Տրիպոլին, Երուսաղեմը դարձել էին ֆեոդալներին ենթակա քաղաքներ, որոնցում կարևորվում էր Քրիստոսի անունը, որովհետև այդ քաղաքներին փրկած ասպետները պատվախնդիր ձևով իրենց համարում էին ազատարարներ, որոնք եկել էին հանուն խաչի փրկելու մարդկությանը: Միքայելը սերում էր Դոմինիկյան (Նակոբիկյան) ընտանիքից: Միքայելը Մելիփենե քաղաքի քահանայի որդի էր: Նրա մանկության տարիների մասին ոչինչ հայտնի չէ: Կրոնավոր դառնալուց հետո ի հայտ են գալիս կյանքի որոշ մանրամասներ: 1162-ին Միքայելն արդեն վանահայր էր: Նակոբիկյանների պատրիարք Նովիանես 99-րդի մահից հետո Միքայելը փոխարինում է նրան և 1166 թվականի հոկտեմբերի 18-ին ձեռնադրվում է պատրիարք: Այդ ժամանակ նա 40 տարեկան էր: Ինչպես երևում է նրա ընտրությունը հեշտությամբ չի ընթացել, որովհետև ունեցել է մի ուժեղ ընդդիմություն՝ իրեն հակառակորդ հզոր մրցակիցներից: Միքայելը շատ է ճանապարհորդում եկեղեցու գործերով, այցելում է Երուսաղեմի հայրապետին: 1269 թվականին Կոստանդնուպոլսի Մանվել Կոմեն միապետը նամակ է ուղարկում Միքայելին՝ հավաքվելու և խորհրդակցելու, հայերի հետ միասին, հունական և արևելյան քրիստոնեական եկեղեցիների հակամարտության շուրջ: Նամակ է ուղարկում նաև Հռոմկլա՝ Հայոց կաթողիկոս Ներսես Շնորհալուն: Հոգևոր հավաքը փեղի է ունենում Հռոմկլայում, ուր Միքայելի կողմից ուղարկվում է Քեսունի եպիսկոպոսը: Այդ հավաքը որևէ արդյունքի չի հասնում: Եկեղեցիների վիճաբանության խնդիրը վերաբերում էր Քրիստոսի միաբնակ կամ երկաբնակ լինելուն: 1169-ին Միքայելը կառուցում է նոր եկեղեցի: 1176-ին նա վերստին կառուցում է մեկ այլ եկեղեցի և մի երրորդն արդեն կանգնեցնում է Անտիոքում: Օգտվելով Միքայելի բացակայությունից՝ հակոբիկյան

³⁰ Միքայել Ասորու մասին տե՛ս ՆՄՍ, հ. 7, Երևան, 1981, էջ 624:

եպիսկոպոսները նրա փեղում ընտրում են նոր պապրիարք՝ Նովհան- նես անունով: Նա հալածանքներ սկսեց Միքայելի դեմ, սակայն 13 փարի հեփո փապավեց, և հերձվածողները պարտվեցին: 1181-ին նա իր սիրելի վանքում էր (Barsame), որը վերակառուցեց փասներկու փարում և որմնակարել փվեց երեք փարում: 1192-ին նա նորից է եկեղեցի կառուցում: Կյանքի վերջին փարիներին Միքայելն ունենում է նոր փրփմության պափճառ: Այս անգամ նրա պաշտոնին աչք է դնում գարմիկը՝ Ժոզուե անունով, որը շահարկելով Միքայելի ձերբությունը, ուզում է իր կողմը քաշել բարձրաստիճան հոգևորականությանը, Միքայելից հեփո բարձրագույն հոգևոր պաշտոնը գրավելու համար: Երեսուներեք փարի հայրապետությունց հեփո Միքայելը վախճանվեց 1199-ի նոյեմբերի 7-ին, 73 փարեկան հասակում: Նրա աճյունը ամփոփեցին իր կառուցած եկեղեցում:

Միքայելը եղել է իր ժամանակի համար շափ կրթված մարդ և ճարտար աստվածաբան: Նրա բոլոր կրոնական ու պափմական գործերը մի հզոր ընդդիմախոսություն են քաղթեղոնականության դեմ: Նա անխնա քննադատում էր ֆրանկներին՝ անկողմնակալ ձևով մաքրագույց անելով նրանց սխալները: Միքայելը եղել է հավաքի մեջ համոզված զինվորյալ հոգևորականի կերպար:

Միքայելը, որը խիստ ընդդիմախոսել էր հունական և լատինական եկեղեցիների հանդեպ, շափ ներողամիտ էր հայկական եկեղեցու նկատմամբ, որի հեփո ուներ հաճախադեպ և բարեկամական կապեր: Ժամանակակիցներն իրավացիորեն Միքայելին կոչել են Մեծ: Աբուլֆարաջը նրան ուղղված ներբողում գրում է. «Նա իրականում փառահեղ հիշատակ թողած մարդ էր, որը շափ վարժ էր Սուրբ գրոց մեջ, մեծարգո մի կերպար էր՝ գեղեցիկ փեսքով, ուներ ախորժելի, հոյակապ ու հստակ խոսք, զօրուգիշեր աշխատելու անդադրում եռանդ, նա թողել է հոյակապ գրքեր՝ Աստու սուրբ եկեղեցու վերաբերյալ»³⁰:

Այնուհետև Վ. Լանգլուան խոսում է Միքայել Ասորու գրական ժառանգության մասին, որի մեծ մասը հասել է նոր ժամանակներին՝ լինեն դրանք ասորերեն, լինեն հայերեն: Հայագետը նկարագրում է, իհարկե համառոտ, նրա պաշտամունքային նշանակություն ունեցող գործերը և ծանրանում գլխավոր երկի՝ «Տիեզերական ժամանակագրության» վրա³¹: Ժամանակագրությունն ըստ Ստրվածաշնչի նկարագրում է մարդկության սկզբնավորումը և հասնում է մինչև 12-րդ դարի վերջը: Երկի այդ հին հափվածները կարող են ունենալ համեմատական արժեք: Վեցերորդ դարից մինչև իր ժամանակի դեպքերը

³⁰ Նույն փեղում, էջ 6:

³¹ Նույն փեղում, էջ 8:

նա նկարագրում է որպես իսկական ժամանակագիր:

Միքայելի ժամանակագրությունը Ռուսաստանի մի պրոֆեսորի՝ Նազարյանի կողմից թարգմանվել է լատիներեն, սակայն այդ թարգմանությունը մնացել է ձեռագիր վիճակում: 1849-ին Էդուարդ Դյուլո-րիեն փապարել է մի հափված, որ սկսվում է Նուսրիհանոս Երկրորդից և ընդգրկում է մոտ 150 փարվա պափմություն: Իր ժամանակագրությունը շարադրելու համար Միքայելն օգտագործել է շափ աղբյուրներ: Նա իմացել է հունարեն, հայերեն, խորապես փրապետում էր ասորերենին և արաբերենին՝ ուսումնասիրելով փարալեզու նյութեր, շարադրել է իր երկը: Հաճախ նա օգտագործել է աղբյուրներ, որոնք այսօր կորած են համարվում, և դրանով նրա երկն առավել արժեքավոր է դառնում: Ժամանակագիրը հաղորդում է անուններ, որոնք գրեթե անծանոթ են: Նա երկի առաջաբանում թվարկում է օգտագործած անունները:

Շափ մեծ արժեք ունի նաև այս երկն այն պարճառով, որ գրված է Աբուլֆարաջից առաջ, և նրանում կան նյութեր, որոնք վերջինս չի օգտագործել: Միքայելն իր պամությունն ավարտում է 1196-ին՝ համարյա այն ժամանակ, երբ Կիլիկիայի Լևոն Երկրորդ թագավորը իր ձեռքն էր վերցնում արքայական դեկը:

Վ. Լանգլուան ներկայացնում է Միքայել Ասորու երկի հայերեն թարգմանողներին: Դրանք եղել են մի քանի հոգի: Առաջին թարգմանիչը շուտ է վախճանվել, նա հագիվ թարգմանել էր պափմության սկզբի մասը: Պահպանվում է նրա հիշատակարանը, ուր նշվում է այդ վսեմ մափյանի թարգմանչի անունը՝ վարդապետ Դավիթ:

Երկրորդ թարգմանիչն առավել հայտնի է քան առաջինը, սա մի հոգևորական է, որը հասել է կաթողիկոսի աստիճանի Հռոմկալում և ուներ աստվածաշնչային Սահակ կամ Իսահակ անունը: Նա թողել է մի երկար հիշատակարան, ուր ասում է, թե սկզբում եղել է քահանա և բժիշկ և Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը հայերեն է թարգմանել 1248-ին, երբ հայոց կաթողիկոսն էր Կոստանդին Առաջինը, իսկ թագավորը՝ Նեթում Առաջինը: Միքայել Ասորու ամենահայտնի թարգմանիչը եղել է Վարդան Արևելյցի կամ Վարդան Մեծը:

Վ. Լանգլուան ասում է, թե Միքայել Ասորու ժամանակագրության ձեռագրերը հաճախ են հանդիպում Եվրոպայում և Ասիայում: Մարի Բրոսսեն Էջմիածնում եղած ժամանակ փեսել է այդ երկի ութ ձեռագրեր: Պեսերբուրգի Կայսերական Ակադեմիայում պահպանվում է այդ մափյանի մի շափ լավ օրինակ, Կոստանդնուպոլսի հայ պափրիարքի գրադարանը նույնպես ունի Միքայել Ասորու բազում ձեռագրեր: Նույն ձևով հարուստ հավաքածու ունի Ս. Ղազար կղզու մափենադա-

րանը, որի մեջ մեկը հարկապես գերազանց է, բայց ունի պակասող մի քանի էջ: Փարիզի կայսերական գրադարանն ունի Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը: Դա ուշ շրջանի արագրություն է, ունի հիշատակարան 1720-1721 թվականներին վերաբերող²²:

Վ. Լանգլուայի թարգմանությունը կարարվել է երեք ձեռագրերի հիման վրա՝ երկուսը Վենետիկի Սուրբ Ղազար վանքի և երրորդը՝ Փարիզի կայսերական գրադարանի, որն ունի 90 թիվը: Թարգմանելիս իրեն օգնել է Մխիթարյան միաբանության երիտասարդ անդամ Սուքիաս Բարոնը, որին ինքը երախտապարտ է:

Նայագեպը համոզված է, որ իր այս թարգմանությամբ ծառայություն է մատուցում պարմությանն ու արևելագիտությանը՝ առաջին անգամ ամբողջական ձևով ներկայացնելով մի ժամանակագրություն, որը երբեք չի հրատարակվել, և որի բնագիրը գոյություն չունի որևէ եվրոպական լեզվով: Ինքը ջանացել է գիտությանը ներկայացնել հնարավորին չափ ճշգրտված հրատարակություն մի գործի, որի բնագիրն առհավեր կորած է:

Վերջում Վ. Լանգլուան ջերմ բնութագրական է փալիս Վենետիկի Մխիթարյաններին՝ իր հրատարակիչներին, որոնց հաստատությանը մյուս եվրոպական գիտնականների նման փալիս է «Դպրության հանրապետություն» պատվանունը:

Վիկտոր Լանգլուայի պարմական բնույթի գլխավոր աշխատասիրությունը հայ պարմիչների ժողովածուի երկու հատորների սրբեղծումն է, որոնցից երկրորդը փպագրվեց նրա մահվանից հետո: Այս հետազոտությանը արդի հայագիտության մեջ բազմիցս անդրադրվել են:

Նայագեպը հայ գրականությունը համարում է Արևելքի քրիստոնյա գրականության մեջ ամենաբեղուն ու ամենահետաքրքիրը, որի

²² Վ. Լանգլուային հավանաբար ծանոթ չի եղել աբբա Շահան Վիլեֆրոյի կողմից Միքայել Ասորու ժամանակագրության մի հարվածի ֆրանսերեն թարգմանությունը, որի հիմքը ծառայել է Փարիզի կայսերական գրադարանում պահվող նույն օրինակը. "Folios 84,85. An extract of the History of Michel Syrus translated from the Armenian text, Ac. Fonds Arm. of the Biblioth. Nation. in Paris, MS. 90, folios 131-134 (փե՛ս F. Conybeare, A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, London, 1913, p. 304): Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվում են Միքայել Ասորու ժամանակագրության 41 ձեռագրեր (փե՛ս Յուզակ Չեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 1540, հ. Բ, 1970, էջ 1372):

լրջորեն ուսումնասիրությունը Եվրոպայում սկսվել է ընդամենը 19-րդ դարի սկզբին: Նա հիշում է առաջին հայագետներից Լա Կրոզին՝ 17-րդ դարում, աբբա Վիլեֆրոյին, Շրյոդերին և Վիսպոն եղբայրներին՝ 18-րդ դարում: Սակայն նրանց կարարածը մեծարդյունք չի համարում: Նրա կարծիքով Եվրոպայում հայագիտության զարգացմանը մեծ խթան հանդիսացավ Ս. Ղազար կղզում Մխիթարյան Միաբանության հիմնվելը: Նայագիտության կարևոր դեմք է համարում Ժան Սեն Մարտենին, որը բազմազգիակ հետազոտողի համբավ ուներ, և դա հիանալի երևում է նրա "Mémoires des études arméniennes" աշխատությունից: Այդ երկից մի քանի փարի հետո հայագիտությունը սկսեց զարգանալ գերմանացիների և ռուսների մոտ ու դարձավ արևելագիտության առաջնահերթ բնագավառներից: Այն հրապարակումները, որոնք լույս տեսան Արևելքի հայկական գաղթօջախներում, հարկապես Ս. Ղազար կղզում, այն ընկիր ձեռագրերը, որոնք պահվում են Վենետիկի, Փարիզի, Ս. Պետերբուրգի գրադարաններում, մեծապես նպաստում էին հայագիտության զարգացմանը:

Նայ մատենագիրները շոշափել են միջնադարի գրականության բոլոր ժանրերը՝ լինի արձակի, թե պոեզիայի բանգավառում, իրենց վրա կրելով քրիստոնեական կրոնի ազգային կնիքը, սրանով մեկտեղ ներառելով ազգային գրականության աշխարհիկ դրսևորումները՝ սրբեղծելով առավել հարուստ մի գրականություն, քան Ասիայի մյուս քրիստոնյաները: Նայ մատենագիտության բոլոր ժամանակահատվածներում պարմագրությունը եղել է ամենասիրված գրական տեսակը: Նայ ժողովրդի փարեգիրները կարևոր փաստեր են հաղորդում հայ ժողովրդի գոյության բոլոր ժամանակահատվածներում՝ ներառելով Ասիայում տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ սկսած աշխարհասրբեղծման օրից մինչև նոր օրերը: Նրանք հաղորդում են այնպիսի մեծարժեք վավերագրեր, որոնց մասին հարևան ժողովուրդների պարմիչները լուրս են: Նայկական սկզբաղբյուրների հայտնաբերումը պարմիչների, արաբների, մոնղոլների, խաչակրաց արշավանքների մասին մի նոր, անսպասելի լույս է սփռում Արևելքի միջնադարյան պարմության վրա:

Վ. Լանգլուան խոստովանում է, թե իր հրատարակած ժողովածուների նպատակն է թարգմանաբար ներկայացնել հայ պարմիչներին, նրանց միջոցով գիտական աշխարհին ծանոթացնել հայ պարմական

²³ Նայ պարմիչների ժողովածուն ունի այսպիսի բացառական խորագիր՝ Victor Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, publié en français sous les auspices de son Excellence Nubar-Pacha, ministre des affaires étrangères et S.A. le Vice-roi d'Egypte et avec le concours des membres de l'Académie Arménienne de Saint-Lazare de

մարենագրության հեփ²³:

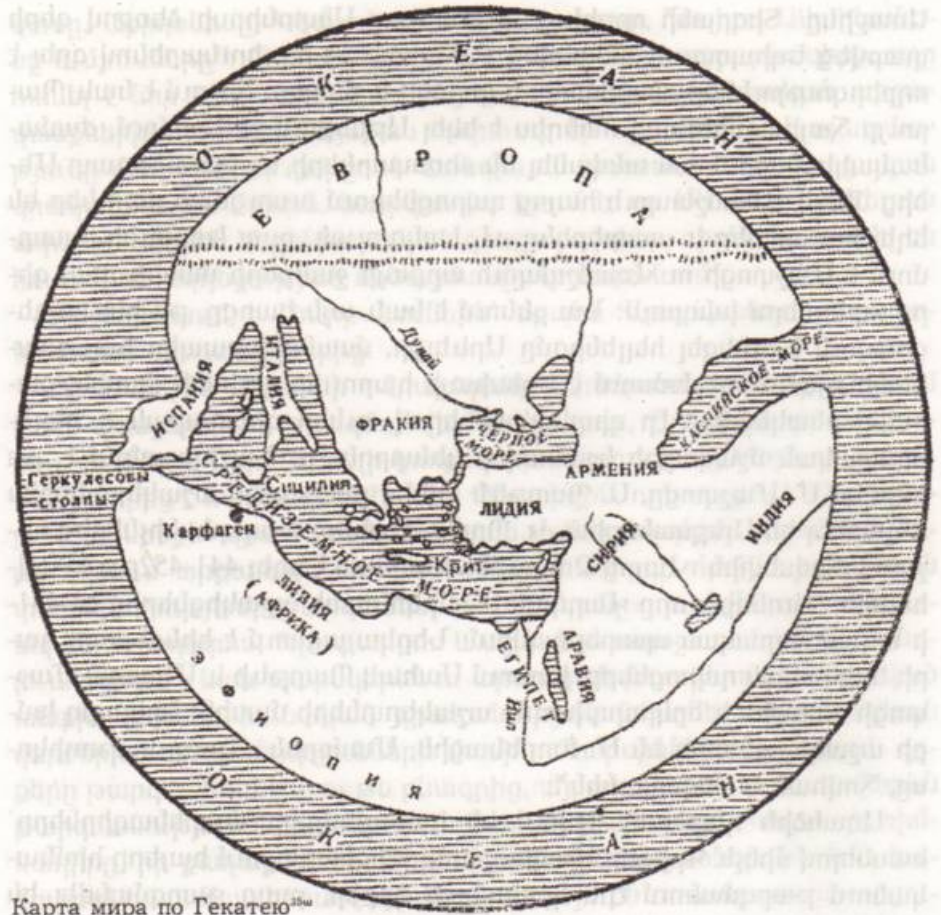
Վ. Լանգլուան ասում է, թե հայ պարմիչների հարուստ ցուցակը հնարավորություն է տալիս նրանց հրապարակել ժամանակագրական հերթականությամբ՝ ներկացացնելով նրանց այն ժամանակահատվածում, որում ապրել են: Նայ պարմիչների երկերը լրիվ չեն պահպանվել: Կան ավելի քան հիսուն պարմիչներ ու ժամանակագիրներ, որոնք մեծ մասամբ անտիպ են և նրանց ամբողջությունը երբեք չի թարգմանվել եվրոպական որևէ լեզվով²⁴: Նայագետը խոստովանում է, որ իրեն այս ժողովածուն ստեղծելու գործում մեծ աջակցություն են ցուցաբերել Մխիթարյանները՝ Վենետիկից, Մ. Բրոսսեն, Էմիլը և ուրիշներ: Նա հաղորդում է, թե առաջին հատորում գեղեղվում են հույն և ասորի պարմիչների երկերը՝ ստեղծված հունարենով և ասորերենով, սակայն պահպանված միայն հայերենով:

Առաջին հատորը բաժանված է երկու մասին: Առաջին մասում գեղեղված են Մար Աբաս Կարինան, Բարդաձանը, որոնք ներկայացվում են ըստ Մ. Խորենացու, Ագաթանգեղոսը և Փավստոս Բուզանդը: Երկրորդ մասում գեղեղված են Ղերութնա Եղեսացին ու Ջենոբ Գլակը:

Ընդարձակ ներածության մեջ Վ. Լանգլուան վերստին համոզված պնդում է, թե վաղնջական ժամանակներում հայերն ունեցել են գրականություն, որից փշրանքներ կան առանձին գրողների մոտ, սակայն այդ գրականությունը իսպառ ոչնչացված է: Որպես փաստ իր ասածի՝ նա հիշատակում է Մ. Խորենացու «Նայոց պարմության» և Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերից մեկում եղած հին վիպասքի հատվածները: Նա նշում է, թե քննադատները Մ. Խորենացու երկի այդ հատվածները նմանեցրել են պարսիկների «Շահ-Նամեհին»՝ ասելով, թե սրանք էլ ներկայացնում են Նայասարանի հնագույն պարմությունը: Քրիստոնեության ընդունումը ճակատագրական հարված էր հայ հին գրականության համար, որովհետև Գրիգոր Լուսավորչի հրամանով բոլոր հեթանոսական գրքերն այրվեցին: Քրիստոնեության շրջանում մեծ փոփոխություններ կայացան պարմությանը. դա երևում է հենց Ագաթանգեղոսի

Venise et des principaux Arménistes français et étrangers. t.I, Première période Historiens Grecs et Syriens traduits anciennement en Arménien, Paris, 1867.

²³ VI էջի տողաբաշխում Վ. Լանգլուան գրում է, թե ռուսական հայագիտական դպրոցը Մ. Պետրեբուրգի կայսերական ակադեմիայի միջոցով նպատակ ունի ռուսերեն թարգմանել «Նայ պարմիչների ժողովածուն», և Մ. Էմիլը ու Ք. Պարկանյանը իրականացնում են այդ ծրագիրը: Իրավերեն լեզվով նման ժողովածուի հրատարակումը որը սկսվել էր 30 տարի առաջ, չի շարունակվում: Չի շարունակվում նաև Փարիզում ծրագրված "Bibliothèque historique arménienne"-ը:

Карта мира по Гекатею²⁵

երկից²⁵: Մաշտոցյան գրից հեփո քրիստոնեական կրոնը խիստ ազդում է նոր գրականության վրա: Դա երևում է Մ. Խորենացու, Եղիշեի, Ղ. Փարպեցու երկերից: Մաշտոցյան շրջանը ձևավորում է թարգմանական գրականությունը՝ հունարենից և ասորերենից:

Նայ հեթանոսական շրջանում հայերի քաղաքակրթված լինելու ապացույցը հայագետը բերում է Պլուտարքոսից, ըստ որի Արքավազը

²⁵ Արևելագետ, կովկասագետ Պ. Մուրադյանը խոսել է Վիկտոր Լանգլուայի նկատած վրաց Աթոս մայրավանքում Գրիգոր Լուսավորչի վարքի առկայության մասին՝ "Notice sur le couvent Iberien du Mont Athos" ("Journal Asiatique") հեփագրության մեջ (տե՛ս Պ. Մ. Մուրադյան, Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Երևան, 1982, էջ 124):

²⁶ Նայ պերականության հնագույն գոյությունը հաստատող քարտեզ, գծված Ք.Ճ.Ա. VI դարում, Նին Նունասարանում (տե՛ս Ի.Դ. Րոջանսկի, Античная наука, изд. "Наука", Москва, 1980, стр. 68): Այսօրինակ փաստերը նպաստեցին եվրոպական հայագիտության զարգացմանը:

Առաջինը՝ Տիգրանի որդին, որը Մարկոս Անտոնիոսի ձեռքով գերի փարվեց Եգիպտոս և սպանվեց Ք.ձ.առաջ 34-ին, հունարենով գրել է ողբերգություններ, պարմական գործեր և ճառեր: Հիշում է նաև Պարույր Նայկազին, որը հանդես է եկել Աթենքում ու Հռոմում, ժամանակակիցները նրան անվանել են «հռեպոթների արքա»: Տրդատ Մեծից մինչև Վռամշապուհի հայոց դպրոցներում ուսուցման լեզուներ են եղել հունարենը և ասորերենը: Վ. Լանգլուան, ըստ Կորյունի, պարմում է Մաշտոցի ու Վռամշապուհի արքայի ջանքերի մասին՝ հայ գիրը ստեղծելու խնդրում: Նա քննում է նաև այն հարցը, թե ինչ ազդեցություն է ունեցել հելլենիզմը Արևելքի, մասնավորապես հայ գրականության վրա: Խոսում է Եդեսիայի հարուստ դիվանի մասին, քաղաքը բնակեցված էր գիտնականներով, ուներ գրադարան և հելլենիստական մշակույթի նշանավոր կենտրոն էր: Նա պարմում է, թե ինչպես Մ. Մաշտոցը, Ս. Պարթևն իրենց լավագույն աշակերտներին ուղարկել են Ալեքսանդրիա, Կ. Պոլիս, Աթենք: Թարգմանիչներից հիշում է Հովսեփին՝ Վայոց Ձորից (կաթողիկոս է եղել 441-452թթ.). Հովհաննիս, Առնոդին, որը Վարդան Մամիկոնյանի աջակիցներից էր 451-ի ազատագրական պայքերում: Ներկայացնում է հինգերորդ դարի հայկական դպրոցները, խոսում Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի առաջին և երկրորդ խումբ աշակերտների մասին: Երկրորդ խմբի աշակերտներից են Մ. Խորենացին, Մամբրեն, Գյուտ կաթողիկոսը, Հովհան Մանդակունին³⁶:

Առանձին դարերով նշվում են հայ անվանի մարենագիրները՝ հասնելով մինչև Գրիգոր Մագիստրոս: Միջնադարում հայերը հիմնականում թարգմանում էին կրոնական գրքեր, բայց թարգմանվել են նաև աշխարհիկ երկեր, ինչպես, օրինակ, Հոմերոսի «Իլիականը»։ Փարիզի կայսերական գրադարանում կա մի բառարան, որը հիմք է ծառայել «Իլիականը» թարգմանելու համար: Շատ փոքր հարված պահպանվել է Եվրիպիդեսից կարարված թարգմանության, որի բնագիրը հունարենով կորած է («Péliades»)։ Ասում են, թե հայերը թարգմանել են Մենանդրոսի կարակերությունները, Արիստոփանի կարեգորիաները: Դժվար է ասել՝ արդյոք թարգմանվել են Տերոդո-

* Վիկտոր Լանգլուան սխալմամբ այդ երկրորդ խմբի մեջ է դնում Ղազար Փարպեցուն և Դավիթ Անհաղթին, որոնցից առաջինի մասին սպառիչ բացատրություն է տվել Մ. Նալբանդյանը Ղ. Փարպեցու թղթի աշխարհաբար թարգմանության ծանոթագրություններում, իսկ երկրորդի կյանքի մասին խոսել է Դ. Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրության» գրքի թարգմանիչ Ս. Արևշապուհյանը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակարար ժողովածու, վեց հատորով, հ. 4, Երևան, 1983, էջ 339-340, Դավիթ Անհաղթ, Երկեր, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշապուհի, Երևան, 1980, էջ 3):

տոսը, Աբիդենոսը, Կեփալիոնը, Պալեմիապոսը, Հուլիոս Ափրիկանոսը և մյուսները³⁷: Պահպանվել է Դիոդորոս Միկիլացու բնագիրը, որը հասել է նոր օրեր՝ դիմակայելով հրդեհներին, նվաճողական արշավանքներին, որոնցով այնքան հարուստ էր Անդրկովկասի պարմությունը մինչև 18-րդ դարը: Վ. Լանգլուան խոսում է նաև վրացական գրականության մասին, հարկապես նշում է, որ Սև ծովի արևելյան ափերին եղել են հելլենիստական գաղթօջախներ, որոնք նպաստել են հունական ազդեցության մեծացմանը Վրաստանում:

Հիշարարում է Սուրբ Նունեին՝ որպես Վրաստանում քրիստոնեության փարածողներից:

Նենվելով Մ. Բրոսսեի «Վրացերենի քերականության» վրա՝ նշում է, թե վրացերեն են թարգմանվել Հովսեպոսը, Պլատոնի փրամախոսությունները, Արիստոփանի կարեգորիաները: Վրաց կարևոր թարգմանիչներից է համարվում Իոանն Պեպրիցին, որն ապրել է 12-րդ դարում, այսինքն՝ վրաց գրականության ամենաձաղկուն շրջանում: 18-րդ դարում արքայազն Իոաննեն՝ Գեորգի 12-րդի որդին, յամբական փառաբանությամբ թարգմանել է «Իլիականը», ուրիշները թարգմանել են Տերոդոտոս, Պլուտարքոս և այլն: Այս առաջաբանում Վ. Լանգլուան գրում է նաև պարսկերեն ու արաբերեն լեզուներով կարարված անփիկ շրջանի հունական գրականության նմուշների և գիտական գործերի թարգմանությունների մասին: Պարսիկները հունական գրքերը թարգմանում էին ոչ թե բնագրից, այլ արաբերեն կամ ասորերեն թարգմանություններից: Աբու Ջաֆար Ալ Մանսուրը՝ Բաղդադի հիմնադիրը, իր քաղաքն է հրավիրում շատ գիտնականներ, ինքն էլ հաճույքով ուսումնասիրում է փիլիսոփայությունն ու աստղագիտությունը: Նա թվարկում է այն խալիֆների անունները, որոնք եղել են մեծ գրասերներ և գեղագետներ ու նպաստել են գիտության, մշակույթի զարգացմանը: Խալիֆները թարգմանել էին փալիս հունական գրքերը՝ գիտության, փիլիսոփայության, բժշկության, մաթեմատիկայի, աստղագիտության վերաբերյալ՝ դրանով մեծ ծառայություն մատուցելով հելլենական մարենագրությանը: Նելլենական շատ գրքեր հիմա չկան, սակայն պահպանվել են նրանց արաբերեն թարգմանությունները: Վ. Լանգլուան նշում է, թե հնդիկները ևս թարգմանել են Հոմերոսին ու մեծապես պարվել են հունական գրականությունը:

Հունական գրականությունը շատ մեծ չափերով թարգմանվել է նաև եթովպերեն: 7-րդ դարում Եթովպիայի համար հունարենը պաշտոնական լեզու էր:

³⁷ Victor Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris, 1869, p. XXV.

Առաջաբանի վերջում Վ. Լանգլուան դնում է այն գրքերի ցանկը, որից նա օգտվել է առաջաբանը գրելիս և դրանց մեջ նշում է Սուրբիաս Մոմալի “Quadro”-ն:

Վիկտոր Լանգլուայի՝ հայ պատմիչների ժողովածուի երկրորդ հատորը լույս է տեսել Փարիզում 1869-ին: Այն ունի նույն կառուցվածքը, ինչ առաջին հատորը: Նրանում ներկայացված են հինգերորդ դարի հայ պատմիչները՝ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը՝ թարգմանված Մ. Էմինի կողմից, նոր թարգմանությամբ Մ. Խորենացու «Նայոց պատմությունը», Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» երկը՝ Վ. Լանգլուայի թարգմանությամբ, Ղազար Փարպեցու «Նայոց պատմությունը»՝ առաջին անգամ թարգմանված Մամվել Կեսարյանի կողմից: Բոլոր թարգմանություններին կցված են համապատասխան ներածություններ:

Նավելվածում զետեղված է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» գրքի երկրորդ գլխից մի հատված՝ «Յաղագս քեշին պարսից»: Նայ թագավորների, կառավարողների, մարզպանների և կաթողիկոսների ժամանակագրական ցանկը՝ սկզբից մինչև հիգերորդ դարի վերջը*:

Որպես մարդասեր ու մեծ հայասեր՝ Վիկտոր Լանգլուան իր բոլոր գործերում բողոքի ձայն է բարձրացրել թուրքական հայաջինջ քաղաքականության դեմ և 1863 թվականին հայրուկ հանդես է եկել ընդդեմ թուրքական կառավարության, որը կազմակերպել էր հայկական ջարդեր: Նրա հոդվածը լույս է տեսել 1863 թվականի փետրվարի 15-ին “Revue des deux mondes” ամսագրում՝ “Les Arméniens de la Turquie et les massacres du Taurus” խորագրով («Թուրքիայի հայերը և Տավրոսի ջարդերը»):

* Collections des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, tome 2, Première période, Historiens Arméniens du cinquième siècle, Paris, 1869.

Վիկտոր Լանգլուան ֆրանսիական հայագիտության հիմնադրի՝ Մեն Մարտենի աշակերտն է և մեծ ներշնչում է ստացել իր ուսուցից: Նա հիանալի փիրապետում էր մի շարք լեզուների ու դեռ շար երիտասարդ հասակից հանդես է եկել հայագիտական հեղափոխություններով: Մեծ եռանդով լծվել է Կիլիկյան Նայասարանի պատմությունը հնագիտական փաստերով, աղբյուրագիտական պրպումներով ամբողջացնելու գործին և հասել է իր նպատակին: Նա գիրք է գրել Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության պատմության մասին, ուր ուրվագծերով ներկայացված են հայ ժողովրդի պատմությունը, գրականությունը, Միաբանության կարարած դերը 18-19-րդ դարերում: Այդ հեղափոխության հիման վրա ամբողջական պատկերացում կարելի է կազմել հայ ժողովրդի կյանքում «Դպրության այդ հանրապետության» խաղացած դերի և նշանակության մասին: Վ. Լանգլուան կարևոր փաստաթղթեր է հայտնաբերել Կիլիկիայի հայ թագավորների դիվանագիտության վերաբերյալ՝ շրջելով եվրոպական հարուստ գրադարաններն ու դիվանները՝ Թուրին, Ճենովա, Վենետիկ, Ֆլորենցիա, Պիզա, Փարիզ, Բեռլին, Բարսելոնա և այլուր: Զննախույզ ձևով ներկայացրել է ոչ միայն Կիլիկիայի հայ թագավորների հրովարտակաները, այլև նշանավոր վանքերի ու եկեղեցիների արձանագրությունները:

Վիկտոր Լանգլուան հայ դրամագիտության երախտավորներից է և այդ ճյուղի հիմնադիրը ֆրանսիական դրամագիտության մեջ: Նա շարունակական կապի մեջ էր իր ժամանակի փարբեր երկրներում գործող նշանավոր հայագետների հետ, նրա գրքերն ու հոդվածները լույս էին տեսնում ոչ միայն Փարիզում, այլև Պետերբուրգում, Վենետիկում և այլուր: Նա մի շարք երկրների գիտությունների ակադեմիաների անդամ էր, պատվավոր շքանշանների ասպետ: Նայագետը շարունակ շեշտում էր միջնադարյան հայ գրականության համա-

* Կիլիկիայի պատմության, առևտրական հարաբերությունների, մշակույթի, գրականության մասին մեր օրերում գրվել են արժեքավոր ուսումնասիրություններ, սակայն բնականաբար, դրանք չէին ունեցել այն նպատակը, որն ունի սույն մենագրությունը, որը հարկապես նվիրված է Վիկտոր Լանգլուային: Կամենում ենք նշել մի քանի աշխատանքներ՝ մյուսները բնավ չանտեսելու միտումով: 1) Ա.Բոգոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Նայասարանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Երևան, 1988, Նայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրեր (1165-1178), Երևան, 1995, 2) Claude Mutafian, La Cilicie au carrefour des empires, texte, t.1, Paris, 1988, t. 2, Tableaux, atlas, iconographie, références, bibliographie, index, Paris, 1988.

մարդկային արժեքը, Նայաստանը համարում էր մարդկության հնագույն քաղաքակրթության օրրաններից մեկը, որն իր ներդրումն ունի համընդհանուր մշակույթի ու գրականության մեջ:

Նայագետը հիանալի նկարագրել է Կլիկիայի Միս մայրաքաղաքի հնագիտական արժեք ունեցող հուշարձանները՝ արքայական պալատը, եկեղեցիները, պաշտպանական պարիսպները, արձանագրությունները: Նրա բոլոր հետազոտությունների մեջ խոր ցավ կա մահմեդականների՝ հատկապես թուրքերի կողմից հայ մշակույթը, գրականությունը ոչնչացնելու փաստերի առիթով:

Վ. Լանգուան հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Մովսես Խորենացուն: Նա համոզված է, որ Խորենացին 5-րդ դարի պարմիչ է, նրա «Նայոց պարմության» արտասովոր լինելու մեջ տեսնում է ինքնադիպ վավերականություն և համոզված է, թե հետագա հայագետները նրան կկոչեն **Մեծ** պարմիչ: Կարևոր ծառայություն է մատուցել Վ. Լանգուան հայ գրականությանը՝ հայերեն թարգմանելով 11-րդ դարի ակնառու պեղական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսի 83 թղթերի համառոտ բնագրերը՝ կցելով համապատասխան գիտական հետազոտություն: Վ. Լանգուան հայագիտությունը քննում է արևելագիտության տեսադաշտի վրա՝ շարունակ համեմատելով հայկական և օտար աղբյուրները: Նրա հայագիտական ծառայություններից են Մմբապ Գունդսարբլի ժամանակագրության և Միքայել Ասորու պարմական երկի բնագրերի ֆրանսերեն թարգմանությունները և նրանց գիտական մեկնաբանությունները, ինչպես նաև 5-րդ դարի հայ պարմիչների գործերը երկու սովոր հատորներով հրատարակելը՝ նույնպես համապատասխան գիտական բացատրություններով:

Անշուշտ, Վ. Լանգուայի հետազոտություններում կան վրիպակներ, սխալ եզրակացություններ, սակայն դրանք բնավ չեն սրվերում կարարածի վիթխարի նշանակությունը. նա հայ ժողովրդի ճշմարիտ բարեկամներից էր:

Նախկին պետք է շեշտել նրա ջանքերը հայ դիվանագիտության 200-ամյա ընթացքը (13-14-րդ դդ.) ուրվագծելու և փաստավորելու գործում, որը հիմք պետք է դառնա մեր օրերում, այդ բնագավառում մի առանձին ուսումնասիրության սպեղծման համար:

Պրոֆ. Անիկոյա Դուրխանյան

Résumé

Victor Langlois est l'élève de Jean Saint-Martin, fondateur de l'arménologie en France, et il doit à son maître le meilleur de son inspiration. Il connaît à la perfection un certain nombre de langues et, très jeune encore, il se consacre aux études arméniennes. Il entreprend avec enthousiasme de compléter l'histoire de l'Arménie cilicienne avec des faits archéologiques et des recherches sur les sources, et y réussit. Dans son livre consacré à l'histoire de la Congrégation des Mekhitaristes de Venise, il donne un aperçu de l'histoire du peuple arménien, de sa littérature et du rôle joué par la congrégation aux XVIIIe-XIXe siècles. Cette étude permet de se faire une notion complète du rôle et de l'importance dans la vie du peuple arménien de « cette république de l'instruction ». Poursuivant ses recherches dans les plus riches bibliothèques et archives d'Europe, à Tourin, Gênes, Venise, Florence, Pise, Paris, Berlin, Barcelone et ailleurs, V. Langlois découvre d'importants documents concernant la diplomatie royale au Royaume arménien de Cilicie. Il étudie minutieusement les décrets des rois arméniens de Cilicie, aussi bien que les inscriptions des célèbres églises et monastères¹.

Victor Langlois est l'un des grands spécialistes de la numismatique arménienne et le fondateur de cette branche dans la numismatique française. Il entretient des relations suivies avec les éminents arménistes de l'époque travaillant dans divers pays du monde; ses livres et ses articles sont publiés non seulement à Paris, mais aussi à Saint-Petersbourg, à Venise et ailleurs. Il est membre des académies de plusieurs pays et cavalier d'ordres honorifiques.

Langlois ne cesse jamais de noter la valeur mondiale de la littérature médiévale arménienne et tient l'Arménie pour l'un des berceaux de la civilisation ancienne de l'humanité, dont la contribution à la culture et la littérature universelles est incontestable.

Langlois est l'auteur d'une merveilleuse description de Sis, capitale de l'Arménie cilicienne; il en dépeint les monuments de valeur archéologique, le palais royal, les églises, les remparts et les inscriptions.

¹ De nos jours, d'importantes recherches sont consacrées à l'histoire, à la culture, à la littérature et aux relations commerciales de l'Arménie cilicienne. Toutefois, ces études n'ont naturellement pas le même objectif que la présente monographie, spécialement consacrée à Victor Langlois. Nous voudrions citer quelques ouvrages, sans pour autant avoir l'intention de négliger les autres. 1) A. Bozoyan, *La politique orientale de Byzance et l'Arménie cilicienne aux années 1130-1170*, Erevan, 1988; *Documents des négociations ecclésiastiques arméno-byzantines (1165-1178)*, Erevan, 1995. 2) Claude Mutafian, *La Cilicie au carrefour des empires*, texte, t. 1, Paris, 1988; t. 2, tableaux, atlas, iconographie, références, bibliographie, index, Paris, 1988.

Toutes ses recherches sont pénétrées d'une profonde douleur causée par le fait de la destruction des valeurs culturelles et littéraires arméniennes par les musulmans, surtout les Turcs.

Victor Langlois consacre une étude spéciale à Movses Khorénatsi. Il est convaincu que Khorénatsi est un historien du Ve siècle. Il trouve une authenticité spéciale dans le caractère inhabituel de son *Histoire d'Arménie* et garde la conviction que les arménistes futurs ne manqueront pas de le nommer un **Grand** historien. Langlois rend un service éminent à la littérature arménienne en traduisant en français les textes abrégés des 83 épîtres de Grigor Magistros, fameux homme d'Etat du XIe siècle, et les accompagnant des commentaires scientifiques de circonstance. Les études arméniennes de V. Langlois sont effectuées sur le fond des études orientales dans leur ensemble et la comparaison permanente des sources arméniennes avec celles des autres pays.

L'héritage arménologique de Langlois compte la traduction française et l'interprétation scientifique des textes de la *Chronique* de Smbat le Connétable et de l'œuvre historique de Michel le Syrien, ainsi que la publication en deux grands tomes des œuvres des historiens arméniens du Ve siècle, également dotés des explications correspondantes.

Evidemment, les recherches de V. Langlois ne sont pas sans comporter des manques ou des conclusions erronées qui, toutefois, ne jettent aucune ombre sur l'importance immense de son œuvre qui en fait l'ami véritable du peuple arménien.

Il sied de noter en particulier ses efforts pour esquisser le cours de deux cents ans (XIIIe-XIVe siècles) de la diplomatie arménienne et sa documentation qui devrait servir de nos jours à effectuer une recherche spéciale dans ce domaine.

Prof. Doloukhanian Aélita

Summary

Victor Langlois was the pupil of Jean Saint-Martin, founder of Armenian studies in France, and owed him the best of his inspiration. Langlois perfectly mastered several languages and was yet very young when he did his first Armenian studies. He enthusiastically undertook to complete the history of Cilician Armenia with archaeological facts and researches on the sources, and he fulfilled his task. He wrote a book dedicated to the history of the Mekhitarist Congregation of Venice, in which he gave an overview of the Armenian people's history, literature, and outlined the role played by the Congregation in the 18th-19th centuries. This study allows getting a complete notion of the role and importance of this "Republic of instruction" in the Armenian people's life. Searching in the richest libraries and archive depositories of Europe, in Turin, Genoa, Venice, Florence, Pisa, Paris, Berlin, Barcelona and elsewhere, V. Langlois discovered important documents about the king diplomacy in the Armenian Kingdom of Cilicia. He meticulously presented not only decrees of Cilician Armenian kings, but also inscriptions of famous churches and monasteries¹.

Victor Langlois was one of the best specialists in Armenian numismatics and the founder of this branch in French numismatics. He was constantly in touch with famous armenologists working in different countries at his time; his books and articles were published in Paris, as well as in St Petersburg, Venice and elsewhere. He was member of several countries academies of sciences, bearer of honorific orders. Langlois constantly underlined the worldly value of Armenian literature, considering Armenia as one of the birthplaces of ancient civilization with its special contribution to universal culture and literature. Langlois gave a wonderful description of Sis, capital town of the Armenian Kingdom of Cilicia. He depicted its monuments of great archaeological value, the royal palace, churches, ramparts and inscriptions. In all his studies one can feel deep sorrow about Armenian cultural and literary works destroyed by Moslems, especially by Turks.

¹ The history of Armenian Cilicia, its culture, literature and trade relations are nowadays studied in valuable works, which, however, have not the same aim that has the present monograph, specially dedicated to Victor Langlois. We would like to quote some of them, not neglecting at all the others. 1) A. Bozoyan, *The Eastern Policy of Byzantium and the Armenian Kingdom of Cilicia in the 1130-1170-ies*, Yerevan, 1988; *Documents of the Armenian-Byzantine Church negotiations (1165-1178)*, Yerevan, 1995. 2) Claude Mutafian, *La Cilicie au carrefour des empires*, texte, t. 1, Paris, 1988 ; t. 2, Tableaux, atlas, iconographie, références, bibliographie, index, Paris, 1988.

V. Langlois devoted a special study to Movses Khorenatsi. He was convinced that Khorenatsi was a historian of the 5th century. He saw special authenticity in the unusual character of his *History of Armenia* and was sure that further armenologists would call him a **Great** historian. V. Langlois rendered a great service to Armenian literature translating into French the brief texts of the 83 epistles of Grigor Magistros, a famous statesman of the 11th century, and accompanying them with corresponding scientific study. V. Langlois' Armenian studies are done on the background of Oriental studies as a whole and always comparing Armenian sources with foreign ones.

Among Langlois' Armenian studies one can mention the French translations and scientific interpretations of Smbat the Constable's *Chronicle* and Michael the Syrian's historical work, as well as the publication in two volumes of the 5th century Armenian historians' works with corresponding scientific explanations.

Of course V. Langlois' studies are not without fallings and wrong conclusions, which, however, never belittle the greatness of what was done and what made him an authentic friend of the Armenian people.

Especially one must stress his efforts to outline the two hundred years' course (13th-14th centuries) of Armenian diplomacy and give its documentation, which can make the subject of a special study in this field.

Prof. Dolukhanyan Aelita

... Armenian cultural and literary works destroyed by Moslems, especially by Turks. ... monuments of great archaeological value, the royal palace, churches, ... capital town of the Armenian Kingdom of Cilicia. He depicted its ... to universal culture and literature. Langlois gave a wonderful description ... of the splendours of ancient civilization with its special contribution ... underlined the world value of Armenian literature. ... sciences, part of scientific order, ...

The history of Armenia Cilicia in colour, however, have not the same aim as the present monograph, but in valuable works which, however, have not the same aim as the present monograph, especially dedicated to Victor Langlois. We would like to quote some of them, not neglecting in all the other: 1) A. Boscary, The Eastern Policy of Byzantium and the Armenian Kingdom of Cilicia in the 1130-1170s; 2) Documents of the Armenian-Byzantine Church negotiation (1162-1175); 3) Charles Moushagh, La Cilicie au Xe siècle; 4) ... index, Paris, 1988.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ 4

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՎԻԿՏՈՐ ԼԱՆԳԼՈՒԿՆ ԵՎ ՆԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 8

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՃԱՆԱԳԱՐՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ԿԻԼԻԿԻԱ, ԿԻԼԻԿՅԱՆ
ՆԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐՆ ՈՒ
ՆՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ 48

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՎԻԿՏՈՐ ԼԱՆԳԼՈՒԿՆ ԵՎ ՆԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 89

ԱՄՓՈՓՈՒՄ 113

Համալսարանային
գրադ. քիթոյ Լաւանիքի ձ.
Մո. 25-79-74, 25-79-77

ՎԻԿՏՈՐ ԼԱՆԳԼՈՒԲՆ ՆԱՅԱԳԵՏ

**Շարվածքը՝ Նահրա Թամամյանի
Էջադրումը և ձևավորումը՝ Գևորգ Բաղդասարյանի**

Նանձնված է շարվածքի 24.07.2003: Ստորագրված է տպագրության
26.08.2003: Չափսը՝ 60 x 84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տառադրուակը՝
«ArTarumianTimes»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 7,5 տպ. մամուլ:

Նրապարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Նեո.՝ 52-79-74, 52-79-47:

9(47.925)

+ 7-71

h

